

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ELEŞTİREL TEORİ VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ:
DİJİTAL ÇAĞDA YENİDEN OKUMAK**

Buşra DALKILIÇ

2501191771

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. Abdurrahman ALİY

İSTANBUL – 2024

ÖZ

ELEŞTİREL TEORİ VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ:

DİJİTAL ÇAĞDA YENİDEN OKUMAK

BUŞRA DALKILIÇ

Frankfurt Okulu'nun toplumsal sorunları politik, ekonomik, tarihsel, kültürel ve felsefi olarak ele alan çok yönlü tavrı; onun bugün hala felsefeden sosyolojiye, siyasetten uluslararası ilişkilere kadar pek çok alanda tartışılmaya ve ilham kaynağı olmaya devam etmesinin en önemli nedenidir. Çünkü okulun modern toplumu ve bireyi ekonomik, siyasal, sosyal, psikolojik olarak bütüncül bir biçimde ele alma hedefi ve çabası eşsiz bir öneme sahiptir. Eleştirel teorisyenler, bireyi özne konumuna yerleştirerek, onu ilişkili olduğu bütün toplumsal boyutları ile almaya çalışmışlardır. Bu çalışmanın amacı, eleştirel teorinin bize sunduklarının günümüze ışık tutup tutamayacağı hakkında detaylı bir inceleme ve tartışma oluşturmaktır. Bu değerlendirmeyi doğru yapabilmek, modern dönem ile post modern dönem arasında bir köprü görevi gören Frankfurt Okulu'nun; ortaya çıktığı koşulların, kendisine etki eden isimlerin ve ekollerin doğru bir biçimde anlaşılması ile mümkündür, çünkü onların yöntemlerinin ve ortaya koydukları kavram ve sonuçların anlaşılabilmesi ancak bu şekilde gerçekleşebilir. Bu bakımdan çalışmamız, okulun felsefi kökenleri, temel eleştirilerini ve onlara yönelik eleştirileri bütünsel bir biçimde ele aldıktan sonra; bu sonuçların bugünün dijital dünyası ile olan bağlantısını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Çünkü eleştirel teoriyi yeniden söz sahibi yapmak, ancak onu bugünün merceğinden okumakla mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Frankfurt Okulu, Eleştirel Teori, Teknoloji ve Kültür, Kültür Endüstrisi, Dijitalleşme, Sanal Kültür, Sosyal Medya.

ABSTRACT

CRITICAL THEORY AND THE CULTURE INDUSTRY :

A NEW READING IN THE DIGITAL AGE

BUŞRA DALKILIÇ

The Frankfurt School's versatile attitude that addresses social problems politically, economically, historically, culturally and philosophically is the most important reason why it continues to be discussed and a source of inspiration in many fields such as philosophy, sociology, politics and international relations. The school's aim and effort to address modern society and the individual economically, politically, socially and psychologically in a holistic manner is uniquely important. Critical theorists have tried to consider the individual with all its social dimensions by placing it in the subject position. The aim of this study is to create a detailed examination and discussion about whether critical theory can shed light on the present day. Making this assessment correctly is possible by understanding the conditions in which the Frankfurt School, which served as a bridge between the modern period and the post-modern period, emerged and the names that influenced it, because only in this way can their methods and the concepts and results they put forward be understood. In this regard, our study, after considering the philosophical roots of the school, its basic criticisms and the criticisms against them in a holistic manner; tried to reveal the connection of these results with today's digital world. Because making critical theory dominant again is only possible by reading it through today's lens.

Keywords: Frankfurt School, Critical Theory. Technology and Culture, Culture Industry, Digitalization, Virtual Culture, Social Media.

ÖNSÖZ

Eleştirel teori hala; mevcut toplumsal bütünlüğü ve ilişkileri, kuramsal bir biçimde analiz etmek için en kapsamlı mercek ve gerekli radikal toplumsal dönüşümleri tespit etmek ve alternatif bir çıkar yolu ortaya koymak için elimizde olan en geçerli sistemlerden biridir. Doğadan, batı toplumunun ideolojik sanrılarına, ekonomik ve siyasal düzene ve kültüre kadar kayda değer hiçbir alanın yok sayılmadan diyalektik bir okumaya tabi tutulması okulun en büyük başarısıdır. Biz de çalışmamız da Frankfurt Okulu'nun bu yöntemine uygun olarak, bütüncül bir değerlendirme yapmayı hedefledik.

Böyle bir değerlendirme yapmak; okulun zengin literatürüne zemin hazırlayan Marx, Kant, Hegel, Nietzsche ve Sade gibi felsefe tarihi açısından oldukça değerli isimlerin eleştirel teorisinin şekillenmesindeki etkisini ele alarak işe başlamayı gerektirmiştir. Marx'ın yabancılaşma ve meta fetişizmi kavramları, Kant'ın bireyi öne çıkaran özgürleştirici yaklaşımı, Hegel'in diyalektik düşüncesi ve Nietzsche ve Sade'ın aydınlanmanın uyumcu doktrinlerine karşı çıkışı ve uzlaşmaz hesaplaşmaları eleştirel teori için önemli bir zemin hazırlamış; onların bu isimleri aşma çabaları ise kendi teorilerini şekillendirmeleri açısından en önemli temel olmuştur.

Eleştirel teorisyenlerin ekonomik, politik, kültürel ve felsefi olarak gerçekleştirdiği toplum eleştirisi, insanın kendisiyle, birbirleriyle ve doğayla olan ilişkilerini anlamaya ve eleştirmeye dayanır. Bu noktada, Aydınlanma ile ortaya çıkan ve pozitivist dünya görüşü ile bütünleşen bilim ve teknoloji ve buna uygun ekonomik ve kültürel gelişmeler bağlamında gelişen kapitalizm ve modern insana yönelik eleştiriler; eleştirel teorisinin bütüncül ve radikal kültür eleştirisini yansıtır. Bu bakımdan, onların, aydınlanmadan araçsal akıla, kapitalizmden şeyleşmeye ve kültür endüstrisine kadar neredeyse bütün eleştirileri birbirleri ile bütünlük gösteren bir sistemin parçaları olarak birlikte işlenmektedir.

Aydınlanma ile başlayan, aklın yozlaşmasıyla devam eden ve kültür endüstrisi ile insanın tahakküme alındığı ve yabancılaşmanın hüküm sürdüğü bu sürecin analizini ve eleştirilerini Frankfurt Okulu üzerinden gerçekleştirmek, hem düne hem de bugüne ışık tutmak açısından önemli bir dayanaştır.

Eleştirel teorinin araçsal akıl analizi, söyleşme ve kültür endüstrisi eleştirileri ile bugünün dijital teknolojileri arasında istikrarlı bir bütünselliğin ortaya çıktığını düşünmekteyiz. Öyle ki teknolojinin süreçsel gelişimi ve bugün ulaştığı nokta, hem insan bilincine hem de sosyal hayatın tüm yönlerine olan etkisi dolayısıyla, Frankfurt Okulu'nun yörüngesinde kendisine pek çok anlamda yer bulabilir görünmektedir. Bu nedenle son bölümde, çağdaş dijital teknolojilerin, eleştirel teorinin bir nesnesi olarak kendisine nasıl yer bulabileceğini temellendirmeye çalıştık.

Bu haliyle yeni söyleştirme teknolojileri ve kontrolsüz yabancılaşmanın burada ve şimdisini anlamak ve geleceği belirsizliğin karanlığından kurtarmak yenilenmiş bir eleştirel teoriyi gerekli kılar. Çünkü sürekli olarak hesaplanan, izlenen, kontrol edilen ve düzenlenen işlem akışlarına dayalı dijital teknolojilerin oluşturduğu paradigma, hesaplamalı bilginin ve araçsal aklın geldiği en son nokta olması bakımından, bir kesinti olmaktan çok bir ilerleme olarak değerlendirilmelidir. Bu bakımdan tezimizin son bölümünde ele aldığımız veri kullanımı ve gizlilik sözleşmeleri, gerçek zamanlı akış teknolojileri ve sosyal ağlar bağlamında Facebook, Twitter ve Tiktok üzerinden yapılan incelemeler, dijital dünyanın en önemli bileşenleri olarak yalnızca yenilenmiş bir eleştirel teorinin en önemli nesneleri değil; aynı zamanda yolunda gitmeyen sistemin dinamikleri ortaya koyabilecek, statükoya boyun eğmeyen ve taviz vermeyen bir eleştirel teorinin de en önemli uğrak noktasıdır.

Elime Max Horkheimer'ın Geleneksel ve Eleştirel Kuram kitabını tutuşturduğu ilk günden son güne kadar hiçbir desteği benden esirgemeyen ve her koşulda yanımda olan danışman hocam Prof. Dr. Abdurrahman Aliy'e sonsuz teşekkürler ederim. Ayrıca hayatımın her alanında arkamda duran ve dünyanın en güçlü kadını olan annem Seriyeye Arslan'a teşekkürlerimi sunarım.

BUŞRA DALKILIÇ

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	v
RESİMLER LİSTESİ.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU'NUN FELSEFİ TEMELLERİ

1.1. FRANKFURT OKULU VE MARKSİZM.....	6
1.1.1. FRANKFURT OKULU'NUN MARKSİZM ANLAYIŞI ÜZERİNE	6
1.1.2. FRANKFURT OKULU'NUN MARX'I AŞMA ÇABASI	9
1.1.2.1. GRAMSCI, LUKACS VE KORSCH	11
1.1.2.2. "FRANKFURT OKULU"	14
1.2. AYDINLANMANIN AYDINLIK YÜZÜ: KANT VE HEGEL.....	18
1.2.1. KANT	19
1.2.2. HEGEL	22
1.3. AYDINLANMANIN KARANLIK YÜZÜ: NIETZSCHE VE SADE.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU: TEMEL ELEŞTİRİLERİ ÜZERİNE

2.1. FRANKFURT OKULU: TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	35
2.2. FRANKFURT OKULU: TEMEL ELEŞTİRİLERİ	37
2.2.1. AKIL-POZİTİVİZM-AYDINLANMA	38
2.2.2. TEORİ VE PRATİK İLİŞKİSİ ÜZERİNE	53
2.3. KAPİTALİZM VE MODERN İNSAN ELEŞTİRİSİ	67
2.3.1. FRIEDRICH POLLOCK'UN EKONOMİ POLİTİK ELEŞTİRİSİ	68
2.3.2. FRANKFURT OKULU'NUN KAPİTALİZM ELEŞTİRİSİ.....	73
2.3.3. ÖZGÜRLÜKTEN ÖZGÜR OLMAK: MODERN BİREY	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELEŞTİREL TEORİ VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİNİ BUGÜNDEN OKUMAK

3.1. ŞEYLEŞME VE SOSYAL ŞEMATİZM AÇISINDAN KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ.....	97
3.1.1. BİREYİN ASILSIZ ÖZDEŞLEŞMESİ VE SINIF KAVRAMI	106
3.2. DİJİTAL ÇAĞDA KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ	120
3.2.1. DİJİTAL DÜNYA VE ELEŞTİREL TEORİ.....	136
3.3. DİJİTAL TEKNOLOJİLER ELEŞTİREL TEORİNİN NESNESİ OLABİLİR Mİ?	
.....	152
SONUÇ	158
KAYNAKÇA	162

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3.1: Gen Z Coustomers' main means of expression through fashion in the U.S. in 2022.	112
Şekil 3.2: Trends in persistence at the bottom and at the top of the income distribution	119
Şekil 3.3: Privacy Policy Readability	126

RESİMLER LİSTESİ

Resim 3.1: Apple Trafik Kazası Bildirimi 129

Resim 3.2: Tiktok Yayın Örneği 135

GİRİŞ

Frankfurt Okulu'nun çalışmaları, hem dün ve bugün hem de yarın için oldukça önemli bir miras içerir. Çalışma alanları, yöntemleri ve içerikleri ile kendisinden önceki felsefi geleneği kapsayarak açmaya çalışan ve kendisinden sonraki felsefi geleneğe büyük ölçüde yön veren Frankfurt Okulu bu bakımdan modern dönem ile post modern dönem arasında bir köprü görevi görür. Bu bakımdan eleştirel teoriyi anlamak ve bugün yeniden değerlendirmek, ancak onların felsefi temellerinin ve çalışmalarının titizlikle incelenmesi ile mümkündür.

Bu bakımdan tezimizin ilk bölümünde Frankfurt Okulu'nun felsefi kökenlerine dair geniş çaplı bir inceleme başlamayı uygun gördük. Okulun Marksist temelleri, Horkheimer'a göre geleceği tahmin etme gücünden dolayı değil, bugünü eleştirme yeteneğinden dolayı oldukça kıymetlidir. Bu görüş, özellikle Horkheimer'ın enstitünün başına geçmesinden itibaren okulun yöntemi ve çalışmaları açısından belirgin bir ayrım sunar. Çünkü Marksizmin, sonunda devrime ulaşan ütöpik bir amaç yerine toplumsal bir eleştiri olarak okunması; eleştirel teörinin gelişime açık ve diyalektik yapısı için önemli bir yol haritası sunmuştur. Marksizmin bu okuması konusundaki önemli bir çıkış noktası da Antonio Gramsci, Karl Korsch ve Georg Lukács'ın çalışmalarıdır. Onların, Marksizmin altyapının üstyapıya önceliği meselesi ve devrimci bir güç olarak proletarya konusundaki eleştirileri bu açıdan okulun Marksizme yönelik eleştirel yakınlığının temelini oluşturmuştur. Bu açıdan Frankfurt Okulu'nun eleştirel hesaplaşması, Marx'la değil, Marksizmin Ortodoks revizyonlarına yöneliktir. Bu ayrımın, Türkiye'deki Frankfurt Okulu çalışmalarına yönelik yaptığımız literatür incelemesinde en sık karıştırılan ve yanlış anlaşılan nokta olduğunun farkına varmamız üzerine; çalışmamızın ilk bölümünün büyük bir kısmını bu oldukça önemli ayrımın altının titizlikle çizilmesi için ayırdık.

Bir sonraki bölümde pozitivist dünya görüşü bütünleşen bilim ve teknolojinin metodolojisinin en önemli temellerinden aydınlanma düşüncesine eleştirel yakınlığını, Frankfurt Okulu'nun eleştirel yapısının önemli kaynakları olan Kant ve Hegel üzerinden ele almaya çalıştık. Çünkü Kant ve Hegel'in insanı merkeze koyan yöntemleri ile aklın aktif ve kurucu yönüne yönelik tespitleri eleştirel teori için önemli

bir zemin oluşturmuştur. Ancak onların Kant ve Hegel'in görüşlerine olan yakınlığı eleştirel bir yakınlıktır ve bu eleştirel yakınlığın ortaya çıkmasının en önemli motivasyonlarından biri de Friedrich Wilhelm Nietzsche ve Marquis de Sade'ın akıl ve kötülüğün bir araya gelmesini yok sayan düşünceye karşı açtıkları düşünsel savaştır. Kant, Hegel ve Nietzsche ve Sade'ın düşünceleri, eleştirel teorinin aydınlanma, pozitivizm, bilim ve teknoloji, tahakküm ve özgürlük ile ilgili düşüncelerinin şekillenmesi için oldukça önemli bir esin kaynağı olmuştur. İkinci bölümde eleştirel teorinin yöntem olarak eleştiri ve sistem olarak negatif diyalektikle bütünleşen metodolojilerinin incelenmesi, bu anlamda tezimizin ilk bölümüyle önemli derecede bir bütünlük içerir.

Eleştirel teori bu bağlamda şüpheyle yaklaşan, anlaşmayan, taviz vermeyen ve manipülasyona ve otoriteye karşı çıkan yapısı ile, toplumsal sorunları anlamaya muktedir olmayan geleneksel felsefi paradigmaya ve onun pratik sahaya uyum sağlamayan yapısına karşı sorgulamaya girişmiştir. İnsanın bilim ve teknoloji ile yeni bir tahakküm altına yerleştirilmesi, standardizasyona uğraması, kendi başına bir değeri olmayan bir araç haline gelerek şeyleşmesi; ekonomik anlamda kapitalizm eleştirisini ve toplumsal anlamda kültür endüstrisi eleştirilerini beraberinde getirmiştir. Aydınlanmadan araçsal akıla, kapitalizmden şeyleşmeye kadar bütünsel bir sistem kurarak eleştirel bir okuma gerçekleştiren Frankfurt Okulu'nun bu tespitleri toplumsal sorunların anlaşılması ve yanlış giden pratiğin tespit edilerek yeni bir yön verilmesi için oldukça kıymetli bir edim sunar. Başka bir deyişle, modern toplumun çıkmazlarını ortaya koymak, mevcut olanı aşmaya yönelik içeriden ve diyalektik bir yaklaşım sunması nedeniyle önemli bir yol haritası sunar. Ancak tezimizin hazırlanış sürecinde farkettiğimiz dikkate değer bir tespit, Türkiye'de eleştirel teori üzerine yapılan çalışmalarda Frankfurt Okulu'nun bu kayda değer eleştirilerine çokça yer verilmesine rağmen, Frankfurt Okulu'na yönelik oldukça önemli eleştirilerin gözden kaçırılması veya yok sayılmasıdır. Çünkü okulun verili olana katılmayı reddetmesine rağmen, alternatif olana yönelik aktif bir çaba harcamamasına yönelik pratik eksikliği, dahası teorik olarak da mevcut olanı nasıl, ne ile, hangi ilke ve yöntemlerle dönüştürülmesi gerektiğine dair bir yol haritası sunmamış olması gibi önemli eleştirilerin görmezden gelinmesi, eleştirel teoriyi anlamak konusunda büyük bir boşluk yaratır. Marcuse'ye

göre ihanet olmasa bile bir hayal kırıklığı olan Frankfurt Okulu'nun ideolojik ve pratik bu yönünün yok sayılması eleştirel teorinin bütünlüklü ve diyalektik bir okumasının yapılmasının önünde en büyük engeldir. Bu açıdan hem Frankfurt Okulu'nun olabildiğince doğru ve objektif bir incelemesini yapmak hem de Türkiye'de büyük bir eksiklik olduğunu gördüğümüz bu literatüre katkıda bulunmak amacıyla, tezimizin ikinci bölümünde Frankfurt Okulu'nun sosyal, politik, ekonomik ve kültürel eleştirilerini, onlara yönelik eleştirileri ve onların bu eleştirilere yönelik muhtemel cevaplarını ve savunularını beraber değerlendirmeye çalıştık.

Bu haliyle Frankfurt Okulu'nun bir başka önemli katkısı da sosyal, kültürel, politik ve ekonomik olarak modern dönemin çıkmazlarını ortaya koyarken, bireyin sosyal ve psikolojik yönlerini göz ardı etmeyen bir okuma ortaya sunmuş olmasıdır. Çünkü onlara göre ekonomik ve sosyal hayattaki tahakkümü toplumsal hayatın bir gerçeği olarak ortaya sunmak başka, bireylerin bu tahakkümü neden kabul ettiğini ve hatta içselleştirdiğini anlamak başka bir meseledir. Bu noktada unutulmaması gereken Frankfurt Okulu'nun çalışmalarını ortaya koyduğu dönemin savaşlar, Faşizm, hezeyana uğrayan devrimler, soğuk savaş gibi pek çok tarihsel gerçekliğin vuku bulduğu yıllardır. Bu açıdan okulun amacının hem bu gerçekliğin nasıl ortaya çıktığını anlamak hem de tekrardan yaşanmasını engellemek olduğu söylenebilir. Dolayısıyla aydınlanmış bir yeryüzünün muzaffer felaket alametleriyle parlamasına yol açan psikolojik faktörleri ortaya çıkarmak, Frankfurt Okulu'nun çalışmalarında oldukça önemli bir yere sahiptir. Onlara göre, yalnızca emeğine değil kendisine de yabancılaşan ve yalnızlaşan bireyin kendi doğrularını bulmak ve üretmek yerine otoritelere teslim olmak birey için çok daha kolaydır ve kendisine güvenli bir ortam sunar. Böylece araçsal aklın gölgesinde kendi değerinden soyutlanan, işleyen bir sistem için yalnızca bir araç haline gelen ve özgürlüğü ile ne yapacağını bilmeyen bireyler ortaya çıkar.

Okul, üretim ve tüketim ilişkileri dışında bir anlamdan yoksun olan bireyin hayatın her alanını kapsamı altına alan sistemi, üstyapıyı ifade eden kültür ve altyapıyı ifade eden endüstri kavramlarını bir araya getirerek oluşturduğu kültür endüstrisi kavramı ile açıklamaya çalışmıştır. Özgünlük, özerklik ve hayal gücüne dayanan gerçek kültürün yerine üretim ve tüketim ilişkilerinin kapsamlı kontrolü için bir araç

haline getirilmiş kültür endüstrisinin topluma verdiği önceden belirlenmişlikle uyguladığı şema, bireyden yalnızca sürekli bir uyum ve onay bekler. Bu haliyle bireyin yaşamının her alanı için bir sosyal şematizm kuran kültür endüstrisi, ve onun en önemli araçları olarak kitle iletişim araçları ve reklam ve eğlence kültürü teorisyenler tarafından dikkatle incelenmiş ve detaylı olarak yorumlanmıştır.

Yediği, içtiği, gittiği, giydiği ve düşündüğü ile bireyin kültür endüstrisi tarafından kendinde ve özerk bir değerden yoksun bırakılması ve tektipleştirilmesi, herkes için üretilen metalar yada değerleri ile kimlik kazanmaya çalışan bireyler yığınına beraberinde getirmiştir. Frankfurt Okulu'na göre bu haliyle birey, bilinçsiz, kişiliksiz ve yabancılaşmış bir hal alır. Bireyin bu hali, okul tarafından oldukça üzerinde durulan bir konudur, çünkü bu hal içerisinde kalan bireyler, pratik hayatta ve ekonomik olarak sınıf ayrımı hala keskin çizgilerle varlığını sürdürse de bunu fark etmeye muktedir olamazlar. Bu bakımdan da, gelişmesi önlenen sınıf bilinci neticesinde statükonun ve eşitsizliklerin korunmasına yol açar. Çalışmamızın üçüncü bölümünde Frankfurt Okulu'nun bu tespitleri değerlendirilerek bugün için hala anlamlı iddialar oluşturup oluşturmadığını bugüne ait ampirik çalışmalarla da destekleyerek değerlendirmeye çalıştık.

Frankfurt Okulu'nun kültür endüstrisi ve eleştirel teori ile ilgili düşüncelerin bugün hala anlamlı bir bütünlük içerip içermediğini tespit edebilmek için ise, çağdaş dünyanın ekonomik, sosyal, kültürel ve bireysel olarak her alanını kapsayan yeni bir merkez olarak dijital teknolojinin kompleks sistemlerini ele almaya çalıştık. Çağdaş dijital teknolojilerinin iç işleyiş mantığı anlamak için ise tezimizin son bölümünde veri kullanımı ve gizlilik sözleşmeleri, gerçek zamanlı akış teknolojileri ve Facebook, Twitter ve Tiktok gibi gerçek zamanlı sosyal ağlar ile ilgili bütüncül bir değerlendirme yapılmıştır.

Teknolojik unsurların veri kullanımı bakımından kullanıcıların duygu, düşünce ve davranışlarının izlenebilmesi, kontrol altına alınması ve manipüle edilmesi; gizlilik sözleşmeleri ile ise bireyin sosyal hayatı içinde yeterli süre ve bilgiye sahip olmaması nedeniyle onay vermesi üzerine oluşturulan kontrol ve tahakküm mekanizması haline gelmesi; Frankfurt Okulu'nun eleştirel düşünebilen, sorgulayabilen ve mücadele eden

aktif bireylerin ortaya çıkmasını engelleyen kültür endüstrisi eleştirileri ile oldukça önemli noktalarda paralellik gösterir. Gerçek zamanlı akış teknolojilerinin de insan yaşamına eş zamanlı olarak senkronize olarak bilişsel bir kontrol ve manipülasyon meselesi haline gelmesi de insan aklının eleştirel kimliğinden soyutlanması ve işlenmesi gereken bir başka meta haline gelmesi bakımından, Frankfurt Okulu'nun araçsal akıla yönelik herkesin bir nesne konumuna düştüğü ilkesi ile önemli derecede bir tutarlılık içerir. Facebook, Twitter ve Tiktok üzerinden incelediğimiz gerçek zamanlı sosyal ağlar da hem bireye varoluşsal bir onay ve statü vermesi hem de narsistik duygularını tatmin etmesi ile yaşam akışının sadece içinde olmakla yetinmeyen ve aynı zamanda onu şekillendirip yönlendiren bir yapıyı ortaya koyar. Bu haliyle gerçek zamanlı sosyal ağlar da eleştirel teorinin boş zaman ve eğlence konseptleri üzerinden açıklamaya girişilen ve sistemin işleyen bir parçası olmasına devam etmesinin bireye yine önceden hazırlanmış verilen bu konseptlerle kendi aklı ve değerinden mahrum bırakılması üzerine gerçekleştirdikleri eleştirileri uyumlu bir bütünlük sunmaktadır.

Bu açıdan çalışmamızda ortaya koymak istediğimiz en önemli nokta, bireysel, toplumsal ve sosyal mevcut koşulların eleştirel teori ile ivedikle bir araya getirilmesinin; bugünün toplumsal sorunlarının doğru bir tespiti ve çözümü içinde de önemli bir yol haritası çizebileceğinin anlaşılmasıdır. Çünkü bizce, Frankfurt Okulu'nun toz tutmayan eserlerinde, bugünün post modern dünyası ile ilgili önemli öngörüler bulunabilir. Toplanan, işlenen, paylaşılan bir hale gelen insanın mahiyetinin yeniden gözden geçirilmesi için; bugünün dijital dünyasıyla uyumlu bir eleştirel teorinin oluşturulması elzemdir. Bizce modern dönem ile post modern dönem arasında bir köprü görevi gören Frankfurt Okulu ile bugün arasında bir kesinti değil, süreklilik vardır, bu sürekliliğin ortaya konulması da dijital bir eleştirel teorinin ortaya konulması ile sonuçlanacaktır. Daha doğru bir ekonomik, toplumsal ve kültürel bilincin yeniden üretimi için ise eleştirel teorinin bugünden okunması oldukça kritik bir öneme sahiptir. Çalışmamız kapsamında da bu bağın kurulması ve daha dikkatli ve titiz çalışmalarının yapılması için yalın bir temel oluşturmayı amaçladık. Çünkü düşünen, eleştiren, taviz vermeyen, karşı çıkan ve mücadele eden bireyler, bugün için acil bir görevdir, eleştirel teori ise bu görevi yerine getirebilmek için işlevsel bir yol haritası sunabilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU FELSEFİ TEMELLERİ

1.1. FRANKFURT OKULU VE MARKSİZM

1.1.1. FRANKFURT OKULU'NUN MARKSİZM ANLAYIŞI ÜZERİNE

20. yüzyılın başlarından itibaren etkisini hissettiren ve Marx, Hegel, Kant, Freud gibi pek çok etkileşimi içinde yoğurmuş bir düşünce geleneği olarak Frankfurt Okulu ve onunla özdeşleşmiş olarak kabul edilen Eleştirel Teori, tüm felsefe tutumları, ekolleri ve görüşleri gibi çağının ürünüdür. Savaşlar, toplumsal çalkantılar ve ekonomik buhranlar ile sefaletin doruk noktasına çıktığı; ve ama aynı zamanda Marx, Hegel, Kant, Freud, Weber, Nietzsche, Heidegger, Spengler gibi çok büyük bir entelektüel zenginliğinin de kucağına doğan bu ekol, iki tarafı da yansıtmış, ve hatta basit bir yansıtmanın ötesinde, yorum ve analizleriyle diyalektik bir okumaya tabi kılmıştır.

Bu bakımdan Frankfurt Okulu üzerine yapılacak olan anlamlandırma ve yorumlama çalışmaları, bu tarihsel koşulları ve entelektüel zenginliği temel alan bir değerlendirmeye işe başlamalıdır. Bu nedenle, hem dönemin soru ve sorunlarıyla kuşatıcı bir açıklama ve çözüm önerisi getirmesinden, hem de Frankfurt Okulu'na - sonrasında yaşanacak bütün hesaplaşmaya rağmen - verdiği hareket noktası ve etkisi nedeniyle Marks ve Marksizmin tesiri ve izleği incelenmelidir.

Elbette ki detaylı bir Marksizm incelemesi yapmak ve Marksizmin gelişimi ve dönüşümünü tam olarak incelemek çok daha faydalı olacaktır, lakin çalışmamızın içerik ve kapsamının bütünlüğü gereğince, Marksizmin dönüşümü ve etkileri, yalnızca Frankfurt Okulu üzerinde bıraktığı izler üzerinden takip edilecektir.

Marksizm sonrası Marksizm biçimleri genelde dört farklı anlayışla yol almıştır diyebiliriz¹:

¹ Marksizmlerin gelişiminin ve akislerinin değerlendirilmesi, pek çok farklı akım ve filozof tarafından, farklı sınıflandırmalarla gerçekleştirilmiştir. Frankfurt Okulu üzerindeki Marksizm izdüşümünü inceleyebilmek açısından daha uygun olduğu düşünüldüğünden, bu çalışma içerisinde Ramazan Yelken'in yukarıdaki tasnifi tercih edilmiştir. Detaylar için bkz: Ramazan Yelken, "Marx'ın

“Birincisi; salt pratik olarak parti, örgüt, sendika vb. eyleme dönük **"dogrudan politik Marksizm"**, ikincisi; üniversite, enstiti, yayıncılık vb. salt **"teorik bir Marksizm"** ve üçüncüsü bu ikisinin oluşan **"kararsız ideolojik Marksizm"**, dördüncüsü daha çok günümüzde yaygın olan Marx'ı ve eserlerini bir olarak muhatap alan **"entelektüel Marksizm"**”²

Frankfurt Okulu farklı dönemlerde ve farklı isimler aracılığıyla, bu dört anlayıştan, ilki dışında hepsiyle ilişki kurmuş bir oluşumdur. Bu durum, okulun değişimi ve dönüşümü reddetmeyen diyalektik çaba misyonlarıyla da uyumludur.

Enstitünün ilk yöneticisinin başkanlığında çalışmaların sürdürüldüğü Grünberg Dönemi, Frankfurt Okulunun “Kararsız İdeolojik Marksizmle” yakın bir ilişki kurduğu dönemdir. Çünkü, Carl Grünberg döneminde öne çıkan temalar, Marksist bilim, pozitivizm ve bilim eşliğinde sadık kalınan Marksizm tavrıdır. Başka bir deyişle, Grünberg dönemi geleneksel Marksizm çizgisine uygun olarak materyalist tarihselcilik üzerinden okunan ekonomi ilişkileri üzerinden tümevarımsal bir akıl yürütmeyi savunmuş ve çalışmalarının merkezi haline getirmiştir. Bu bakımdan Grünberg dönemi çalışmaları, çeşitli Komünist parti ve örgütlenmelerle ilişkisini sürdürerek, Enstitü'nün görevinin pratik Marksist örgütlere ve işçi sınıfına teorik destek vermek olduğu anlayışıyla hareket etmiştir.³ Carl Grünberg'in kurduğu Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung dergisi ise, o dönemin en önemli ve en etkili Sosyalizm ve emek tarihi çalışmalarını veren yayınlara imza atmıştır. Bu bakımdan, Grünberg'in başkanlığı altında yaşanan dönemi, "kararsız ideolojik Marksizmle" bağdaştırmak daha doğru görünmektedir. Ancak, burada özellikle altının çizilmesi gereken bir ayrım, Grünberg'in enstitünün merkezini Marksizm üzerine kurması ve materyalist bir tarih anlayışı gereğince işçi sınıfına her türlü desteğin gösterilmesi konusunda taviz vermemesine rağmen, hiç bir zaman Frankfurt Okulu'nu direkt olarak bir parti mensubu ya da müridi olarak yerleştirmemesidir. Yani, o, sürdürülen araştırmalar çerçevesinde kurduğu siyasi

Üniversitedeki Kürsüsü Frankfurt Okulu: Eleştirel Kuram Olarak Ortodoks Marksizmden Kopuş ve Modern Düşüncenin Marksist Eleştirisine Giriş", **Hece Dergisi Karl Marx Özel Sayı: 38**, I.Cilt, SAYI: 270/271/272, ISSN 1301 - 210X,(475-487), 2019

² A.e., s.475

³ A.e., s.475

ilişkiler dışında, enstitüyü bir partizanlık seviyesine taşımama ve siyasi bağımsızlığını koruma konusunda oldukça özenli davranmıştır. Grünberg, 22 Haziran 1924'teki göreve başlama konuşmasında da Grünberg kendisini "Marksizmin destekçilerinden biri" olarak tanımlamış, ancak, herhangi bir "parti-politik" kavramına değil, yalnızca "tamamen bilimsel" ve "son derece tümevarımsal" Marksizm anlayışına atıfta bulunduğunu belirtmiştir.⁴

Horkheimer'in yöneticiliğiyle başlayan ve okulun altın çağını yaşadığı dönemde ise bu katı ekonomik ilişkiler çerçevesinde çizilen ampirik tavır açısından oldukça belirgin bir farklılaşma yaşanmış, okulun yakınlaştığı Marksist anlayış konusunda da kayda değer bir değişim süreci ortaya çıkmıştır. Bu tavır değişikliği, yalnızca Grünberg ve Horkheimer üzerinden kişisel bir tavır değişikliği olarak değerlendirilmemelidir, çünkü enstitünün her türden gelişimi ve dönüşümü, onun içinde bulunduğu dönemin özgün koşullarıyla yakından alakalıdır. Öyle ki, Horkheimer'in enstitünün başına geçtiği dönem, dehşet verici tarihsel olayların had safhaya çıkması itibarıyla, geleneksel Marksizmle yolların ayrılması için pek çok sebebin de gün yüzüne çıktığı bir dönemdi:

“Zaten, Horkheimer müdür olduktan kısa bir süre sonra Nasyonal Sosyalistler iktidara geldi, Enstitü'nün binası ele geçirildi ve Cenevre, New York ve California'ya bir dizi göç hareketi körüklendi.⁵”

Dolayısıyla; okulun ampirik tarihsel çalışmasının felsefi ve kültürel bir çalışmaya evrilmesi için her türden gerekliliğin dönemin koşulları tarafından yerine getirilmesi, Marks'ın ve Marksizmin en azından belli başlı noktalarda ve Ortodoks Marksizminin ise tamamen aşılmasını gerektiren bir sürecin fitilini ateşlemiştir.

Bu noktada belirtilmelidir ki, Horkheimer, bir şeylerin yanlış gittiğinin farkına varan ilk kişi olmamasına karşın, onu diğerlerinden farklı kılan ve Frankfurt Okulu'na altın çağını yaşatan; Horkheimer'in, çalışmalarını akademik bir çerçevede içinde genişletebilmiş olmasının getirdiği “Teorik Marksizm” ile, o dönem Marx ve

⁴ Chad, Kautzer, "Marx's influence on the early Frankfurt School.", **The Palgrave Handbook of Critical Theory**, 43-65, 2017. s.44

⁵ A.e., s.52.

Marksizmin adeta teorik ve pratik anlamda tek temsilcisi haline gelmiş Ortodoks Marksizminden uzaklaşması ve hatta karşısına almasıdır. Horkheimer'ın; Marks'a dönme süreci ile Marx'ı ilk ve temel odak olarak yeniden konumlandırması, "Entellektüel Marksizmle" yüz yüze gelmesi ve bu ilişkileri etkili ve doğru bir biçimde çözümleyebilmiş olması; hem onu çağdaşlarından farklı kılar hem de onun yöneticiliğindeki Frankfurt Okulu'na altın dönemini yaşatır.

1.1.2. FRANKFURT OKULU'NUN MARX'I AŞMA ÇABASI

Horkheimer'ın yöneticiliği, okulun Eleştirel Teorisi'nin asıl formuna kavuşmasını da beraberinde getirmiştir. Horkheimer'ın başa geçmesiyle yapılan ilk hamle, Ortodoks Marksizminden kesin bir kopuşun altının dikkatle çizilmesidir.

Ortodoks Marksizminin temel savunuları en kısa haliyle şu şekilde özetlenebilir:

"Ortodoks marksizm olarak adlandırılan diyalektik materyalizm, yapısal olarak diyalektik olan değişmez ekonomik yasaların tarihin başlatıcısı olduğunu söyler. Bu anlayışa göre insanların amaçlarının rolünü dikkate almamak gerekir çünkü bunlar da maddi nedenlere bağlı olarak açıklanan şeylerdir. Böylelikle bir tarihsel aşamadan diğerine doğru -komünizme varmasıyla doruk noktasına ulaşan- ilerleme doğal bir gereklilik olarak görülür. Kendi içerisinde pek çok çelişkiyi barındıran kapitalizm, işçi sınıfının(proleterya) ezilmişlik koşullarına karşı yekpare ayaklanmasına neden olacaktır. Bu ayaklanma proleterya diktatörlüğünü getirecek ve proleterya diktatörlüğünün ardından komünizme geçilecektir."⁶

Frankfurt Okulu ise Ortodoks Marksizminin bu en temel savlarını keskin bir biçimde eleştirmiş ve reddetmiştir. Onların bu tavırlarının altında yatan pek çok sebepten bahsedilebilir. Öncelikle onlar, Ortodoks Marksizminin "burjuva felsefesi" diyerek bir kenara attığı ve hatta dışladığı literatüre oldukça hakimdirler ve yaratıcısı oldukları Eleştirel Teori'de bu literatürü en doğru şekilde kullanmaya çaba gösterirler. Üstelik dönem, gerçekleşmemiş hayallerin altında ezilen bir gerçekliğin inkar

⁶ "Marksizmin Update'i Basit Bir Marksizm Eleştirisi", Meydan Gazetesi, **Anarşist Kütüphane**, 26.04.2018, s.50,(Çevrimiçi), <https://anarcho-copy.org/book/meydan-gazetesi-basit-bir-marksizm-elestirisi-marksizmin-updatei/>

edilemez ağırlığını taşımaktadır: Ekonomik bunalım, Avrupa'nın uzun süredir beklenen devrimlerinin asla gerçekleşmemesi, 1917 Ekim Devrimi'nin beklenenin tam aksi bir yönde gelişerek beklenmeyen sonuçlar vermesi, Stalinizm ve Faşizm arasında mekik dokuyan bir dünya ve dünyanın yeni bir sözcüsü olarak ortaya çıkan ABD, kapitalizmin kendi kendini sonlandırması bir yana günden güne daha da tehditkar hale gelmesi gibi pek çok toplumsal ve siyasal sarsıntı bu gerçekliği yansıtmaktadır. Bu haliyle Frankfurt Okulu, bu sarsıntıların yarattığı tahribatın, bu zamana kadar güven duyulan Marksizmle altından kalkılamayacak kadar büyük bir enkaz yarattığını kabul ederek işe başlamıştır.

“Bu hayal kırıklığının kokleri Manifestonun ilk cümlesi olan "Avrupa'da bir hayalet dolaşıyor, komünizrn hayaleti" ifadesinde gizlidir. Çünkü bu dolaşan hayaletin "komünizm hayaleti değil tam aksine faşizm olduğu tüm çıplaklığı ile ortaya çıkacaktır.”⁷

Bu düş kırıklığı Marx ve Engels'ten Stalin'e ve oradan Ortodoks Marksizmine kadar uzanan Marksist sürecin başarısızlığını ve artık toplumsal olaylarla bağdaşmayacak bir noktaya geldiğini göstermekteydi. Bu görüngü, hem Marksist literatürün ve onun revizyonlarının sorgulanmasını hem de uzun süredir yok sayılan Marksist dışı Modern Düşünce'ye yer açılmasını beraberinde getirmiştir.

Marksizmi aşma çabası olarak değerlendirebileceğimiz bu süreç, Marx'ı ve onun tüm revizyonlarını tamamen yok saymak ve reddetmek olarak anlaşılmamalıdır; bu çaba, daha çok günün soru ve sorunlarını anlamakta yetersiz kalan yanlar konusunda, toplumsal gelişmeler ve modern düşünürler ışığında yeniden yapılan bir sorgulamayı ve yeni bir okuma ile yeni bir anlayışın ortaya konulmasını içerir. Genel olarak Batı Marksizminin ve özelde Frankfurt Okulu'nun temel çıkış noktası budur. Bu durumda, Frankfurt Okulu'nun Marksizmi aşma mücadelesini Hegelci anlamda bir 'kapsayarak aşma' olarak anlamak ve değerlendirmek önemlidir.

⁷ Yelken, a.g.e., s.476.

1.1.2.1. GRAMSCI, LUKACS VE KORSCH

Frankfurt Okulu ve eleştirel teori kapsamında Marx eleştirilerini, onun yeniden okunmasını ve değerlendirilmesini anlamak; Frankfurt Okulu ile zirveye ulaşacak olan Batı Marksizminin kapısını aralayan Gramsci, Lukacs ve Korsch'u anlamaktan geçer. Çünkü bu düşünürler, Frankfurt Okulu'nun Marksist perspektifi üzerinde oldukça önemli izler bırakmışlardır.

“(..) Frankfurt Okulu'na dair Marx etkisinin önemli bir kısmının Korsch ve Lukacs'ın Marx yorumlarını içerir. Bunun yanı sıra Lukacs'ın Max Weber, Georg Simmel ve Wilhelm Dilthey'dan aldığı çeşitli fikirlerin de eleştirel kurama taşınmış olduğu görülebilir. Bu isimler eleştirel kuram filozoflarının etkilendikleri Friedrich Nietzsche, Henri Bergson ve Martin Heidegger gibi isimlerle de uyumlu bir zemin oluştururlar.”⁸

Başka bir deyişle, Korsch ve Lukacs dolayımı, Frankfurt Okulu ve Marx arasında bir köprü olarak düşünülebilir.⁹ Dolayısıyla, Marksizm-dışı düşünürlerin Marksist felsefe ile harmanlanması konusunda, bu düşünürlerin açtığı yol eleştirel teori açısından önemlidir.

Örneğin, İtalya Komünist partisinin kurucularından olan ancak sonrasında değişen siyasi olaylar neticesinde 11 yıl süreyle hapis yatmak zorunda kalan Gramsci'ye göre Marksizmin en önemli iddialarından olan altyapının, üstyapıya olan önceliği ve bir anlamda baskınlığı, hatalı bir okumadır; çünkü ona göre toplumun öznelerinin ya da daha önemlisi devrimci gücü taşımaları beklenen sınıfın önünde duran tek engel altyapı yani ekonomik temelli maniler değildir; üstyapı yani siyasal, hukuki ve kültürel diğer tüm oluşumlar da, özneleri ve sınıfları sarıp sarmalayarak devrimci gücün ya da toplumsal değişimin önünde bir set oluşturabilir. Marksizmin iddialarının pratik sonuçlarının başarısızlıkları düşünüldüğünde, bu konu, artık özenle incelenmesi gereken bir konudur, sonrasında Frankfurt Okulu tarafından gerçekleştirilecek olan bu özenli inceleme dışında, Gramsci'nin Marksist teoriye

⁸ Önder Kulak & Kurtul Gülenç, "Marksizm ve Frankfurt Okulu İlişkisi", **Ayrıntı Dergisi**, 15 Mayıs 2018,(Çevrimiçi), <https://ayrintidergi.com.tr/marksizm-ve-frankfurt-okulu-iliskisi/>

⁹ A.e.

getirdiği bir başka önemli eleştiri onun ‘devlet’ anlayışı üzerinedir. Ona göre, Marksizme göre kapitalizmi aşacak olan devrimin gerçekleşmesinde başat bir rol üstlenecek olan devlet ideolojik ve pratik gücünü; her türden toplumsal değişimin ve devrimin önünde bir hız kesici olarak da kullanabilirdi. Üstelik ona göre, dönemin söz konusu vaziyeti de bu türden bir okumayı destekleyecek bir tabloyu göstermiştir. “Yani Marks’ın söylediğinin aksine, devletin varlığı, tarihsel olarak kapitalizmin aşılmasının önünde bir engel teşkil ediyordu!”¹⁰

Eleştirel teorinin Marksizm eleştirisinin yapıtaşlarını oluşturan bir başka düşünür de Lukacs’dır. Lukacs’ın Frankfurt Okulu’na en önemli katkısı proleterya üzerine olan eleştirileridir. O, devrimin tek gerçekleştircisinin işçi sınıfı olduğunu reddeder, bu elbette ki benzersiz bir karşı çıkıştır, çünkü Marksizmin tüm savunuları; devrimin, işçi sınıfı tarafından gerçekleştirileceği temelinden başlayarak işe başlar, bunun kesinliğini reddetmek, bir bakıma tüm Marksizme vurulan bir darbedir. Her ne kadar sonrasında Lukacs, bu çizgisinden kayacak olsa da, bu tavır Frankfurt Okulu üzerinde silinemeyecek bir iz bırakmıştır.

Lukacs, işçi sınıfının kesin olarak tarihin tek devrimci öznesi olmasına karşı savunusunu, Rusya örneği ile örnelemiştir. Çünkü Rusya’da devrim işçiler tarafından değil, hiç beklenmeyen bir şekilde köylüler tarafından gerçekleştirilmiştir. Başka bir deyişle, Lukacs’ın eleştirisi; devrim düşüncesinin kendisine değil, bu devrimin yalnızca proleterya tarafından gerçekleştirilebileceğine yönelik teorik ve pratik Marksist tutuma yöneliktir. Bu açıdan, “Lukacs’ın yaklaşımına proletaryasız devrim denebilir”¹¹ Çünkü Lukacs’a göre zaten, “işçi sınıfı diye bir özne toplumda bulunmamaktadır, işçi sınıfı denilen bir öznenen bahsedebilmek için ”bilinç sıçraması”na ihtiyaç vardır.”¹² Proleterya ise, kendi emeğine yabancılaşmış bir sınıftır, bu da Lukacs açısından işçi sınıfı için, “kişilik bölünmesi”¹³ne yol açar. İşçinin kendisiyle ve emeğiyle bu boyutta yabancılaştığı ve şeyleştirdiği bir sınıftan ise; hem toplumda bir özne olarak kendisinin, hem de toplumun devindirici gücü olarak sınıfının bilincine ulaşmasına beklenemez. Lukacs’ın bu eleştirilerinin, Frankfurt

¹⁰ Marksizmin Update’i Basit Bir Marksizm Eleştirisi", s.53.

¹¹ A.e. 55

¹² A.e. 57

¹³ A.e. 57

Okulu'nun devrimci bir güç olarak proleterya dan yüz çevirmesi üzerindeki etkisi tartışılmazdır.

Korsch da Eleştirel Teori'nin Marksist mihenk taşlarının oluşturulmasında etkili olmuş bir düşündürdür. Fikirleri yüzünden Komünist partiden ihraç edilen Korsch da Lukacs gibi Marksizmin donuk ve cansız yorumuna yani Ortodoks Marksizmine karşı çıkmıştır. Ona göre, Marx'ın "Ekonomik temeldeki değişiklikler er ya da geç tüm muazzam üstyapının dönüşümüne yol açar" sözünde temellendirilen anlayışla beraber, altyapının donuk ve determinist belirleyiciliğinde, üst yapıya ve onun ilişkilerine çok kısıtlı bir söz hakkı tanımıştır. Başka bir deyişle, bu anlayışa göre toplumdaki maddi ilişkiler, geri kalan her türden toplumsal oluşumu ve bilinci kapsar. Bu durum, diyalektik her türden ilişkiyi yok sayar ve bu da donukluğu ve statükonun korunmasını beraberinde getirir. Halbuki maddi ve entelektüel yaşamın diyalektiğinin beraber değerlendirilmesi ve geliştirilmesi, toplumsal yaşama ve onun sorunlarına tezahür edebilmek için elzemdir.

Bu noktada, “Korsch, Lukacs ve Gramsci'nin, Marksizmi eylem, kültür ve özneliliğin önemini vurgulayan bir “praksis felsefesi” olarak görmeleri söz konusudur.”¹⁴ Batı Marksizminin kapısını aralayan Eleştirel Teorisyenler öncesi bu düşünürler, Frankfurt Okulu için pek çok anlamda geliştirici ve dönüştürücü bir ilham kaynağı olmuş ve eleştirel teorinin, eleştirel Marksist okumasının temellerini atmıştır. “Marx'ı bir “mesih”¹⁵ olarak ele alan ve alternatifini olmayan Ortodoks Marksist anlayışına karşı, Batı Marksizmi diyebileceğimiz yeni ve eleştirel bir okumayı içeren bir anlayışı temellendirmeye çalışmak ise oldukça sancılı bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu süreç içerisinde Korsch, Komünist Parti'den ihraç edilmiş, Lukacs, partiden atılmakla yüz yüze geldiğinde Tarih ve Sınıf Bilinci'ndeki analizlerini geri çekmiş, ve Gramsci 11 yıl sürecek bir hapis cezası almıştır.

¹⁴ Uğur Köksal Odabaş, "Frankfurt Okulu ya da eleştirel teori üzerine.", **Dört Öge 14**,: 211-233., 2018, s.229.

¹⁵ A.e.

1.1.2.2. “FRANKFURT OKULU”

Eleştirel teori kuramcılarını¹⁶, Marksist olarak adlandırma konusunda bir sakınca yoktur. Lakin bu adlandırma, oldukça dikkatli bir biçimde yapılmalıdır, öyle ki, bu filozofların, Marksizmi bir çıkış noktası olarak kabul etmeleri ve toplumsal sorunların anlaşılması ve çözülmesi konusunda bir felsefi dayanak olarak belirlemeleri; onların Marksist filozoflar olarak değerlendirilmesine sebep olabilir. Ancak onların Marx’a olan ilgisi tam bir mürit olmaktan çok uzak, hatta yoğun bir biçimde eleştirel bir ilişkidir.¹⁷ Başka bir deyişle, Marksizm, “donuk bir sosyal bilim olarak değil, gelişime açık bir toplum felsefesi olarak”¹⁸ yorumlandığı sürece etkili ve aktif olarak değerlendirilebilir ve kullanılabilir. Kısaca;

“Marx felsefesini, sonundaki ütöpik ilgi temelinde okunduğunda oldukça verimsiz, durağan ve indirgemeci bir düşünce biçimi, ancak toplumsal eleştiri yöntemi olarak değerlendirildiğinde gelişmeye açık, kullanışlı ve güçlü bir araç olarak yorumlarlar.”¹⁹

Dolayısıyla Marks’ı bir mesih, kendilerini de bir mürid olarak gören ve Marks’ın savunularını değiştirilemez ve önlenemez kehanetler olarak kabul eden, değişime ve diyalektiğe kapalı bir sistem Frankfurt Okulu için kabul edilemezdir. Onlara göre bu tavır, Engels, Lenin ve Stalin’in ve onların revizyonları Ortodoks Marksistlerinin düştüğü en büyük yanılgıdır, çünkü bu tavır, “Sosyal Darwinizm” kısılcasına düşürür. Bunun belki de en açık örneği Stalin’in ünlü Son Yazılar’ından şu sözleridir:

“Bazı yoldaşlar,(..) ekonomi politigin yasalarının nesnel niteliğini yadsıyorlar.(..) Bu yoldaşlar ağır bir hata işlemektedirler.(..) Marksizm,—ister doğa yasaları, ister ekonomi politik yasaları olsunlar—bilim yasalarını, insan iradesinden bağımsız olarak etkilerini sürdüren, nesnel süreçlerin yansımaları olarak anlar. Bu yasaları keşfetmek,

¹⁶ Çalışmamız boyunca Frankfurt Okulu üyelerine ve onların katkılarına da genel anlamda değinilecek olsa da, “Eleştirel Teori geleneğine felsefi yönünü ve hatta kimliğini kazandıran düşünürler kuşkusuz M. Horkheimer ve T. Adorno’dur.”(Rutli,2019) Bu bakımdan, gelenek içinde ayırt edici konumlarından dolayı Horkheimer ve Adorno’ya çalışmamız süresince daha fazla atıfta bulunulacağının altı çizilmelidir.

¹⁷ Evren Erman Rutli, "T. Adorno ve M. Horkheimer Felsefeleri Bağlamında Eleştirel Teorinin Felsefi Kökenleri." *KARE* 6,: 16-35., 2019, s.18

¹⁸ A.e. s.19

¹⁹ A.e. s.19

tanımak, incelemek, onları eylemlerimizde hesaba katmak, toplumun yararına işletmek mümkündür, ancak bunları değiştirmek ya da yok etmek mümkün değildir. Hele yeni bilimsel yasalar oluşturmak ya da yaratmak tamamen olanaksızdır.”²⁰

Gerçekliğin ve toplumsal koşulların ilahi bir yazgı gibi dokunulamaz ve etki edilemez bir hale geldiği böyle bir sistem içerisinde insana, onun hareket ve söz hakkına çok kısıtlı bir oyun alanı bırakılmıştır. Hegel ve Kant’a oldukça hakim olan Frankfurt Okulu açısından bu, yalnızca insanın doğasına bir hakaret değil, aynı zamanda da tehlikeli bir kabullenıştır, Faşizm ve Stalinizm’in ulaştığı dehşet verici tablo da bu tehlikenin en açık örneğidir. Dolayısıyla, Frankfurt Okulu’nun eleştirileri direkt olarak Marks ve onun çalışmalarına yönelik değildir. Onların eleştirileri, Marksizmin radikalleşmeye uygun bir zemin sağlayan; Lenin, Stalin ve Ortodoks Marksizm revizyonlarıyla beraber, göklerden gelen ilahi bir karar gibi kabul edilmiş, diyalektiğe ve dönüşüme kapalı, tamamlanmış ve içerisine hiçbir update kabul etmeyen sisteme yöneliktir.

Zaten, Horkheimer’a göre, Marx’ın eleştirisi geleceği tahmin etme yeteneğinden dolayı değil, Marx’ın bugünü kendi mantığının biçimiyle eleştirme yeteneğinden dolayı güçlüydü.²¹ Eleştirel Teori de Marx’ı, düşüncelerinin merkezine eleştirel bir yakınlıkla oturtmuş ve Marx’ın toplum felsefesindeki kudretini kullanmıştır. Frankfurt Okul bu sayede, hem dönemin hareketliliğini hem de daha öncesinde ‘burjuva felsefesi’ olarak yadsınan modern felsefeyi benimseyerek daha doğru bir okuma yapmayı planlamıştır. Bu planlama çerçevesinde Frankfurt Okulu’nun temel Marksizm eleştirileri, iki farklı başlık altında incelenebilir:

ALTYAPI-ÜSTYAPI İLİŞKİSİ ÜZERİNE

Marx’ın kuramında altyapı, ekonomik ve üretim ilişkileriyle şekillenen maddi temeli ifade ederken; üstyapı, toplumun düşünsel ve siyasi oluşum ve kurumlarını kapsar. Sıklıkla yanlış anlaşılmasına ve eleştirilmesine rağmen, Marx hiçbir zaman

²⁰ Josef Stalin, **J. Stalin: Son Yazılar 1950-1953**, Sol Yayınları, Aralık 1977, Birinci Baskı: Kasım 1970; İkinci Baskı: Mayıs 1976 ve Derleme elektronik düzenleme: Doğrudan Demokrasi(Komünist) Partisi, 2009, s.11.(Çevrimiçi), <https://docplayer.biz.tr/20255293-J-stalin-in-sscb-de-sosyalizmin-ekonomik-problemleri-nden-derlemeler.html>

²¹ Jason E Whitehead, "From criticism to critique: preserving the radical potential of critical legal studies through a reexamination of Frankfurt school critical theory." *Fla. St. UL Rev.* 26, 701, Issue 3, Article 2,(1999),s.726,(Çevrimiçi),<https://ir.law.fsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1379&context=lr>

direkt olarak üstyapının altyapıya bağımlı olduğunu ve onun tarafından belirlenmekten başka seçeneği olmadığını iddia etmemiştir. Çünkü ona göre bunu iddia etmek, insanı basit bir üretici ve pasif bir özne konumuna getirerek, onun eylemlerini ve mücadelelerini bu sınırın içinde hapsedip anlamsızlaştırır; bu yüzden Marx üstyapının, altyapının yalnızca bağımsız bir değişkeni olduğunu ifade etmekten ihtiyatla kaçınmıştır. Her iki sürecin de birbirine yansımaları elbette kaçınılmazdır, ancak, “Ekonomik temelde, yani üretim ilişkilerinde bir değişiklik olduğu zaman, üst yapılardan meydana gelen büyük yığının da er geç alt üst olması kaçınılmazdır.”²² Yani, üstyapı yalnızca altyapının bağımlı bir değişkeni olmamakla birlikte, altyapının önceliği ve baskınlığı inkar edilemezdir, bunun nedenini kendi sözleriyle Marx şöyle açıklamaktadır:

“Gökyüzünden yeryüzüne inen Alman felsefesinin tam tersine, burada, yeryüzünden gökyüzüne çıkılmaktadır(..) İnsanların kafalarında oluşturdukları en olmadık hayaller bile, ister istemez, ampirik olarak kanıtlanabilir olan ve maddi temellere dayanan kendi maddi yaşam süreçlerinin yüceltilmiş yansımalarıdır. O halde ahlak, din, metafizik ve ideolojinin diğer bütün çeşitleri ile bunlara karşılık gelen bilinç biçimleri, artık bağımsız görünümelerini yitirir(..) insanlar maddi üretimlerini ve maddi temaslarını geliştirdikçe, kendi gerçek dünyalarının yanı sıra düşüncelerini ve düşüncelerinin ürünlerini de değiştirirler. Yaşamı belirleyen bilinç değildir, tersine, bilinci belirleyen yaşamdır. Birinci yaklaşımın çıkış noktası, yaşayan birey olarak görülen bilinçtir.”²³

Başka bir deyişle, üstyapı yalnızca altyapıya bağımlı donuk bir yapıda olmasa ve kendi içinde hareketliliğini sağlayabilse bile; son tahlilde yapılanmasının altyapının belirleyiciliğinden kaçamaması, Marx’ın altyapıyı, üstyapının önceliğine koymasının sebebidir.

Frankfurt Okulu’na göre ise altyapının üstyapı üzerindeki bu etkisi inkar edilemezdir, ancak Marx’ın altyapıya verdiği bu öncelik, bir zorunluluk değil, Marx’ın yaşadığı dönemin tarihsel koşullarının getirdiği bir sonuçtur.

²² Ayşegül Yaman Kurt, “Adorno ve Horkheimerin kültür endüstrisi eleştirisi üzerine bir inceleme”, MS thesis. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009. s.72.

²³ Karl Marx, and Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, çev.Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel Yayınları, 2. Basım, 2013, s.35.

Çünkü Frankfurt Okulu, ileriki bölümlerde ele alacağımız üzere, eleştirel teoriye büyük bir ‘kültür’ başlığı eklemiştir. Okulun temsilcilerine göre artık ekonomik temelli belirleyicilik; kültürel ve sosyal temelli belirleyicilerin önüne geçme konusundaki kesin gücünü yitirmiştir. Başka bir deyişle kültür üretimi ve kültür endüstrisinin gün geçtikçe artan dönüş noktası niteliğindeki etkisi, bu altyapı- üstyapı ilişkisini, karşılıklı ve diyalektik bir konuma getirmiştir. Kültür endüstrisi kavramı da bu tavrın tipik bir sonucudur. Çünkü, “kavramı meydana getiren birinci kelime olan “kültür” bir üstyapı unsurunu, ikinci kelime olan “endüstri” ise bir altyapı unsuru gibi kurgulanmıştır.”²⁴

Dolayısıyla, Marx’ın savunusu Frankfurt Okulu tarafından yanlışlanmaktan çok eksikleri kapatılabilir bir pozisyonda ele alınmıştır; zaten her türlü doymuş, kapanmış ve gelişime açık olmayan sisteme karşı olan eleştirel teori açısından Marksizmin bu şekilde hareketlendirilerek ele alınması, onların Marksizmi kapsayarak aşma çabalarının en doğru örneklerinden biridir.

DEVİRİM BURADA AMA İŞÇİ SINIFI NEREDE?²⁵: BİR ÜTOPYA OLARAK DEVİRİM

Eleştirel teorinin temelini oluşturan bir başka yön de; Marksizmin devrimin tek gerçekleştirci olarak proleterya ideale yöneliktir. Bu ideal Proleteryanın “üretim gücüyle toplumun öznesi, ürettikleriyle ise toplumun nesnesi” olması bakımından, bu ayrımı ortadan kaldırabilecek tek potansiyel olması bağlamında ortaya sunulmuştur. Ancak yaşanan süreç, gelişimi ve sonuçlarıyla beklenen sonuçlara ulaşmaktan çok uzaktır. Can kulağıyla beklenen devrimin Avrupa’dan değil, Rusya’dan gelmesi bir yana, Rus devrimini gerçekleştiren sınıf işçi sınıfı bile olmamıştır. Bu devrimin sonuçları da kapitalizmi ortadan kaldıracak bir özgürlük mücadelesinin tam tersine, özgürlüğün sesinin her geçen gün kısıtlamalarla, sefaletle ve diktatörlükle daha da kısıtlanmasını beraberinde getirmiştir. Bu noktada; Doğu, devrimin bu başarısızlığını yaşarken, Batı da faşizmle çalkanıyordu. Üstelik sular durulduktan sonra bile, beklenilenin aksine, Batı’da işçi sınıfı, sınıf çatışmasını bitirmek için savaşmamış, tersine, mücadele ve hareket kabiliyetini, kapitalizmin sınıflı toplumuyla bütünleşerek

²⁴ Yelken, **a.g.e.**, s.484.

²⁵ Anarşist Kütüphane’nin çalışmasında geçen bir başlık. Detaylı bilgi için bkz: Marksizmin Update’i Basit Bir Marksizm Eleştirisi”, **a.g.e.**, s.37

kaybetmiş ve kapitalizmin gelişimi tarihin bir noktasında sona ermek yerine, hem toplumsal hem de bireysel olarak öznelere boşluk bırakmayacak bir biçimde sarmalamaya devam etmiştir.

Belki süreç başka şekilde, olumlu bir yönde de gelişebilirdi.²⁶ Ancak öyle olmadı. Frankfurt Okulu'na göre bu noktada yapılması gereken, artık üstüne oturmayan bir sistemin, zorla toplumsal sürece dayatılmaya çalışılması değil, onun değişime uygun bir biçimde yeniden düzenlenmesidir. İşçi sınıfı devrimiyle, kapitalizmin son bulacağı ve özgürlüğe kavuşulacağı ütopyasıyla Marksizmi okumak; toplumun ihtiyaçlarını anlamak bir yana, ancak ona daha fazla zarar vermekle sonuçlanır. Çünkü artık, "Marx'ın tarif ettiği kapitalizm(liberal kapitalizm) ile günümüz kapitalist sistemi(geç kapitalizm)"²⁷ arasında Marx'ın imgelemine sınırlarının ötesinde farklılıklar vardır; neredeyse hiçbir boşluk bırakmayan kapitalist sistemin içine devrim düşüncesiyle girmeye çalışmak, Rusya'da olduğu gibi daha baskıcı bir biçimde statükonun korunmasına, dönüşümün ve aranan özgürlüğün bulanık bir geleceğe itilmesine neden olacaktır.

Bu noktada, Marksizmin artık pratikle uyum sağlamayan teorisinin, yeni toplumsal değişimler ışığında yeniden okunması ve eleştirel bir değerlendirmeye yapılacak bir dönüşüm gerekmektedir. Frankfurt Okulu bu görevi üstlenmiştir. Çünkü, Marx'ın meşhur 11.Tezinde dediği gibi: "*Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumlamışlardır; oysa sorun onu değiştirmektir.*"²⁸

1.2. AYDINLANMANIN AYDINLIK YÜZÜ: KANT VE HEGEL

*"Ne ki tamamen aydınlanmış şu yeryüzü muzaffer felâket alâmetleriyle parlıyor."*²⁹

Belki de Frankfurt Okulu'nun aydınlanma ile alakalı görüşlerinin tamamını bu cümle ile özetlemek mümkündür. Bu anlayış bakımından Eleştirel Teorinin ilk durağının Aydınlanma olması kaçınılmazdır. Frankfurt Okulu'nun aydınlanma eleştirisini anlamak ise; Aydınlanmanın Aydınlik yüzü olan Kant ve Hegel'i ve onun

²⁶ Kulak ve Gülenç, **a.g.e**

²⁷ Kurt, **a.g.e.**, s.79

²⁸ Karl Marks, 1845 Feuerbach Üzerine Tezler,(çevrimiçi) <https://www.marxists.org/turkce/m-e/1845/tezler.htm>,(Çevrimiçi), <https://www.marxists.org/turkce/m-e/1845/tezler.htm>,

²⁹Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2014, s.10

Karanlık yüzü olan Nietzsche ve Sade’ı aşma çabasını kavramakla mümkün olacaktır. Aydınlanmanın düşünsel temelini mihenk taşlarını oluşturan bu filozofların görüşlerini ve Frankfurt Okulu’nun onlar üzerine düşünceleri ve eleştirilerini doğru bir biçimde analiz etmek ve değerlendirmek, doğru bir anlama ve anlamlandırma çabasının en tutarlı yolu olacaktır.

1.2.1. KANT

Kant, hiç şüphesiz ki aydınlanmanın düşünsel geleneğinin en önemli temsilcisidir. Başka bir deyişle, onun “Aydınlanma nedir?” sorusuna verdiği cevap, aslında aydınlanmanın bütün düşünsel altyapısının kurulmasına temel olmuştur: “Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır.”³⁰

“İnsanın düştüğü bu durumun sorumlusu yine insanın kendisidir. İnsan, bu ergin olmayışa kendi suçu ile düşmüştür. Suçun kaynağı insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışındır. Bu nedenle, “aklını kendin kullanmak cesaretini göster!” sloganı Aydınlanma’nın parolası olmaktadır.”³¹

Kendi aklını kullanma cesaretini göstermek, her türlü otorite ve baskıdan sıyrılmış bir özgürlük kavramını gerektirir. Dolayısıyla akıl ile özgürlük arasında da oldukça derin bir bağ vardır. Kant bu cesaret çağrısıyla hem akla hem de özgürlüğe vurgu yaparak insanlığın ilerlemesini garanti altına almaya çalışır, insanlığın ilerlemesi ise aydınlanmadır, aydınlanma yoluyla olacaktır. Başka bir deyişle Kant’ın yapmak istediği; akla verdiği önemle insanlığın ilerlemesini garanti altına almaya çalışmaktır. Bunun en doğru yolu ise eleştiridir. Çünkü eleştirinin kendisi, aklın doğru kullanımının ve bunu sağlayacak olan özgürlüğün en büyük aracıdır.

Kant’ın bu değerlendirmelerini ve eleştirel teori üzerindeki etkisini doğru değerlendirmek için; Kant’ın akıl anlayışı ve insanın ve onun özgürlüğünün konumlandırılışı gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü Kant’ın akla ve eleştiriye yaptığı bu vurgu, onu Frankfurt Okulu açısından vazgeçilmez konuma yerleştirmiştir. Akla duyulan bu güven, bireyi öne çıkaran bir unsurdur. Bireyin toplum ve tahakküme

³⁰ Gülenç Kurtul. "Eleştiri, toplum ve bilim: Frankfurt okulu üzerine bir inceleme." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010., s.214.

³¹ A.e.

kurban edilmediği bir sistem kurmak ise, bireye ve onu birey yapan yetisi olan aklına verilecek ayrıcalıklı konumla ilgilidir. Frankfurt Okulu'nun şekillendiği dönemin; bireyinin ve onun aklının göz ardı edildiği ve toplumsal ve siyasal çıkarlar karşısında tahakkümle silikleştirildiği yapısı göz önüne alındığında, eleştirel teorinin birey ve akıl kavramlarını yüceltmesi bakımından; bireyi temele koyan ve toplumsal her türlü varlığı, onun üzerinden ve onunla birlikte kuran bu tarz bir sistem kurma çabasında Kant'ın merkeze alınması anlaşılabilir.

Ancak bu noktada belirtilmesi gereken çok önemli bir ayrıntı vardır:

“Kant’a göre insan,(...) bencilliği aracılığıyla kendini gösteren, içkin, tarih dışı, "radikal" bir kötülükten korkuyordu. Ancak o, aynı zamanda insanlığın ilerlemesinin mümkün olduğunu ve bunun toplumun hukuki ve siyasi yapılarında tezahür edebileceğini de iddia etti.(Çünkü) Tarih gerçekten de insanlığın barbarlıktan uygarlığa, despotluktan cumhuriyetlere kurtuluşunu sunmuştur.”³²

Yani Kant açısından insan ve onun aklı; kutsallıkla kuşatılmış, her zaman doğru eyleyen ve sorgulanmaya kapalı bir yapıda değildir. İnsan, aklı sayesinde saygı duyulmaya layık bir varlıktır ancak bu, onun her zaman hakikat, doğru, iyi gibi en yüksek değerleri yakalama amacı taşıdığı ve bu amaca ulaştığı anlamına gelmez. Çünkü birey ile toplum, parça ile bütün, tikel ile genel arasında kapanmamış bir boşluk her zaman vardır ve bu boşluğun verdiği açıklık, insanların bireysel çıkarlarını dikkate almayı gerektirir. Bu bakımdan insan aklı her zaman en yüksek değer peşinde bir amaç olarak değil, bireysel çıkarlar peşinde bir araç olarak da kullanılmaya uygundur. Öyle ki, “pençe ve dişlerin yerine geçen ve onların doğada hayatta kalmalarını sağlayan en etkili organ”³³ olan insan aklının, bireysel/egoist unsurlarından tamamen sıyrılması mümkün değildir. Bu durum, teorik ve pratik akıl arasındaki ayrımın asla tamamen kapanmayacağı ve tam bir birleşme yaşanamayacağı anlamına gelir, ancak “insan, akıl

³² Jagoda Komusińska, "Economics as a Discipline of Instrumental Reason. Looking at Economics as a Science from the Perspective of the Frankfurt School of Philosophy.", *Annales. Etyka w życiu gospodarczym / Annales. Ethics in Economic Life* 2015Vol. 18, No. 4, December 2015, 73 – 83doi: <http://dx.doi.org/10.18778/1899-2226.18.4.05> 2015, s.75.

³³ A.e., s.75

sayesinde içindeki canavarı tamamen yok edemese de onu etkili bir şekilde evcilleştirmeyi öğrenir.”³⁴

Aslında bu açıdan Kant’ın akıl üzerine yaptığı bu çıkarımlar, onun ahlak felsefesini de şekillendirmiştir. “Öyle davran ki senin eyleminin ilkesi herkes için bir yasa olsun” maksimi, öncelikle Kant’ın aklın teorik ve pratik açısından ayrılığını önceler, bu durum şu şekilde açıklanabilir: İnsan, her zaman herkes için bir yasa olacak şekilde davranmaz, bu insanın pratik aklının çıkarları gereği davranışdır; insan ancak, evrenin bir parçası olan olarak, ondan aldığı teorik akılla, ona uygun davranırsa, eylemi ile herkes için bir yasa oluşturabilir. Dolayısıyla bu, Kant’ın felsefesinde oldukça belirgin bir ikircilik yaratır.

Frankfurt Okulu da bu noktada ortaya çıkan bu ikirciliğin farkındadır. Onlara göre bu ikircilik, “modern kapitalist toplumda bireyin, kendi çıkarı ile toplumun çıkarı arasında yaşadığı ikiliği ve bu ikiliğin yarattığı ruhsal sıkıntıyı gösteren mükemmel bir örnektir.”³⁵ Çünkü:

“(…) kapitalist toplumda birey kendi çıkarı ile toplumun ondan bekledikleri arasındaki derin uçurumun ruhsal bunalımını yaşamaktadır. Bu bunalım aslında bireyin gerçekleştirdiği eylemlerin ne ölçüde kendi yararına ne ölçüde toplumun çıkarına olduğuna karar verememesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.”³⁶

Bu uyumsuzluğun farkında olan Kant, bu sorunu çözebilmek için ahlak teorisinde koşulsuz/ kategorik ve koşullu/hipotetik buyruk ayrımı öne sürer. Ona göre, koşullu buyruk insanın arzu ve isteklerine bağlıdır, ona boyun eğilir, amaçlardan ziyade sonuçlara odaklanılır ve gerekli sonuçların elde edilmesi için davranılır. Koşulsuz buyruk ise, insanın kendi istek ve arzularının tersine, daha doğrusu ‘onlara rağmen’ hareket etme iradesini taşır. Bireysel çıkarların yerine, evrensel çıkarları öne çıkarır ve evrensel ahlaki ilkeleri buyurur. En yüksek değerleri yerine getirmeyi bir ödev haline getirerek ahlaki ilkeleri garanti ve koruma altına almaya çalışır.

³⁴ A.e., s.75

³⁵ Rutli, s. 22

³⁶ A.e., s.22.

Ancak Frankfurt Okulu'na göre bu akıl ve ahlak anlayışı üzerinden kurulan bütünlüklü sistem, Kant'ın bireye ve onun özgürlüğüne verdiği öncelikli yerin de sarsılmasıyla sonuçlanır. Öyle ki, kategorik buyruğun ahlaki yasalarının koşulsuz şartsız yerine getirmek üzerine kurulu bu türden bir ahlak anlayışı, bireyi ve onun özgürlüğünü kısıtlar. Çünkü emir edilen buyruğun yerine getirilmesi üzerinden kurulan bir ahlak anlayışı, her ne hal içinde olursa olsun, insanın özgürlük alanını daraltır. Dolayısıyla, Kant'ın özgürlüğü, bu açıdan bir özgür olmama durumuna evrilir.

Kant'ın ulaştığı bu özgür olmama durumu Frankfurt Okulu tarafından eleştirilir ve Kant bu bakımdan aşılmaya çalışılır. Ancak onlar için Kant'ın bu çelişkileri tesadüfi değildir, bu çelişkiler tam olarak döneminin çelişkileridir. Başka bir deyişle, Kant'ın düştüğü tüm bu ikirciklik ve çelişkiler; aslında onun yaşadığı dönemin koşullarının özgürlük vaatleriyle dolu ancak bir o kadar da baskıcı seyreden döneminin yansımasıdır. Çünkü bu dönem için ikili işleyen bir süreç söz konusudur; bir yandan bireyin aklı ve onun kimliği, din, hürfe, batıl ve çarpıtılmış inanış ve otoritelerden kurtarılacak büyük bir öneme mazhar görülürken, diğer yandan bireyin ve toplumun tahmin edilebilir ve dolayısıyla kontrol edilebilir bir standardizasyona sokulması için her türden çaba desteklenmiş ve yerine getirilmiştir. Bu da yeni bir tahakküm ve otorite yapılanmasını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu yeni tahakküm ve otorite yapılanması içindeki özgürlük kavramı, belirli anlamda bir özgürsüzlük durumunu da içerisinde taşır. Ancak özgürlüğün bu çelişkili ve baskıcı halini yansıtacak bir kavrama sahip olunmaması ve bunu tam olarak kavrayacak bir bilincin henüz oluşmaması dolayısıyla, Kant da ancak bu dönemin bu sıkışmış ikircikliliğini yansıtan bir felsefi sistem ortaya koyabilmiştir. Bu bakımdan Frankfurt Okulu eleştirel teorisini, Kant'ın bireyi öne çıkaran ve özgürleştirici unsurlarını benimsedikten sonra gerçekleştirdiği aşma çabası ile şekillendirmiştir.

1.2.2. HEGEL

Kant gibi aydınlanmanın önemli filozoflarından olan Hegel de eleştirel teorisinin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü felsefe tarihinde hem Hegel'in hem de onun sistemini savunmak veya ona karşı çıkmak amacıyla yürütülen pek çok

çalışmanın biriktirilen önemli literatürü Frankfurt Okulu açısından da belirleyici bir öneme sahiptir.

Hegel'in bilinç ve akılsallık açısından özneyi konumlandığı yer, eleştirel teori açısından esinlendiricidir. Çünkü o, insan bilincini ve rasyonelliğini öne çıkararak, insanı kurucu bir özne konumuna yükseltmiştir. Öznenin, her türlü tahakküm ve baskı karşısında aktif bir rol oynayabilmesi, Frankfurt Okulu'nun başlıca kaygılarından, dolayısıyla bu nokta onlar için ilham vericidir. Bu aktifliğin ve kurucu gücün ise akılla sağlanmış olması -Kant'ta olduğu gibi- aydınlanmanın getirdiği bir perspektiftir. Ancak Frankfurt Okulu'na göre, özneye ve onun bilincine sağlanan bu ayrıcalıklı konuma rağmen; Hegel'in diyalektik ve özdeşlik mantığı, onun evrenselliği bireyselliğe öncelendirmesine ve dolayısıyla bireyin evrensele bir kez daha feda edilmesine sebep olmuştur.

Frankfurt Okulu'nun eleştirilerinin ve çabasının anlaşılması ise, Hegel'in bilinç, diyalektik ve özdeşlik kavramlarını kısaca ele almakla mümkündür. Hegel'e göre varlığın belirlenmesini sağlayan ve ona ait olan "özne"dir; bilinç, aktif ve kurucudur. Hegel'in "Gerçek olan akılsal, akılsal olan gerçektir" saptaması da öznenin bu konumuyla doğrudan ilişkilidir. Her şeyin içindeki akılsallık da, ancak diyalektikle kavranabilir. Hegel'e göre; sınır koyma işleminde, her tanım, tanımı içine alındığı kadar dışarıda da bırakacaktır. Başka bir deyişle her şeyin, birbiriyle organize olduğu ve birbirine geçtiği bir yapı içinde her bir kavram evreni yalnızca belli bir yönüyle yakalayabilir; ancak her kavramın bir ayna misali, aynada kendisinin arkasında kendisi olmayanları da yansıtmaları bakımıyla ortaya çıkan içsel, zorunlu ve diyalektik bir sentez, bu yetersizliği kapatmaya muktedirdir ve evrenin iç işleyişinin mantığı buna uygun olduğundan ancak bu şekilde bir kavramlar diyalektiği ile kavranabilir. Bu anlamda Hegel, doğru düşünme ve diyalektiğin kabulü sonucunda her şeyin içindeki "akılsallığın" kavranabileceğini düşünür. O, kendi sözleriyle bu durumu şöyle açıklar:

"Ancak bizim diyalektik adını verdiğimiz, aklın yönettiği yüce devinimdir. Birbirlerinden katı bir biçimde kopmuş ve bu kopuk halleriyle ortada görünenler('tecelli' edenler, 'zuhur' edenler) kendiliklerinde kendileri ne ise o olarak,

söz konusu yüce devinime girerken birbirlerinin içine girerler. Böylelikle, kopukluklarının varsayımı ortadan kalkar.”³⁷

Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse; Hegel’e göre insanı, diğer varlıklardan ayıran, düşünme ve düşünme üzerine düşünmedir. Bilinçten özbilince geçiş, bu temelde ilerleyecektir:

“ Bu süreç Jacobsen’in belirttiği gibi, öznenin kendini “sadece organik bir canlı olarak ben” olmanın ötesine geçirmesi için kendinde ve kendi için varlık olmak için zorunlu ve gerekli bir süreçtir.”³⁸

Bahsi geçen “aşma” ise ancak ve ancak, düşünme ve düşünme üzerine düşünme altyapısından zemin alan ve ‘diğeri’ne yönelip, diğeriyle girdiği diyalektik dolayım ile kurulan ilişkisel bir süreç ile mümkündür. Bu bakımdan Hegel tüm evrenin iç işleyiş mantığını çözmek için kullandığı diyalektiği özne ile başlatır, bu tavır, Hegel’in Aydınlanma felsefesinin aydınlık mirasını yansıtır ve bireyin tümel karşısında aktif ve yaratıcı bir merkezi konuma yerleşmesini sağlar. Ancak Hegel, daha sonra öznenin kendinde ve kendi için varlık olmasının başka bir deyişle kendini gerçekleştirmesinin tek yolu olarak diyalektik üzerinden diğeri ile girdiği dolayımlı bir diyalektiği şart koyar, Frankfurt Okulu’nun Hegel’e yönelik eleştirileri bu açıdan ilk olarak bu diyalektik ilişkiden başlar.

Çünkü bu diyalektik ilişki içerisinde Hegel, evrenin iç işleyiş mantığı ve bunun kavranmasının temeline kavramların diyalektiğini, bütünlüğünü yerleştirmiştir. Yani, mutlak idealizmde her bir kavram, her bir belirlenim; kendi karşıtıyla dinamik, sistematik ve metodolojik bir biçimde kendisini verebilir durumdadır. Bu bakımdan Hegel’e göre varlıktaki her şey, diyalektikle aynı zemindedir. Başka bir deyişle:

“Hegel’in diyalektiğe verdiği önem ve insanın ve toplumun diyalektik bir süreç içerisinde ilerlediğini iddia etmesi özdeşlik mantığının kapalılığına bir tepki olarak

³⁷ Defne Özdemir, “Hegel’in Diyalektiği Üzerine Bir Derleme”. DÜŞÜN-Ü-YORUM, 2019,(Çevrimiçi), <http://www.dusunuyorumdergisi.com/hegelin-diyalektigi-uzerine-bir-derleme/>

³⁸ Yeşim Keskin, “İcine Ulaşılan, Otede Birakılan Sato: Tanıma Arzusu Bağlamında Hegel ve Lacan.” In Celebi, V.(Ed.), Monokl, **Uluslararası Hegel Özel Sayısı**(pp. 340-355). İstanbul, Turkey: Monokl., 2008.

değerlendirilebilir ancak Hegel bu diyalektik süreci olumsuzlamanın olumsuzlaması yöntemiyle yeni bir özdeşlikle sonlandırmakta ve böylece sarstığı sistemi yeniden ve daha güçlü bir biçimde kurmaktadır.”³⁹

Frankfurt Okulu açısından, Hegel’in olumsuzlamayı dikkate almasına rağmen, diyalektiği yeni bir olumlamayla bitirmesi ve bu açıdan diyalektikte her şeyi aynı zeminde bırakmaya yönelik bu ısrarı, bir tür özdeşlik problemine sebep olur. Dolayısıyla Hegel, diyalektiği, şeyin karşıtıyla beraber ele alması bakımından olumsuzlama yapmasına rağmen, sonucunu yine bir özdeşlikle bitirmesi bakımından, karşı çıktığı kapalı ve bitimli diyalektiği yaratmıştır. Frankfurt Okulu’nun bitimli ve kapalı her türlü sisteme karşı eleştirel tavırları bakımından bu, yalnızca kabul edilemez değil, aynı zamanda tehlikelidir. Çünkü, böyle bir sistem halihazırda var olan her şeyin ve her türden ilişkinin olumlanması ve rasyonelleştirilmesi için rahatlıkla kullanılabilir, böylesi bir durum da eleştirinin kapanmasına ve var olan her şeyin rasyonel bir gerçeklik taşıdığı iddiasıyla tehlikeli bir biçimde kabul edilmesine bir araç olabilir. Daha açık bir anlatımla bu, şu anlama gelir: İyi olan, doğru olan, en yüksek değere sahip olan her şey; mevcut toplumsal, sosyal, siyasal gerçekliğe dokunulmadan ve herhangi bir değişime gerek duymaksızın, gerçekliğin içinde taşıdığı akılsallık tarafından çıkarılır. Rasyonel olanın Gerçek, Gerçek olanın Rasyonel olması bu yüzden tehlikelidir.

Frankfurt Okulu içinde Hegel’e hem en yakın olan hem de onu en çok eleştiren düşünürün Adorno olduğu söylenebilir. “Adorno için, Doppelsatz⁴⁰, Alexander Pope tarafından İnsan Üzerine Bir Deneme’de⁴¹ dile getirilen iyimser muhafazakarlığın spekülâtif idealist eklemlenmesi olarak görülmektedir.”⁴² Bu aynı zamanda Hegel’in

³⁹ Rutli, a.g.e, s.28-29.

⁴⁰ Hegel’in ünlü “Rasyonel olan gerçektir, gerçek olan rasyoneldir.” İkili cümlesini ifade eden Almanca kelime.

⁴¹ “All nature is but art unknown to thee,

All chance, direction which thou canst not see;

All discord, harmony not understood;

All partial evil, universal good;

And, spite of pride, in erring reason’s spite,

One truth is clear, Whatever is, is right.”

Şiir Paul Giladi’nin adı geçen eserinin dipnotundan alınmıştır.

(Kalin vurgu bana ait.)

tarih felsefesine yönelik bir eleştiriyi de içerir. Çünkü, Aydınlanmanın verdiği temelle de uyumlu olarak Hegel'e göre tarih, bir ilerlemedir, ancak bu ilerleme, başıboş bireysel çabaların verdiği kaotik düzensizliğe göre gerçekleşmez, tıpkı bir su yatağı gibi ona yönünü veren ve tarihin üzerinde aktığı bir yön vardır: Akıl. Tarih, yine aynı akılsallık içerisinde akar. Başka bir deyişle, tarihe egemen olan akıldır, tarih aklın belirlediği yönde ilerler:

“Tarihteki olayların ardındaki istenç tarihin yönünü belirleyen istençtir. O, tikel olan değil, genel olandır. Genel olan dünya-tinine işaret etmektedir. Genel istenç dünya tinidir.⁴³ Dünya tini, tarih olaylarının gidişini akla uygun olarak belirleyen tözdür. O, bu bağlamda akıldır, kendi kendisinin bilincinde olan akıldır. Bu nedenle Hegel'in ‘genel olarak tin’ diye belirlediği ‘dünya tini’ni, dünya ile zorunlu bağıntısında kavranan, ‘kendi kendisinin bilincinde olan akıl’ diye tanımlamak yanlış olmaz(Sözer 1983: 118).”⁴⁴

Dolayısıyla Hegel'in diyalektiğinden ve tarih felsefesinden çıkan sonuç şudur: Rasyonel olan her şey gerçektir, Gerçek olan her şey rasyoneldir. Tarih, bu rasyonelliğin belirlediği yolda hareket eder. Olan her şey, aklın belirlediği yolda, olması gerekene yani kaçınılmaz olana doğru giden sürece yalnızca katkıda bulunur, yoksa onu tersine çeviremez, onu değiştiremez. Bu bakımdan tarih, önceden belirlenmiş ve sonu belli olanın kendini açtığı bir süreçtir. Bireysel olanın çabası, bunu değiştiremez. Yani, insanlar doğar, yaşar ve ölür, onlarda kalıcı olan tek şey türleridir, yoksa onların amaçları ve çabaları, ne kadar karşıt ve tersi yönde olursa olsun dünya tininin karşısında bir engel oluşturamazlar, onun zıt yönde akmasını sağlayamazlar, evrensel tözün istencini değiştirmeye muktedir değildirler. Bu bakımından, “Hegel'e göre bir bütün olarak varoluş, tüm karşıtların birliğini oluşturur, her şeyin, onun içinde bir yeri vardır ve bu karşıtlıklar arasındaki gerilimin yavaş yavaş önceden var olan bütüne dönüşür.”⁴⁵

⁴² Paul Giladi, "Introduction: From “Rescuing” and “Reanimating” Hegel to Taking Stock of Things." **Hegel and the Frankfurt School**. Routledge, 2020. 1-30. s.4

⁴³ Kurtul Gülenç, "Eleştiri, toplum ve bilim: Frankfurt okulu üzerine bir inceleme.", s.100

⁴⁴ A.e, s.100.

⁴⁵ Peter Thompson, "The Frankfurt school, part 2: Negative dialectics." The Guardian, 2013,(Çevrimiçi), <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/apr/01/negative-dialectics-frankfurt-school-adorno>,

Frankfurt Okulu açısından bu kabul edilemezdir, çünkü tarihin sonunun çoktan kaçınılmaz bir biçimde belirli olduğu bu kapalı tarz bir kapalı diyalektik, onların savunduğu her şeye ters düşmektedir. Hegel'in bu kesin olarak daha iyiye götüren sonu kapalı diyalektiğine karşı, Horkheimer açık uçlu diyalektiği, Adorno ise negatif diyalektiği geliştirmiştir. Aynı temeli paylaşan bu diyalektiklere göre; diyalektik, Hegel'in bahsettiği gibi sonu başından belli, sonuç anlamında gelişime kapalı bir yapıya sahip olamaz. Diyalektiğin amacı sonu olmayan eleştirinin korunmasıdır. İnsanları bu kaçınılmaz son iddiasından, hatta şiddetinden kurtaracak olan, dinamiğin ve mücadelenin devam etmesidir. Bunun en iyi yolu ise, bitimsiz bir diyalektiği kullanmaktır. Horkheimer'ın diyalektiğini isimlendirdiği 'açık uçlu' ifadesi bunu temsil eder.

Adorno'nun negatif diyalektiği ise, Hegel'in özdeşlik anlayışına ve kimliksizliğine karşı olumsuz bir tutumu ortaya koyar. Onun diyalektiği, bir Mutlak'a ulaşmaya yönelik her türlü girişimi reddeder, onu güçlü kulan olumsuzun korunmasıdır, Hegel'in diyalektiğinde "çelişki, olumlamanın ortaya çıkması için araçsallaştırılır"⁴⁶, Adorno'nun diyalektiğinde ise çelişki aslolanıdır. Çelişkinin, olumsuz olanın bitmesi; eleştirinin bitmesi demektir. Oysa eleştiri, hiç bitmemesi gereken bir süreçtir. Çünkü çelişki, bir olumlamaya, bir Mutlak'a ulaşmak için bir araç olamaz; kavramların, düşüncelerin, hayatın yapısı böyle durağan bir belirginliğe sahip değildir, onların yapısı sürekli olarak hareketi ve çelişkiyi gerektirir, çünkü hiçbir özdeşlik tam anlamıyla, her şeyi içine almaya muktedir değildir, dışarıda her zaman bir şeyler kalacaktır. Bu yüzden yapılması gereken, diyalektiği bu özdeşlikten kurtarmaktır. Çünkü diyalektiği bu özdeşlikten kurtarmak, aynı zamanda tarihi mutlak bir tinin kaçınılmaz belirleyiciliğinden de kurtarmaktır. Çünkü böyle bir tarih; insanların yapıp ettiklerinden, onların yaşamlarından, ölümlerinden ve mücadelelerinden bağımsız bir hakikate ulaşma damgasıyla lanetlenmiştir. Böylesi bir tarih; bireyseli, farklı bir şekilde ama bir kez daha evrenselin pasif bir takipçisi, müridi haline getirir. Dolayısıyla Frankfurt Okulu'nun yapmak istediği, bireyin evrenselin prangasından kurtarılmasıdır, çünkü Frankfurt Okulu'na göre Hegel bireye aktif ve kurucu bir özne olma gücünü, diyalektiği onunla başlatmasıyla vermiştir, ancak daha

⁴⁶ Gülenç, "Eleştiri, toplum ve bilim: Frankfurt okulu üzerine bir inceleme.", s.121

sonra diyalektiğin sonunu onun istencinden bağımsız bir sonla lanetlemiş; bireyleri nereye giderlerse gitsinler, ne yönü tercih ederlerse etsinler, aynı yere çıkan kaçınılmaz bir labirente hapsetmiştir.

Nihai olarak söylenebilir ki, tüm bu açılardan değerlendirildiğinde Frankfurt Okulu'nun çabası, Hegel'i yakıp kül etmek değil, Hegel'i kurtarmaktır. Çünkü Frankfurt Okulu pek çok açıdan Hegel'in çabasından etkilenmiştir, örneğin:

“Adorno'nun diyalektiğe dönüşü, bir dizi önemli açıdan Hegel'i yansıtır. Hegel gibi Adorno da diyalektik düşüncüyü, aydınlanma düşüncesinin içine gömüldüğü güçlükleri, özellikle Kant'ın ele almaya çalıştığı çatışmaları, idealizmin şüphecilğe çöküşünü, özne ile nesne arasındaki aşılmaz engeli çözmenin anahtarı olarak görür.”⁴⁷

Başka bir deyişle, Hegel'in ilerici unsurlarından ilham alarak, onu düştüğü gerici perspektiften kurtarmak, eleştirel teorinin yapmak istediği şeydir. Bunu, örneğin Horkheimer açık uçlu diyalektiğiyle, Adorno negatif diyalektiğiyle başarmaya çalışmıştır. Ancak, amaç bakımından ikisi de aynı şeye hizmet eder: İnsan tarihini mekanikleştirmekten korumak, insanı genel karşısında düştüğü pasif yazgıdan çıkartmak ve onu her türlü nihai dogmadan ayırtmak. Bu pek çok anlamda Aydınlanma'nın da başlangıçtaki hedefini yansıtır, çünkü, insanın aklının öne çıkartılması ile her türlü dogmadan, otoriteden, baskı ve tahakkümden kurtarılmaya çalışılması onun en önemli hedefidir, ancak o, sonrasında, başlangıçtaki hedefinden şaşarak, insanı başlangıçta kurtulmak istediği bu insanı kontrol eden mekanizmanın farklı bir yoluna dönüşmüştür. Başka bir deyişle, “Modernitenin bireyi, geleneksel(din veya gelenek) değerler etrafında hayatı kurgulamaz, fakat o da hayata bir yön ve anlam vermek için yeni otoriteler üretmiştir: akıl, bilim, ilericilik, çalışmak, devlet, vatan ve millet vs. gibi.”⁴⁸

⁴⁷ Davie MacLean, “The Influence of Hegel on Western Marxism”, **Legacy of Hegel Seminar**, 20 November 1998,(Çevrimiçi), <https://www.ethicalpolitics.org/seminars/western.htm>

⁴⁸ Mehmet Emin Şimşek, “**Moderniteden postmoderniteye uzanan bir köprü: Zygmunt Bauman**”,(Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014, s.212

Bu konu, tezin ilerleyen bölümlerinde detaylıca ele alacağımız bir konudur, ancak Frankfurt Okulu'nun Kant ve Hegel üzerinden ilişkisini anlamak, onların Aydınlanmanın aydınlık yüzleri olarak, geleceğe dair parlak umutlarıyla ortaya koyduğu felsefelerindeki, modern dönemin çıkmazlarını anlamak açısından önemlidir. Çünkü Frankfurt Okulu açısından Aydınlanma, öznenin artık merkezde olmasını, benzersizleşmesini ve bireyin, belinin büküldüğü tüm koşulların karşısında ve ona biçilen yazgıdan ayrı bir geleceğe umutla yürümesini öngörmüştü: Bunu sağlayacak olan da akıl'dır. Kant ve Hegel, Aydınlanma'nın çocukları olarak buna inanmış, bunu sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Ancak Frankfurt Okulu'na göre akıl bir tahakküm içinden çıkıp başka bir tahakküme hapsedilmiştir. İnsan aklının onuru, daha iyi ve daha fazla üretim için bir araç haline dönüşmüştür. Bunun en büyük göstergesi aklın ve onun gururlandığı bilimin, daha büyük, daha toplumsal ve hatta evrensel sorunlar söz konusu olduğunda ses çıkarmamayı ve tarafsızlık yemini edip bir kenarda sessizce oturmayı kabul etmesi ve insanın kültür endüstrisinin bir müşterisi, metası haline getirilmesidir.

Ancak bu Kant ve Hegel'in felsefelerinin baştan aşağı yok sayılması ve yanlışlanması anlamına gelmez, Frankfurt Okulu pek çok yönden onların felsefelerinden ve metodolojilerinden etkilenmiştir, bu bakımdan eleştirel teoriyi, eleştirel teori yapan en önemli basamaklardan biri Kant ve Hegel'dir. Ama aynı şekilde onu eleştirel teori yapan en güçlü unsurlar da okulun, bu düşünürlerle yönelik eleştirileridir. Onların eleştirileri, bu düşünürleri yok etmeye yönelik değil, kapsayarak aşmaya yöneliktir, Frankfurt Okulu'nu felsefe tarihinin vazgeçilmez bir uğrak noktası yapan bu ayrımın efektifliğidir.

1.3. AYDINLANMANIN KARANLIK YÜZÜ: NIETZSCHE VE SADE

Frankfurt Okulu'nun düşünsel ve metodolojik kökenini Kant ve Hegel kadar etkileyen diğer düşünürler Nietzsche ve Sade'dir. Bu filozoflar, Frankfurt Okulu açısından bir madalyonun iki yüzü gibi görülebilir: Kant ve Hegel madalyonun aydınlık yüzüyken, Nietzsche ve Sade karanlık yüzüdür. Bir taraf aydınlanmanın ve modernitenin getirdiği umutla, onun ilerici yönlerini öne çıkarmak için uğraşmış ve geleceği bunun üzerinden kurmaya çabalamış; diğer taraf aydınlanmanın hiç de

görüldüğü kadar aydınlık olmadığını ve hatta burjuvazinin vaat ettikleri ile gerçekte olan arasında ortaya çıkan derin yarıktaki insanı kendine çeken, karşı konulamaz ve dehşet verici bir karanlık olduğunu iddia etmiştir. Frankfurt Okulu ise bu ikircilik içinde taraf tutmaktan çok, diyalektik yapısı gereği, iki tarafın da özümsenebilecek ve eleştirebilecek yönlerini ortaya çıkaran bir okuma gerçekleştirmiştir. Çünkü onlara göre, iki taraftan birini keskin bir biçimde tercih etmek ve diğer tarafı dışlamak; gerçeğin, ya naif bir iyimserlikle ya da kaba bir kötümserlik ve hatta sapkınlıkla çarpıtılmasına yol açacaktır.

Frankfurt Okulu'nun ve özellikle Horkheimer ve Adorno'nun Nietzsche ve Sade ile ilişkisi oldukça karmaşıktır. Çünkü okul, bir taraftan bu düşünürlerin çalışmalarında kendilerine ilham olacak ve deyim yerindeyse gözlerini açacak pek çok nokta bulurken diğer taraftan onları eleştirmekten geri kalmamıştır.

Onlar açısından Nietzsche ve Sade'in en önemli yönü; Aydınlanmanın vargılarını Aydınlanmayı savunanların yaptığı gibi uyumcu doktrinlerle başka bir yöne sürüklemeye kalkışmamış olmasıdır.⁴⁹ Başka bir deyişle, Aydınlanmanın dünyayı; zorbalık, tahakküm ve -bu kelimeyi dikkatli kullanmak kaydıyla- kötülükten arındıracağı, bireyi öne çıkararak ona hak ettiği değeri vermesiyle bunların karşısında savaşıacağı idealinin gerçeklikten uzak ve hatta iki yüzlü yapısını ortaya koyma çabaları Nietzsche ve Sade'ı Frankfurt Okulu açısından vazgeçilemez bir konuma sokmuştur.

Bir noktadan sonra burjuva düşüncesi ile tamamen özdeşleşen Aydınlanma insan aklını daha önce karşılaşmadığı bir konuma yüceltmıştır. Nietzsche'nin dilinden konuşacak olursak, Aydınlanma, Tanrı'nın ölümünden sonra ilk iş olarak onun yerine bu yüceliği akılla doldurmuştur; Sade'ın dilinden konuşacak olursak ise, Aydınlanmanın ve aydınlanmış insanın “amentüsü bilimdir.”⁵⁰

Nietzsche ve Sade'a göre akıl ve bilime dayalı bu güven ve yüceltme çabası, onun iyi, güzel, doğru ve yüksek değerlere götürebilecek bir güç olarak tanımlanmasına sebep olurken, tahakküm, gaddarlık, haksızlık, kötülük gibi kavramları ise irrasyonellikle bağdaştırmıştır. “Akıl ile kötülüğün ittifakı”⁵¹ yadsınmış

⁴⁹ Adorno ve Horkheimer, **a.g.e.**, s.160

⁵⁰ **A.e.**, s.133

⁵¹ **A.e.**, s. 160

ve yok sayılmış, dünyanın dehşet verici yüzü, akıldan soyutlanmış ve bir tür canavarlıkla açıklanmıştır. Halbuki, Nietzsche ve Sade’a göre canavarlığın en büyük temsilcisi faşizm bile “kendisini irrasyonel olarak ortaya koyan aklın ta kendisidir.”⁵² Yani, akıl sadece ilerici unsurları değil, olumsuz ve gerici unsurları da içinde taşır. Çünkü, “Akıl hesaplamanın, planın organıdır, hedefler karşısında kayıtsızdır.”⁵³ Aklın kimin elinde, hangi bağlamda ve ne için kullanıldığına bakılmadığı sürece, aklın bu idealleştirilmiş hali, yalnızca gerçeğin üzerine çekilmiş bir perde görevi görür.

Bu noktada, Kant’ın akıl ve ahlak anlayışını hatırlatmakta fayda vardır, çünkü Kant’ın akıl ve ahlak üzerine düşünceleri, aydınlanma ve bilimin mükemmel ve neredeyse eksiksiz bir formülesidir ve ilgi çekici bir biçimde Sade ve Kant’ın felsefeleri, birbirlerine tam olarak karşıt bir yansıma vermelerinden dolayı, diyalektikte aynı zemindedirler. Onların birbirleri ile karşıtlığından doğan bu ilişkiyi anlayabilmek, aslında madalyonun hem aydınlık hem karanlık kısmını görebilmek ve değerlendirebilmektir.

Bu ilişki en kısa haliyle şu şekilde açıklanabilir: Kant insanların ahlaki olarak nasıl davranması gerektiğini akıldan çıkartmıştır. Yani yasa ve buyruk, dışarıdan herhangi bir kaynaktan değil, direkt olarak içeriden yani aklın kendisinden gelir, bu bakımdan da öznenin kendisini belirleyici bir merkeze koyduğu doğrudur, ancak Kant bunu yaparken, aynı zamanda onu kısıtlamıştır da. Çünkü, Kant’ın ahlak anlayışı, her türden bireysel arzu, özlem, duygu ve isteklere kördür. Önemli olan apriori bir akıldan türetilmiş olması gereğince dokunulmaz olan buyruğun yerine getirilmesidir. Böyle bir sistem ise, her türlü insani değerden koparılmış bir soğukluk içindedir. Bu ise aydınlanmanın, modernizmin ve kapitalizmin bütün belirleyici unsurlarını yansıtır.

Sade, bu noktada, topyekûn olarak aydınlanma ve burjuva düşüncesinin iki yüzlülüğünü ortaya çıkarmaya çalışır. Onun en çok tartışılan eserlerinden olan Juliette, kritik bir öneme sahiptir. Juliette karakteri, her şeyiyle rasyonel düşünceye, bilime ve onun sistemine sevdalıdır. Bu anlamda, onların ete kemiğe bürünmüş halidir. “Juliette’in amentüsü bilimdir.”⁵⁴ Rasyonellik açısından bir yere oturmayan her unsur,

⁵² Martin Jay, **Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu’nun Tarihi ve Çalışmaları.**, Çev. Sevgi Doğan, İstanbul: Ayrıntı, 2014., s. 206

⁵³ Adorno ve Horkheimer, s.123.

⁵⁴ A.e., s.113-114

onun gözünde değersiz ve anlamsızdır. Bu haliyle Juliette, Aydınlanmanın ve Kant'ın formülasyonu ile her bakımdan uyum içindedir ve her türlü insani değerden ve hedeften kaçınır, ancak böylesi bir kaçınma, onu burjuvazi tarafından ahlaksızlık ve sapkınlık olarak damgalanan eylemlere götürür. Çünkü, değerlerin, tarihselliğin, amaçların, sonuçların öneminin olmadığı soğuk ve donuk rasyonellik içinde değerlendirildiğinde; doğanın herkese eşit davranmadığı inkar edilemez. Güçlüler ve güçsüzler vardır, her zaman olmuştur, olacaktır. Güçlünün, gücünü kullanmaması ise akıl-dışıdır, dolayısıyla onun gücünü, güçsüz olanın üzerinde kullanması rasyonel olandır. Bu bakımdan hem Nietzsche hem de Sade'ye göre bu, tüm saflığıyla olması gerekenden başka bir şey değildir. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse:

“Onun(Güçlü olanın) yaptığı tek şey dogadan aldığını dışavurmaktan ibarettir. Sonuçta gerçekleşen her şey dogaldır: baskılar, şiddetler, zalimlikler, zorbalıklar, haksızlıklar... bunları ona yaptıran el kadar saftır. Zayıfları sindirmek ve soymak için haklarını kullandığında, yalnızca dünyanın en dogal işini gerçekleştirir...”⁵⁵

Hatta güçsüzün, güçlü karşısında kendisini savunması bile yadsınır, çünkü Nietzsche'nin sözleriyle “doğa onu köle ve yoksul olsun diye yarattı.”⁵⁶ Dolayısıyla onlara göre bunun karşısında durmakta olan her türlü acıma ve merhamet duygusu da yadsınmalıdır, çünkü bu türden değerler yalnızca, güçsüz olanın, normal şartlarda hayatta kalamayacağı bağlam içinde tutunması için işleyen bir tür aldatmaya ve haksızlığa hizmet eder.

Frankfurt Okulu, bu söylencelerin gaddarca ve hatta belli bir noktadan sonra çarptırılmış olduğunun farkındadır, bununla ilgili eleştirilerini de açıkça dile getirmişlerdir, ancak onlar bu söylemlerin gerçekle uyuşan yönlerini inkar etmezler. Örneğin teorisyenlere göre kadınların ve Yahudilerin, üzerinde uygulanan en hafif haliyle zorbalığın ve tahakkümün en önemli nedenlerinden biri apaçık bir biçimde budur. Çünkü onlar, savunmasız ve güçsüz olmalarından dolayı, güçlü olanların

⁵⁵ A.e., s.138.

⁵⁶ A.e., s.138.

şimşeklerini üzerine çekmekle lanetlenmişlerdir. Egemen erkin elindeki güç, her zaman zayıf olanın peşine düşer, onu alaşağı eder. Doğal aklın bu işleyişinin karşısında durmak ise, neredeyse imkansızdır. Çünkü akıl dışında her türlü insani değerden soyutlanmış bir ahlak anlayışının yoksunluğu içinde, her şey mübah hale gelebilir. Bu, ahlakın merceğinde aklın iki farklı yüzünün çarpıcı bir dışavurumudur. Horkheimer ve Adorno'da Aydınlanmanın Diyalektiği'nde, eleştirilerini Kant ve Sade'in bu ilişkisi üzerinden karşılaştırmalı bir okuma ile geliştirmeyi tercih eder, çünkü onların deyimiyle, bu, "uygarlığı kendi silahlarıyla vurmaktır."⁵⁷

Frankfurt Okulu açısından Nietzsche ve Sade'in akılla bu hesaplaşması oldukça değerlidir; çünkü teorisyenler, Nietzsche ve Sade'in bu düşüncelerinden yararlanarak, modernizmin ve kapitalizmin akılcılığı ile bir yandan insan hayatının her noktasını doldururken diğer yandan onu nasıl tahakküm içine aldığını anlamaya çalışırlar. Çünkü Frankfurt Okulu açısından, aydınlanma ile başlayan bu süreçte, insanın akıl ile özgürleşeceğine dair sunulan bütünlüklü tabloda, bireysel duygular ve arzular, aklın bu kurtarıcılığı uğruna dizginlenmiş, hizaya sokulmuştur; bireysel amaçlar, yüksek değerlerden ayrıştırılmış ve evrensel amaçlar uğruna yadsınmıştır. Ancak tüm bunlar gerçekleştirilmesine rağmen, bu sürecin sonucunda, vaad edilen tablo ortaya çıkmamıştır, insan yeniden bir tahakküm nesnesine dönüşmekten ileri gidememiştir. Dolayısıyla Frankfurt Okulu'na göre burada yanlış giden bir şeyler vardır, Nietzsche ve Sade ise buradaki uyumsuzlukları farkederek ilk isimlerdendir, başka bir deyişle, onlar Aydınlanmanın diğer filozofları gibi, vaad edilenlerle gerçekliği uyuşturmaya çalışmamışlar ve yer yer karamsar, kaba ve hatta sapkın unsurlarına rağmen, Aydınlanmaya karşı bir protestonun fitilini ateşleyen isimler olmuşlardır.

Dolayısıyla Frankfurt Okulu açısından Nietzsche ve Sade'in tüm bu karamsarlığı ve gaddarlığı, onların, tıpkı Kant ve Hegel gibi çağının çocukları olmasından kaynaklıdır. Bu çocuklardan bir kısmı -Kant ve Hegel gibi- onu besleyip büyüten ebeveyninin aydınlık taraflarını alırken, bir kısmı ise -Nietzsche ve Sade gibi- karanlık taraflarını almıştır. Onların ebeveyni ise bir burjuvazi ve aydınlanma ile doruk noktasına ulaşan modern dönemin kendisidir. Tıpkı bir film senaryosundaki antagonist ve protagonist karakterlerin birbirlerine kelimenin tam anlamıyla "ölümüne"

⁵⁷ A.e., s.131.

karşıtlığına rağmen, hem birbirlerinin hem de filmin anlaşılması için ikisine birden kaçınılmaz olarak ihtiyaç duyulması gibi birbirlerini tamamlarlar. Bu bakımdan Frankfurt Okulu açısından, aydınlanma ve modernlik eksenini etrafındaki tüm unsurların, doğru bir eleştirisini yapmak, bu filmin hem iyi adamları olan Kant ve Hegel'i, hem de kötü adamları olan Nietzsche ve Sade'yi beraber okumak ve onları aşmaktan geçiyordu ve bu bakımdan Frankfurt Okulu'na yöneltilebilecek çokça eleştiriye rağmen, hem bunu yapmak için gerekli entelektüel birikime sahip olmak hem de bunu eleştirel bir teori içinde bütünlüklü bir şekilde sistematize edebilmek, en hafif haliyle, muhteşem derecede bir çaba ve kuvvet gerektirir. Üstelik Aydınlanmanın kötü adamları olarak, dönemin yaygın zihniyeti içinde yerden yere vurulan Nietzsche ve Sade'yi, eleştirel teorisinin bünyesine gerek doğrularak gerekse eleştirerek katmak, büyük bir cesaret örneğidir. Ayrıyetten, eğer Alfred Hitchcock'ın tespiti doğruysa, Frankfurt Okulu'nun Nietzsche ve Sade'ye yönelik bu eleştirel tavrı sanıldığından çok daha önemlidir, çünkü ona göre: *"Kötü adam ne kadar başarılıysa film de o kadar başarılıdır. Bu en önemli kuraldır."*⁵⁸

⁵⁸ Tal Gur, "The more successful the villain, the more successful the picture. Alfred Hitchcock.", ELEVATE SOCIETY,(çevrimiçi), <https://elevatesociety.com/the-more-successful-the-villain/>

İKİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU TEMEL ELEŞTİRİLERİ ÜZERİNE

2.1. FRANKFURT OKULU: TEMEL YAKLAŞIMLARI

Eleştirel teorinin temel sorunu yeni bir epistemoloji geleneği yaratarak bu gelenek aracılığıyla toplumsal sorunları politik, sosyolojik, tarihsel, felsefi ve kültürel düzlemde tartışmaktır.⁵⁹ Eleştirel teorinin en önemli özelliği ve iddiası da onun toplumsal sorunları ele almak konusundaki bu çok yönlü tavrıdır. Geleneksel teorileri ve Marksizmi toplumu yalnızca tek bir yönden ele alarak, diğer yönlerini anlamakta yetersiz kalmakla eleştiren okulun en büyük başarısı da bu çok yönlü çalışma alanlarına hakim olmak konusundaki üstün çabasıdır. Eleştirel teorisyenlerin modern toplum eleştirisini hala bu kadar değerli kılan da modern toplumu bir çok farklı düzeyde ele almasıdır. Bu çok yönlülüğün en önemli sebebi ise okulun yalnızca felsefe alanında çalışma yapan teorisyenlerle sınırlı olmamasıdır. Okulun teorisyenleri felsefeden sosyolojiye sanattan psikolojiye kadar pek çok alanda uzmanlaşmış düşünürlerdir ve bu çeşitlilik onların ortaya koyduğu çalışmalarında da kendini gösterir. Sosyal ve entelektüel yaşamın neredeyse her dinamiğini kapsamlı bir biçimde ele almaya çalışan okulun, toplumun çelişkili yönlerini ve tahakkümü ortaya çıkarma çabası, dönemin düşünsel hayatı için oldukça diriltici bir girişimdir.

Onların çabalarının temeli; insanın kendisiyle, birbirleriyle ve doğayla olan ilişkilerini anlamak ve gerekli dönüşümü sağlamak için yeni bir toplumsal teori inşa etmeye dayanır. Bu noktada, Frankfurt Okulu'na göre Aydınlanma ile ortaya çıkan ve pozitivist dünya görüşü ile bütünleşen bilim ve teknoloji ve buna uygun ekonomik ve kültürel gelişmeler, insanlığı yeni bir tür barbarlığa sürüklemektedir. Buna karşı durabilecek olan ise yolunda gitmeyen sistemin dinamikleri ortaya koyabilecek, statükoya boyun eğmeyen ve taviz vermeyen bir eleştirel teoridir.

Bu bağlamda eleştirel teorinin ilk hedefi, insanın varsayılan tözü yani özgürlüğü ile toplumsal gerçekliği arasındaki çelişkiyi ⁶⁰ ortaya koymak ve bir akıl

⁵⁹ Odabaş, a.g.e, s.214

⁶⁰ A.e, s.218

çağının nasıl olup da insanın tözüne ihanete sürüklendiği anlamaktır. Çünkü aydınlanmanın çağrısı; doğanın, dinin ve mitolojinin insana yönelik tahakkümünün son bulması için insanın aklını kullanması ile işe koyulmakta; toplumu ve insanı topyekûn değiştiren bir akıl çağı iddiası ile rasyonel bir düşünme prensibi ve sistemini temel almaktaydı. Ancak Frankfurt Okulu'na göre aydınlanma ve onun bilimsel ideolojisi olarak pozitivizm; insan hayatının her alanını işgal ederek insanı bir araç haline getiren ve yeni bir tür tahakkümün içine hapseden bir mekanizmaya dönüşmüştür: Kar hesabı ve çıkar ilişkisi dışında herhangi bir değer bir anlam ifade etmediği soğuk bir mekanizma.

Bu soğuk mekanizma doğayı dize getirmek konusunda başarılıdır, ancak okula göre doğanın bu diz çöküşü, insanın da diz çökmesini de beraberinde getirmiştir. Başka bir deyişle, doğayı kontrol almak için onu her türlü mistik değerinden soyutlayan araçsal akıl, insanı da aynı soğuk sistem içerisinde sıkışan bir araca dönüştürmüştür. Onlara göre, bu ironik ayna etkisi, aydınlanmanın insan özgürlüğünü, akıllı ile gerçekleştireceğini dair vaadini de bir enkaz haline getirmiştir, üstelik aydınlanma düşüncesinin tarafsızlık ve nesnellik talebi, yaratılan bu enkaza karşı mükemmel bir kayıtsızlık sağlamıştır. Bu haliyle modern toplumun egemen düşünce sistemi, statükonun olduğu gibi korunmasına hizmet eden bir yapıya bürünmüştür.

Frankfurt Okulu, bu noktada, eleştirel teori ile dinamikliği ve değişimin bitmezliğini garanti altına almaya çalışır. Bir yöntem olarak eleştiri, ne verili olanı onaylamakla ne de bir ütopyayı yüceltmekle ilgilenir. Onun yapmak istediği hem verili olanı aşmak hem de insanın ve toplumun kendisini bekleyen tehlikelerle yüzleşmesini sağlamaktır. Bu anlamıyla eleştirel teori, pozitivizmin toplumsal hayatı olduğu gibi olumlayan donukluğuna ve olguların arkasındaki gerçeklere yüz çeviren karakterine, uzlaşmaz bir karşı duruştur. Bu bakımdan, ilerici tarihsel gelişmelerin önünde duran her türlü engel, eleştirel teori tarafından açıkça düşman ilan edilmiştir. Modernizmin akıllı olarak pozitivizm ve bilimcilik de, insanın aklını kullanması için yola çıkmasına rağmen, insanı yalnızca bir araç konumuna düşürdüğü için bu açık saldırıdan kaçamaz. Ancak ona karşı yöneltilecek saldırı topyekûn yok etmeye dönük sığ bir düşünsellik ve eylem sürecini içermez. Yapılmak istenen, özgürleştirici amacının önünde duran mekanik tavrın yerine diyalektik bir dönüşüm sürecini başlatmaktır ve böylesi diyalektik bir süreç teorisi ile pratiği birleştirmeyi gerektirir. Ancak eleştirel

teorisyenlere göre modern toplumun araçsal aklı, zaten eylem dünyası ile birleşmiştir. Yalnızca amaçlara ulaşmak üzerine düşünen ve şeyleri mekanizma içindeki parçalar olarak ele alan öznel aklın, olguların yalnızca dış görünüşleriyle ilgilenen ve arkasında duran hiç bir gerçeklikle ilgilenmeyen bu tavrı, kendisini kapitalizmle gerçekleştirmiştir. Onlara göre bu haliyle kapitalizm, modern toplumun aklını yansıtması nedeniyle, bütüncül bir toplumsal eleştirinin en önemli parçasıdır, çünkü kapitalizmin işleyişini anlamak, modern toplumun işleyişini anlamaktır ve kapitalizmin çelişkilerini ortaya koymak toplumun çelişkilerini ortaya koyacaktır. Mevcut durumda, eğer insanın özgürlüğü ve toplumun dönüşümüne ulaşılacak isteniyorsa, bunun yalnızca felsefi çözümlemelerle sağlanması mümkün değildir, modern toplumun aklının etkilediği hiç bir boyut saf dışı bırakılamaz; ekonomik, sosyolojik, bireysel ve kültürel olarak modern toplumun her hakimiyet alanı, birlikte ve tutarlı bir biçimde ele alınmalıdır. Okula göre, bu noktada, yeni bir toplumsal gerçekliğin önünde duran en büyük handikap; kuramsal, ekonomik, siyasal, kültürel ve bireysel praksis alanlarının, modern bilimin pozitivist tavrına uygun bir biçimde birbirinden ayrıştırılması ve ayrı değerlendirmeye tutulmasıdır. Çünkü onlara göre böylesi bir kopukluk başlı başına imkansız ve yanıltıcıdır.

Bu bakımdan okulun eleştirileri, tarihin ilerici unsurlarının önünde duran tüm unsurlara yönelmiştir çünkü yeni bir toplumsal gerçekliğin insan özgürlüğünü temele alan bu yöndeki değişimi, okula göre ancak böyle bir eleştirel teoriyle mümkün olabilirdi.

2.2. FRANKFURT OKULU: TEMEL ELEŞTİRİLERİ

Mitin ve dinin irrasyonelliğinden bilimsel bilginin rasyonelliği ile kurtulmayı savunan aydınlanma düşüncesinin bu hedefi ilk bölümde daha detaylı olarak ele alınmıştı. Bu bölümde ise, öncelikle, aydınlanma ve bilimciliğe karşı eleştirileri ile şekillenen eleştirel teorinin toplumsal çözümlemelerini ve onlara karşı yöneltilen eleştirileri inceleyeceğiz. Bir sonraki kısımda ise, okulun bir diğer önemli çabası olan teori ve pratiği birleştirme hedefini ele almaya çalışacağız. Çünkü okulun hem kuramsal hem de pratik olarak bütüncül bir biçimde var olma amacının doğru bir biçimde değerlendirilmesi; ancak Batı'nın aklından ve aydınlanmasından pratik sahadaki eylemine kadar analizlerinin ne kadar tutarlı olduğunun incelenmesiyle

yapılabilir. Bu noktada Frankfurt Okulu'na yönelik eleştiriler bize yön gösterecektir. Okula yönelik eleştirileri ele almak, okuyucuya farklı perspektifleri sunabilmek ve eleştirel teoride nelerin geliştirilebileceğini ortaya koymak açısından elzemdir. Bizce, Frankfurt Okulu düşünürleri de başlangıçta ortaya koydukları hedefe sadık kalmak isteselerdi; kendilerine yönelik böyle bir eleştirel üslubu ve değişimin gerekliliğinin ortaya konulmasını kabul ederlerdi. Çünkü onlar da uzlaşmayan, yetinmeyen, taviz vermeyen bir eleştirel kuram ile yola çıkmışlardı.

Üstelik eleştirel teorinin ortaya koymakta eksik kaldığı ya da başarısız olduğu yönlerini serimlemek, onun öneminden hiç bir şey eksiltmez. Eleştirel kuramın bugün hala yaşıyor olması ve felsefeden sosyolojiye, siyasetten uluslararası ilişkilere kadar pek çok alanda tartışılmaya ve ilham kaynağı olmaya devam etmesi bunun en büyük ispatıdır.

2.2.1. AKIL-POZİTİVİZM-AYDINLANMA

Frankfurt Okulu açısından akıl, pozitivizm, şeyleşmiş bilinç, bilim ve teknoloji, aydınlanma ve rasyonalizasyon gibi pek çok kavram birbirinden ayrılamayacak bir biçimde bütünleştirilmiş bir eleştirel okumaya tabi tutulur. Bu yüzden onların bu kavramları üzerine yapılacak herhangi bir değerlendirme, birbiriyle iç içe geçmiş bir şemayı varsayar.

Frankfurt Okulu'na göre akıl ve özgürlük insanlığın doğal koşullarıdır. İnsan aklı ile kuran, soyutlayan, değerlendiren, analiz eden, çözümleyen, hükmeden, yargı veren, benimseyen veya inkar eden bir varlıktır. Dolayısıyla insanın her eylemi, oluşturduğu her kavramı ve kurduğu her ilişkisi; onun aklının bir ürünüdür.

“Aydınlanma Çağı da, aklın kazandığı büyük itibar sebebiyle aynı zamanda Akıl Çağı olarak da adlandırılmıştır.”⁶¹ Ancak bu aydınlanmış yeryüzü, insanlık için belki de tarih boyunca unutulamayacak şok edici kara lekelerle dolu bir dönemdir. 1. Dünya Savaşı, toplu katliamlar, 2. Dünya Savaşı, Soğuk Savaş, süper güçlerin ve insanlık için ölümcül olabilecek nükleer silahların tarih sahnesine çıkması, ekonomik ve toplumsal krizler gibi pek çok felaket ile, 20.yy'ın uzun süre insanlık tarihinin en çarpıcı ve unutulmaz dönemlerinden biri olarak hatırdan kalacağı kesindir. Frankfurt

⁶¹ Ömer Karşlı.(2018). Akıl-kültür ilişkisi bağlamında aydınlanmacı akıl ve eleştirisi. *Erdem*,(75), 149-166., s 156

Okulu'nun bu noktada açığa çıkarmaya çalıştığı şey, insanlığın neden “yeni tür bir barbarlığa ulaştığını” anlamaktır, çünkü onlara göre doğru toplumsal yaşam pratiğine ulaşmak, ancak doğru bir bilinç ve doğru bir istençle mümkündür ve açıktır ki dönemin toplumuna hakim olan bilinç, yanlış bir bilinçtir.

Bu yanlış bilinç ise, yanlış bir akıl anlayışına dayanır, bu bakımdan müdahale edilmesi gereken öncelikle bu akıl anlayışıdır. Daha önceki bölümde de değindiğimiz Horkheimer'in özne ve nesne akıl ayrımı, Alman geleneğinin etkisi altındadır. Alman felsefesinde *us(Verfunt)* ve *anlak(Verstand)* olarak ikiye ayrılan akıl yetisi; Horkheimer'in felsefesinde kendisine, nesne akıl(*Verfunt*) ve özne akıl(*Verstand*) olarak karşılık bulur. *Verstand*, sadece olguların görünüşleriyle ilgilenir ve görünür olanın ardındaki özü yakalamaya yeterli değildir, *Verfund* ise, görünüşün arkasındaki gerçeği ve diyalektik bütünü kavrayabilen akıl yetisidir. Horkheimer'in özne akıl/ nesne akıl kavramları da aynı şema üzerinden kurulmuştur. Özne akıl, yalnızca olguların görünüşleriyle ilgilenir, “sınıflandırma, çıkarsama, tümdengelleme yeteneğidir; düşünme aygıtının somut işleyişidir”,⁶² yani bir araç konumundadır. Başka bir deyişle, belirlenen amaç her ne ise, onu ulaşmak için doğru araçların seçimi ve kullanımı; bu akıl yetisinin ürünüdür. Bu haliyle, amaçların değerlendirilmesi veya doğruluğu ya da yanlışlığı, uygunluğu ya da yeterliliği, özne aklın yetisi dışındadır. O, amaçları sınımaz, yalnızca ona ulaşmak için gerekli araçları sağlar. Bu amaçların kendi başına değerinin sınanmasını, onun salt gerçekliğinin kavranmasını ve değerlendirilmesinin yapılmasını sağlayan ise, nesne akıldır. Olguların verili olan görüşlerinin arkasındaki gerçekliği kavrayabilen de bu akıl yetisidir. Bu bakımdan, Alman felsefesinin mihenk taşları Kant ve Hegel açısından, *Verfunt*, *Verstand*'a kesin olarak üstündür, ancak Hegel'de bu ikisi Mutlak Tin'de birleşir çünkü Hegel açısından *Geist*, diyalektik hareketlerden meydana gelen dinamik bir süreçtir, Kant açısından ise bu ikisinin yan yana gelmesi mümkün değildir.

Frankfurt Okulu ise kendi olumsuz diyalektik anlayışlarına uygun olarak aklın bu ikisi yetisinin sürekli olarak bir çatışmada olduğunu ve bu sürekli gerilimli ilişkinin onları birbirlerinin ayrılmaz parçaları kıldığını düşünmektedir. Onlara göre doğru bilinç de; aklın bu iki yetisinin karşılıklı diyalektik ilişkisinin dengesinden doğar.

⁶² Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınevi, 1998, s.55

Birinin diğetine üstün olması ve yahut birine diğeri için verilen öncelik bu ilişkinin dengesini bozar. Dengenin bozulması da yanlış bilince sebep olur. Frankfurt Okulu'na göre doğru bilinç, doğru istenci ve yanlış bilinç, yanlış istenci çağırır. Üstelik doğru bilinç ve doğru istencin birlikteliği doğru bir topluma ulaştırırken; yanlış bilinç ve yanlış istencin birlikteliği yanlış topluma ulaştırır. Aydınlanma çağının, akıl, özgürlük, hak, adalet gibi pek çok kavramla yola çıkmasına rağmen; “yeni bir tür barbarlığa” batmasının sebebi de işte bu yanlış bilinçtir.

Başka bir deyişle, aklın bu iki yetisi arasındaki diyalektik dengenin, öznel akıl lehine bozulmuş olmasıdır. Öznel aklın önceliğinde bir toplum, değerler arasında bir ayrım yapmaz, onları sorgulamaz, onun için önemli olan; verili olan amaç her ne ise ona ulaşmak için doğru aracı bulmak ve amacı gerçekleştirmektir. Amacın değerler açısından uyumu, doğruluğu veyahut yanlışlığı hakkında bir yargısı bulunmayan ve tek kriteri işlevselliği olan araçsal bir aklın hakimiyetindeki böyle bir toplum, kendisini sorgulamaktan ve olup bitenlere yön verebilmekten acizdir, bu haliyle de statükonun olumlamasından başka bir mekanizma oluşturamaz. Çünkü araçsal akıl tarafından kurulan düzen içerisindeki tek değer işlevsel olmaktır. Bu da bilincin kendisi de dahil olmak üzere, her şeyin ‘şeyleşmesine’ sebep olur, başka bir biçimde ifade etmek gerekirse değer işlevsellik üzerinden tanımlandığı ilişkiler bütününde, insan ve insana ait her şey şeyleşir, nesnel anlamını ve kendinde değerini yitirir, toplum her bakımdan bir araç rasyoneliği içerisinde belirlenen bir meta haline gelir.

Bu bakımdan insanın en ileri seviyede bilinçliliğini yansıtan bilim ve teknoloji de aynı ilkelerin etkisi altındadır. İnsan aklının onuru, daha iyi ve daha fazla üretim için bir araç haline dönüşmüştür. Bunun en büyük göstergesi aklın ve onun gururlandığı bilimin, daha büyük, daha toplumsal ve hatta evrensel sorunlar söz konusu olduğunda ses çıkarmamayı ve tarafsızlık yemini edip bir kenarda sessizce oturmayı kabul etmesidir.

Bu açıdan bilimin, nesnellik, tarafsızlık ve duygusuzluk talebi de, yalnızca onun kendi talebi değildir; bu talep aynı zamanda, toplumun bu araçsallaştırılmış rasyonalizasyonuyla süregelen hali içinde en fazla kar elde eden egemen sınıfın kar maksimizasyonuna uygun düşen talebidir. Çünkü öznel akıl açısından önemli olan düşüncenin ya da nesnenin kendisi değil, onun amaçla uygun düşen bağıntısıdır, kendi başına ‘iyi’lik hali değerlendirme sınırları dışındadır ve bu değerlendirme amaca

ulaşmak için yapılır. Bu da, Frankfurt Okulu'na göre bilimin tarafsızlık ve nesnellik iddiasının altında yatan en büyük misyondur. Bu halde, bilim bu şartları kabul etmiş, yaşam ve toplumla olan tüm ilişkisini aldığı dönüt üzerinden sınırlandırmıştır. Bunu da nesnellik, tarafsızlık ve her türden duygusallığın yok sayılmasıyla sağlamıştır. Horkheimer, bu tutumu “Tabii ki, doğa bilimi dini otoritelere sırtını dönüp deneysel hale geldiğinde, kendisi son derece kısmi ve duygusaldı!”⁶³ diyerek oldukça iğneleyici bir biçimde eleştirir.

Eleştirel teori açısından, bilimin bu araçsallaştırılmış ve tahakküm altına alınmış yeni yapısı, onun dönemin tüm akıl-dışı toplumsal olaylarla nasıl uyum sağladığının da göstergesidir. Çünkü öznel aklın pençesinde “Kendi başına akla uygun olan bir amaç yoktur ve akıl açısından bir amacın öbürüne olan üstünlüğünü tartışmak anlamsızdır.”⁶⁴ Düşüncenin ve eylemin kendi içinde doğruluğunun ve değerinin saptanamadığı böylesi bir tabloda, insanın ve onun ürünü olan toplumun düşünce ve eylemlerinin bütün ölçütleri çıkarlar için kolayca yönlendirilebilecek kaypak bir zemine ulaşır.

En yüksek seviyede akılla donatılmış bir Akıl çağının; Nazizmin ve Nasyonel Sosyalizmin gelişmesine, neden engel teşvik edemediğinin ve “tamamen aydınlanmış yeryüzünün muzaffer felâket alâmetleriyle parlamasının”⁶⁵ nedeni de budur. Çünkü bilim ve onun düşünce akımı olarak pozitivizmde olgu-değer, bilgi-eylem ayrımı çok keskindir, başka bir deyişle, pozitivizm düşünme ve gerçekliği net olarak birbirinden ayırır. Ancak bu ayrım, aynı zamanda düşünce ile toplumu da birbirinden keskin sınırlarla ayırmak anlamına gelir. Frankfurt Okulu açısından bu kabul edilemezdir, çünkü ne doğa ne de sosyal hayatın kendisi, düşünceden soyutlanamaz. Çünkü onlar, diyalektik zeminde bir bütün olarak, birliktelikleri ve gerilimleri ile beraber değerlendirilir. Dolayısıyla, düşünce ve gerçeklik, karşılıklı etkileşimli yapılardan ve hatta belirli noktalarda birbirlerini şekillendirmelerinden dolayı, birbirlerinden kopartılamaz bir bütünlük içerisindedirler. Dolayısıyla eleştirel teori açısından belirli bir anlamda teori de pratiktir. Yani bu bütünsellik, toplumsal yaşam alanının

⁶³ Max Horkheimer, **Dawn & decline: notes 1926-1931 and 1950-1969**, 1978, Translated by Michael Shaw, A Continuum Book The Seabury Press: New York, s.107.(çeviri bana ait.)

⁶⁴ Horkheimer, **Akıl Tutulması**. s.57

⁶⁵ Adorno ve Horkheimer,, **a.g.e.**, s10.

kendisinde gözden kaçırılan boşlukların farkına varılması ve çözülmesi için bir çıkış yolu oluşturabilmesi açısından da önemlidir; lakin böyle bir yol, ancak teorinin, cesur bir karşı duruşuyla mümkündür. Bu karşı duruş kolay olmadığı gibi, imkansız da değildir. Ortaçağ Avrupa'sının mevcut bilimsel paradigmasına karşı çıkan Galileo Galilei ve aynı dönemde yaşayan Giordano Bruno bu cesur karşı duruşun en unutulmaz örneklerindedir. Giordano Bruno'nun engizasyon tarafından diri diri yakılarak cezalandırılacağını kendisine bildiren yargıca verdiği şu cevap Frankfurt Okulu'nun anlatmaya çalıştığı noktayı yansıtır: “Ölümümü bildirirken siz benden daha çok korkuyorsunuz.” Çünkü onların teorik çabaları; hem büyük bir teorik paradigmanın hem de toplumsal anlamda büyük bir pratik dönüşümün zeminini hazırlamıştır. Bu anlamda, düşüncenin kendisi; mevcut gerçeklik ve onun dönüşümü için bir potansiyeldir ve böylelikle, toplumun süregelen halinden memnun olanlar için her zaman bir tehlike oluşturur.

Frankfurt Okulu'na göre, bu gerilimli birlikteliğin oluşturduğu belirleyiciliğin gözden kaçırılması ve birbirinden tamamen soyutlanması Aydınlanma çağıının pozitivizminin ve bilimin en büyük çatlağıdır. Çünkü bilim bunu kabul etsin ya da etmesin toplumu etkiler, pek çok anlamda onu dönüştürür ya da geliştirir, aynı şekilde toplumda ve tarihsel bağlamda meydana gelen değişimler de bilimi ve onun yapısını etkiler. Aydınlanma sonrası dönemde insanın ve zihniyetinin, bilimin zihniyetiyle pek çok noktada uyum içinde olması ve uyumu sağlayamadıkları noktalarda bile birbirlerine engel olmamaları bunun en büyük örneğidir. Pozitivizmle bilimin, teori ve pratik arasındaki keskin ayrımı ve kendi kendisini teori ile sınırlaması ve gerçeklikten bağımsızlaştırması; bilgiyi sadece kendi teorisi içinde değerlendiren ve tarihsel bağlamdaki değeri ve konumu hakkında herhangi bir yorumdan kaçınmayı karakteristik yapısı olarak belirlemesi; toplumun yanlış giden mevcut statükosunun onaylanmasına hizmet etmesine sebep olmuştur. Bu anlamda; bilim, toplumun sosyolojik, ekonomik ve politik mevcut düzeninin bir yoldaşı ve hatta suç ortağı haline gelmiştir. Bu haliyle bilimin rasyonalitesi; “sistemin çelişkisiz işlemlerini sağlayan bir rasyonalite”dir⁶⁶ ve toplumun verili düzenini onaylamaya ve devam ettirmeye yönelik bir işlev oluşturur.

⁶⁶ Hans Heinz Holz, **Frankfurt okulu eleştirisi**. Evrensel Basım Yayın, 2012, s.12

Üstelik, sosyal bilimlerin de doğa bilimleri gibi incelemeye tabi tutulması ve değerlendirilmesi yönündeki pozitivist akım; toplumsal hayatın işleyişi açısından tamamen uygunsuzdur. Toplumun sosyolojik çözümlemeleri ve tespitleri, doğa bilimlerinin fiziksel yasaları gibi işlenemez, böyle bir ele alış, toplumun dinamiklerini, değişim ve dönüşümlerini ve diyalektik ilişkilerini anlamakta yetersizdir. Böyle bir metodoloji, yalnızca yanlış tespitlere ve çarpıtılmış bir kılavuzluğa yol açabilir. Zaten Horkheimer'a göre "Yalnızca bilimin dilinde düşünmek ve konuşmak, çocuksu ve yobazcadır."⁶⁷

Frankfurt Okulu'nun bilime ve pozitivistliğe yönelik bir başka eleştirisi de, doğanın ve insan aklının bir tahakkümün içinden çıkıp başka bir tahakküme zorunlu kılınmasıdır. Öyle ki, doğa ve bir değer olarak insan ve onun aklı, aydınlanmadan önce büyü ve ritüellerle tahakküm altına alınırken; aydınlanma sonrasında, pozitif bilimlerle ve onun bilgi anlayışıyla tahakküm altına alınmıştır. Bu tahakküm, insanın doğayı kontrol çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkarken, insan da aynı tahakküm mekanizmalarına hapsolmuştur. Horkheimer'a göre:

"Bugün yaşanan bu kolektif çılgınlık; ilk insanın dünyayı, bir av olarak hesaplayan düşüncesinde tohum olarak zaten mevcuttur.(...) ve irrasyonelliğin bu tohum hücresi, akıl ve düşünenin, araçlara indirgendiği Aydınlanma serasında çoğalmıştır."⁶⁸

Ve Adorno'da aynı düşünce ile uyumlu olarak, "Vahşetten insancılığa giden hiçbir evrensel tarih yoktur, ancak sapandan megaton bombaya giden bir tarih vardır."⁶⁹ diye ekler. Dolayısıyla, Frankfurt Okulu açısından insanın içerisinde tohum olarak bulunan bu doğaya hükmetme ve onu araçsallaştırma çabası; Aydınlanma'nın araçsal akılla işlevselleştirilmiş ve şeyleştirilmiş ilişkiler ağının sistemi içerisinde en üst seviyede başarıya ulaşmıştır.

Frankfurt Okulu, bir bilgi teorisi olarak pozitivistliğin ve bilimlerin karşısına, bir doğru düşünme ve eyleme prensibi olarak eleştirel teoriyi yerleştirir. Çünkü

⁶⁷ Thomas B Bottomore, **Frankfurt okulu**, Vadi Yayınları, 1994, s.30

⁶⁸ Beverly A. James, "The Frankfurt School: Critical theory as the negation of culture." (Çevrimiçi) .(<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED232163.pdf>), s.10

⁶⁹ A.e., s. 21

eleştirel teorisyenlere göre, mevcut düzenin çıkmazlarına kılavuz olabilecek doğru bir toplumsal teori ancak bu şekilde mümkün olabilir. Bu yapıda bir teori de Aydınlanma'nın "öngörmek için bilmek, bilmek için öngörmek"⁷⁰ şeklindeki araçsal aklın mevcut kullanımı ile uyum sağlayamaz. Zira böyle bir düşünce sistemi, mevcut düzeni verili haliyle kabul eder; özne- nesne, değer-olgu, teori-pratik arası kesin ayrımı ile bunların arasındaki diyalektik ilişkiyi görmezden gelir; her türlü araştırma nesnesini, yalnızca hükmetmek için anlamak üzerine değerlendirir ve bu bakımdan da nesnesine her zaman belirli bir mesafeden yaklaşır ve onun içsel dinamiklerini anlamaktan uzaktır, zaten bu haliyle bilimin ve geleneksel paradigmanın böyle bir derdi de yoktur, onun için önemli olan yalnızca görünüş ve onun üzerinden kurulacak olan işlevsel sistemin devamıdır. Bu bakımdan böyle bir akıl yapılanması etkisi altındaki geleneksel teori, ne toplumsal sorunları anlayabilir ne de onların çözümü için bir hareket noktası sunabilir. Geleneksel teori bu parçalanmış ve sınırlandırılmış haliyle bütünü kavrayamaz ve kendisini yalnızca 'olan' ile sınırlaması ve 'olması gereken' ile ilgili her türden yargıyı ilgi alanının dışına yerleştirmesinden dolayı donuk ve kapalı bir sistem içinde sıkışmıştır. Frankfurt Okulu'na göre bu, yanlış bir akıl biçimlendirilmesiyle kurulmuş yanlış bir düşünce sistemi ve düşünme biçimidir. Bu sıkışmışlığın içinden çıkmak öncelikle doğru düşünmenin tespiti, sonrasında ise doğru yöntemle uygulanması ile mümkündür. Frankfurt Okulu açısından doğru düşünme,

"(...) bir şeylerin hemen gerçek olarak kabul edilmesine göz yummaz. Birşeyin ilk(ve hatta ikinci) bakışta görüldüğü gibi olduğu iddiasına şüpheyile yaklaşır.(...) ilkesel olarak anti-otoriterdir. Bir kere harekete geçirildi mi, içindeki bu negatiflik nedeniyle manipüle edilmesi mümkün değildir, çünkü eo ipso manipülasyona karşı koyar. Hükmetmek isteyen, sadece düşünmeyi durdurmaya çalışabilir; o yönetilmeye gelmez."⁷¹

Bu tanımlamadan anlaşılabilceği üzere, Frankfurt Okulu teorisyenlerine göre, "Düşünme eylemine atfettiğimiz bütün işlevler, onun negatifliğine işaret

⁷⁰ Karşı, a.g.e., s. 158

⁷¹ Holz, a.g.e., s.39

etmektedir.”⁷² Başka bir deyişle, karşıtların birliği ve çatışmasını anlamayan ya da anlamak istemeyen her düşünce tarzı; kendi düşünce hareketini sınırlamış, her türlü kuşkudan ve eleştiriden vazgeçmiş, böylece kendisini mevcut olanın hapisanesinin içinde çürümeye mahkum etmiştir. Bu çürümeden kurtulabilmenin tek yolu ise yöntem olarak eleştiri ve bir anti-sistem olarak negatif diyalektiğin kullanılması ve korunmasıdır. Çünkü sadece eleştiri, kendini verili olanla sınırlayan bu düşünce tarzından kurtulmaya ön ayak olabilir. Bu, sistemi zorunlu olarak negatif diyalektik üzerinden kurmaya götürür, çünkü, mevcut olanın karşısına, ‘olabilecek olan’ veya ‘olması gereken’, ancak onun iç çatışmalarının ve karşıtlıklarının ortaya konulması ile serimlenebilir. Çünkü Aydınlanmanın getirdiği araçsallaşmış rasyonalite, böyle bir diyalektik süreci anlamlandırmaya kapalıdır. O, şimdi- burada ve mevcut olan görünüş üzerinden çıkarsamalarını yapar, onları baştan belirlenmiş ve en fazla çıkar sağlayacak amaca ulaşmak için eğer ve bükür, onun amacı işlevselliğe ulaşmaktır, bunu yaptıktan sonra bir sonraki amaca kadar nesne ile ilişkisi kesilmiştir, dolayısıyla ilişkisi yalnızca dışarıdan ve sürekliliği olmayan çıkarıcı bir ilişkidir.

Frankfurt Okulu, böyle bir ilişki türünün, toplumun gerekliliklerini anlamaya ve değiştirmeye yetersiz olması şöyle dursun, onun bu halinin, statükonun korunmasına ve değişimin potansiyelinin görünmez kılınmasına sebep olduğunu düşünür. Böyle bir konum da, ‘daha farklısının mümkün olmadığı’ yanılgısına götürür ve insanı, yazgısalcı bir kadere mahkum eder. Onun yerine düşünülür, onun yerine karar verilir, onun yerine neyin onun için daha iyi olduğu belirlenir ve ondan yalnızca buna itaat etmesi beklenir.

İşte bu noktada, bu yanlış bilincin farkına varılmasını ve çözüm üretilmesini sağlayacak olan negatif diyalektik temelinde kurulacak eleştirel bir düşünme sistemi elzemdir:

“Düşünmenin –eleştirisiz kabul edilen toplumsal bir düzenin işlev mekanizmalarından doğan ve insanı, bu işlevselliğin hâkimi ve yönlendiricisi olacak yerde onun aleti haline dönüştüren– sistem zorunlulukları ve amaçlarınca koşullanmış bir bağımlılığın altına girdiği yerde, Eleştirel Teori’nin negatif performansı bir kurtuluş edimini gerçekleştirir.”⁷³

⁷² A.e., s.39

⁷³ A.e., s.40

Bu anlamda Eleştirel teori, kendisini, modern toplumun çıkmazlarını ortaya koyabilecek ve onları aşmak için bir çözüm sunabilecek bir ‘kurtarıcı’ olarak sunar. Çünkü uzlaşmayan, yetinmeyen, taviz vermeyen negatif bir teori, toplumu büsbütün etkisi altına almış bu yanlış bilince ve onun getirdiği yanlış istençle çürümeye yüz tutan toplumsal sorunlara cevap olabilir. Bu anlamıyla, eleştirel teori, geleneksel paradigmanın aşılabilir dediği sınırları zorlar, mevcut olandan fazlasını hayal eder, değiştirilemez olarak kabul edilenin alternatifini sunar, dışarıdan ve donuk analizler yerine, içeriden ve diyalektik anlamda hareketli çözümlemeler yapabilir. Bu anlamda, eleştirel teorinin en önemli farkı, onun kendisini çözümlediği nesnelerden soyutlamaması ve kendisinin de bu diyalektik bütünün bir parçası olduğunu kabul etmesidir.

Bu noktada Adorno’nun alternatif bir düşünme sistemi olarak ortaya koyduğu negatif diyalektik önem kazanır. Çünkü onun negatif diyalektiği, çokça ilham aldığı ve ancak aynı zamanda eleştirdiği Hegel’in diyalektiğinde olduğu gibi sonunda uzlaşan bir yapıya sahip değildir. Dolayısıyla, Frankfurt Okulu’nun dönemin düşünsel evrimine kazandırdığı en önemli katkılardan biri her türden çelişkiyi ve savaşımı, bir bütünün momentleri olarak ele alan ve negatif yapılarından ödün vermeden onları diyalektiğin bir parçası haline getiren negatif diyalektik düşüncesidir.

Çünkü Hegel’in diyalektik yöntemi içinde de olumsuzlama aşaması elbette ki bulunur, ancak ilk bölümün Hegel eleştirileri kısmında detaylıca incelediğimiz üzere, Frankfurt Okulu’na göre Hegel’in diyalektiği eksiktir, düşüncenin eleştireliliğiyle taviz vermeyen yapısını kavrayamaz. Daha açık bir biçimde açıklamak gerekirse, Hegel’in diyalektiği, yaşanan bütün olumsuzluklara, acılara ve kötülöklere rağmen sonu her zaman mutlu biten bir filmi zorunlu olarak varsayar. Ancak eleştirel teorisyenlere göre, her filmin sonu her koşulda mutlu bitmez, mutlu son için yerine getirilmesi gereken koşullar, ödenmesi gereken diyetler vardır. Negatif diyalektik, bunların yerine getirilmesini sağlamayı iddia eder. Bu açıdan negatif diyalektiğin çelişkilerden yola çıkan saf olumsuzluğundan ve eleştireliliğinden ödün vermeyen yapısı, Frankfurt Okulu açısından salt bir yıkım olarak görülmez. O, bu yapısıyla kendini, toplumun yolunda gitmeyen işleyişini ortaya çıkaran ve onu sistemin içine metazori bir biçimde dahil etmeyen, mücadeleye hazır kurtarıcı bir şekilde sunar.

Frankfurt Okulu'nun bu eleştirileri, ilk değerlendirmede oldukça yerinde ve nokta atışı eleştirilerdir. Modern toplumun aksaklıklarının ortaya konulması ve bu aksaklıkların nasıl bu kadar uzun süredir işlediğini anlamak konusunda bu eleştiriler gerçekten de çok kıymetlidir ve bu açıdan da postmodern dönem eleştirilerinin de bel kemiğini oluşturmuştur.

Ancak Frankfurt Okulu'nun ilk bakışta yerinde görünen tespitlerinin, daha detaylı bir incelemede pek çok açıdan yeniden değerlendirilmeye muhtaç olduğu göze çarpmaktadır. Bunun en büyük sebebi, eleştirel teorinin yapısında ve fikirlerinde 30'lardan 50'lere kadar olan değişimdir. Habermas, bu değişimi Horkheimer'ın nezdinde dünya görüşünde cephe değişimi olarak değerlendirmiştir.⁷⁴ Bu cephe değişimi, eleştirel güç ile dünyayı değiştirmeye yönelik amaçtan; dünyanın bu halinin artık içinden çıkılmaz bir hal aldığı ve geriye kalan tek şeyin teoride saf bir yadsıma olduğuna dair karamsar bir dönüşümü temsil eder. Kendini bu anlamda saf bir negatif işlevle sınırlandırmak, aslında eleştirel teorinin başlangıçta savunduğu her şeye ters düşmektedir, bu dönüşüm bir ihanet olarak değerlendirilmese bile en iyi ihtimalle bir hayal kırıklığıdır.

Öyle ki, Marx'ın filozofların bugüne kadar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumlamakla yetindikleri oysa sorunun onu değiştirmek olduğu tezinden yola çıkarak, kendini dünyanın değiştirilmesi için bir kılavuz olarak öne süren eleştirel teori; kendisini gerçekliğe karşı sınırlamıştır. Başka bir deyişle, daha iyi bir topluma yönelik herhangi bir vizyon verememiş, kendisini yalnızca eleştirinin kabuğuna çekmiştir. Halbuki, eleştirel teori, çıktığı yolun başında, doğru bir toplumsal dönüşümün ancak doğru bir bilinçle kazanılabileceğini yani, teorinin de pratiğin bir aracı olarak toplumsal dönüşümlere hizmet edebileceğini iddia etmişti. Ancak bu dönüşümün yalnızca şüpheyile sağlanması mümkün değildir, çünkü mevcut olana karşı şüphe, mevcut toplumun çıkmazlarını ortaya koymak bakımından işlevsel olabilir ancak bu çıkmazlardan kurtulmak açısından özel bir yöntem veyahut rehberlik ortaya koyamaz. Bu bakımdan eleştirel teori, bilimi ve onun yöntemi olarak pozitivizmi eleştirdiği edilgenlik ve durağanlık yanılığına düşer. Çünkü verili olan toplumsal paradigmaya yararlı olmayı, dahil ya da olumlayıcı olmayı reddetmek başka bir şey, o

⁷⁴ A.e., s.31

paradigmayı dönüştürmek için aktif bir çaba içinde olmak ise başka bir şeydir. Frankfurt Okulu'nun ilk başta sağladığı başarısı, elbette ki, onu kendisinden sonra gelecek pek çok felsefi ve sosyolojik akım için vazgeçilmez bir noktaya konumlandırmıştır, ancak sonrasında yarattığı hayal kırıklığı özellikle 60'ların öğrenci hareketlerinde kendisine karşı oluşan küskün tavrın nedenidir.

Frankfurt Okulu'nun politik anlamdaki çekingenliğini ve siyasal anlamda yol açtığı hayal kırıklığını bir sonraki bölümde daha detaylı bir biçimde ele alacağız. Bu bölümde ortaya koymak istediğimiz nokta, onun aydınlanmadan yola çıkarak pozitivizme ve bilime yönelik yoğun saldırılarında eleştirdiği ve bu eleştiriler üzerinden kendi metodolojisini belirlediği tavrına karşın, pratik anlamda içine düştüğü başarısızlıktır.

Çünkü, eleştirel teorisyenler, 30'larda kendini her türlü pratik sorumluluktan soyutlayan bilimi kıyasıya eleştirirken, sonraki dönemlerde kendileri de her türlü pratik sorumluluktan uzak durmuşlardır. Burada kastedilen, yalnızca protestolarda bayrak sallamak veya belirli bir siyasi partiye destek olarak politik eylemlerde bulunmak anlamında bir pratik sorumluluk değildir. Örneğin, “18 atom bilimcisinin, nükleer silahlanmaya karşı çıkan ve bu silahlanmaya katılmama kararını ilan eden Göttingen Manifestosu”⁷⁵, pratik bir sorumluluğu yansıtır: “alimin pratik sorumluluğu”nu.⁷⁶ Frankfurt Okulu, her zaman mevcut olana teorik anlamda negatif kalmıştır, ancak alimin pratik sorumluluğunu taşımasını sağlayacak somut hamleler ortaya koyamamıştır. Bu eksiklik politik eylemlere katılmak anlamında değil, teorilerinde somut dünyayla aralarındaki boşluğu kapatacak bir yöntem ve vizyon geliştirememelerinden dolayı ortaya çıkmıştır. Eleştirel teorisyenler aydınlanmanın düşünme bilim ve algı biçimlerine karşı çıkarken oldukça yerinde eleştiriler sunmalarına karşın aynı başarıyı bu karşı çıkışın somut dönütleri konusunda gösterememişlerdir.

Adorno'nun negatif diyalektiği de, bu anlamda bu pratik sorumsuzluğun koruyucu kabuğu olmuştur. Holz, pratik olarak kısmi anlamda da olsa en çok çaba gösteren eleştirel teorisyen olan Marcuse'nin eleştirel teorisinin bu yanlış dönüşümünü

⁷⁵ A.e., s.20

⁷⁶ A.e.

yakaladığını belirtmektedir. O, Marcuse'nin üzerinden negatif diyalektik eleştirisini şu şekilde dile getirir:

“Genelin her diyalektik konseptine temel oluşturan “özdeşlik ve özdeşmezliğin özdeşliği”(Hegel), çözülüp yerine sırf özdeşmezlik bırakılır: “Tam da düşüncenin telkin ettiği özdeşlikten yoksun olan uzlaşmamış şey, çelişkilidir ve kendisini uyum içindeymiş gibi yorumlayan her tür girişime kapatır.” [38] Buradan doğan politik sonucu Herbert Marcuse çıkarıyor. O zaten,(yine âdeta teolojik bir biçimde) iyiye doğru tarihsel ilerlemeyi ancak “tamamen başka bir şey” olarak kavramakta, yani mevcut gerçeklikte şimdiden olanak olarak içerilmeyen bir şey olarak görmekte. Dolayısıyla çıkardığı sonuca göre; “materyalist diyalektik de; geleceği zaten daima mevcut olanın içinde kök salmış olarak gören ilerleme konseptini dağıtmadığı sürece, henüz idealist usun sihirli etkisinde, pozitifitenin içinde kalıyor demektir.”⁷⁷

Dolayısıyla, burada açıklanmaya çalışan şey, negatif diyalektiğin mevcut olanın yanlış ilerleyen kısımlarını ortaya çıkarmaktaki başarısına rağmen, mevcut olanın dışında bir alternatif sunmaktaki başarısızlığıdır. Yani böyle bir yöntem bir tarafta işlevselken, diğer tarafta aynı işlevselliğe sahip değildir. Çünkü Marcuse'nin de tespit ettiği gibi, eğer var olan her şey yalnızca olumsuzlanmak için varsa, o halde daha iyiye yönelik herhangi bir şey, bu haliyle ve “burada” olanın içinden çıkartılamaz. O halde daha iyi olan nereden çıkartılacaktır? Daha iyiye yönelik bir ilerleme nasıl sağlanacaktır? Bu durum eleştirel teoriyi, başlangıcında kıyasıya eleştirdiği metafiziğe geri iter: Therborn'un ifadesiyle “metafiziksel bir hümanizm.”⁷⁸ Bu haliyle eleştirel teori, aşkın metafizikten somut materyalizme olan haklı geçişini kaypak bir zemine çekmiş olur. Başka bir deyişle, başlangıçta ortaya koyduğu dünyayı daha iyiye doğru değiştirmeye yönelik somut amaçlarını ve daha iyi olanı; gerçeklikten çıkartılamayacak, ona içkin olmayan ve nereden ve ne şekilde ulaşılacağı belli olmayan bir hale getirir. Bu açıklık kaybı ise bu açıdan, eleştirel teoriyi metafiziğe yaklaştırır.

⁷⁷ A.e., s.26-27

⁷⁸ Ender Şiar Argın, "Adorno ve Horkheimer bağlamında Eleştirel Teorinin eleştirisi.",(Çevrimiçi), <https://teoriveylem.net/>

Bu yaklaşım, Horkheimer'ın 1968'de kaleme aldığı şu sözlerinde açıktır:

“Gerçek materyalist düşünmenin aslında içerdiği bir moment olan metafizik karamsarlığa hep yakınlık duydum. Felsefeyle ilk tanışıklığım Schopenhauer'in eseri sayesinde; Hegel ve Marx'ın öğretisiyle ilişkim, sosyal realitenin anlaşılması ve değiştirilmesine dönük istemim, onun felsefesinde edindiğim deneyimi, politik karşıtlığına rağmen, yok etmedi.”⁷⁹

Dolayısıyla, Weber'in toplum eleştirilerinden ve Marx'ın dünyayı dönüştürme istencinden yola çıkan eleştirel teori; Schopenhaur'un, Nietzsche'nin ve Sartre'ın karamsarlığına yönelik hareketsiz sıkışmışlığına yönelmiştir. Aydınlanmanın Diyalektiği'ndeki şu cümle karamsarlığın korkutucu boyutunu gözler önüne serer: “(...) bugünkü çağda olduğu gibi, yoksunluk en yüksekteyse, gök yarılıp ateşini zaten yitmiş olanlar üzerine fırlatır.”⁸⁰ Bu cümle, eleştirel teorinin içine düştüğü karamsarlığının dehşet verici bir görüntüsüdür.

Bu karamsarlığa doğru ilerleyişin pek çok farklı nedeni vardır, örneğin 30'ların Nazi iktidarının insanlık dışı gücünden kurtulmak, neredeyse hepsi Yahudi olan eleştirel teorisyenler için en acil gereksinimdi ve toplumdaki pek çok yanlış giden unsurun düzeleceğine yönelik umut, bu dehşete düşüren canavardan kurtulmaya endekslenmişti. Ayrıca hiç bir zaman siyasal bir partiyle yan yana gelmemelerine rağmen Marx'ın kurguladığı alternatif bir dünya düzeninin adalet ve özgürlük vaat eden umutlarının yayılması, pek çok anlamda cesaretlendiriciydi ancak Nazi iktidarının yıkılmasının ardından yaşanan gelişmeler, hiç de beklenen umut verici senaryoyu yerine getirememiştir. Üstelik Marx'ın rüyası uzun bir bekleyişten sonra, pratikte ilk defa Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilmeye çalışılmış, ancak bu tarihi yeniden yazdırması beklenen çaba da pek çok açıdan yine baskılayıcı bir rejime dönüşerek, tarihin tekrarlanmasıyla sonuçlanmıştır. Dahası Frankfurt Okulu bu dönemin çoğunu ABD'de geçirmektedirken, ABD ise o dönemde dünyanın yeni

⁷⁹ Holz, **a.g.e.**, s.30

⁸⁰ **A.e.**, s.32

sözcüsü ve süper gücü olarak, muazzam bir teknolojik dönüşüm yaşamaktaydı ve bu teknolojik dönüşüm yaşamın her noktasına etki ediyordu.

Frankfurt Okulu bu dönemde, ABD’de kültürün nasıl ticarileştiğini, medyanın bireyin zihniyle nasıl oynadığını, sanattan müziğe kadar her alanın nasıl kar amacı güden bir endüstriye dönüştüğünü ve sonraki bölümlerde daha detaylı inceleyeceğimiz üzere bireyin nasıl yok edildiğini görmüştür. Frankfurt Okulu teorisyenleri tüm bu gelişmelere ilk olarak ve en yoğun biçimiyle maruz kalan düşünürlerdir. Bu bakımdan ABD deneyimlerinin onların düşünsel hayatlarında derin bir gedik açtığı söylenebilir, teorisyenlerin dolduramadıkları bu gedik, onları çaresizliğe ve karamsarlığa daha da yönlendiren bir etki bırakmıştır. Daha açık bir ifadeyle, olumlu herhangi bir şeyin tersine dönme ihtimali, Frankfurt Okulu açısından tekrar tekrar deneyimlenmiş bir gerçekliktir, okulun tarafsızlık bayrağı çekmesinin ve kendi kabuğuna çekilmesinin en büyük sebeplerinden biri bu deneyimin kendisidir. Negatif diyalektiğin salt olumsuzlamasının ve geç dönem eserlerinin saf eleştiriye dayanan yapılarının belkemiğini oluşturan en önemli etmenlerden birini, her şeye şüpheyile bakmaya kadar ulaşan bu korku oluşturur.

Fakat bu noktada ortaya çıkan problem, bu şüphenin ve korkunun işlevselliğini kaybetmiş bir hal almasıdır; öyle ki Frankfurt Okulu’nun başlarda, Aydınlanmaya, pozitivistliğe, bilim dallarına ve onların yöntem, işleyiş ve tarafsızlığına karşı duyduğu şüphe ve bunların hezeyana yol açabilecek etkilerine yönelik duyduğu korku işlevseldir, hareketi sağlar ve sürekli olarak değişimi garanti altına alır. Yani belirli seviyede kalan şüphe ve korku bu işlevselliği sağlarken, o seviye aşıldığında, doğru düşünme kabiliyeti azalır, hareket etme kabiliyeti sınırlanır. Eleştirel teorinin olgunluk ve son dönem eserleri, bu yüzden pek çok bakımdan şüphe ve korkuyla dengesini kaybetmiş bir histeri hastasını anımsatır. Melankolik bir ruh hali, mantıklı çıkarımlardansa duyguların ön plana çıkması, korkulu ve şüpheli ruh halinin kişinin yargılarını etkilemesi gibi. Bazı eleştirmenler, eleştirel teorinin bir takım benzerlikle yakınlığı bu histeri halinin, içinde bulundukları dönemin, toplumun ve kültürün etkisiyle biçimlendiğini öne sürmüştür. Dolayısıyla ilk dönem eserlerinin heyecanı ile sonraki dönem eserlerinin karamsarlığı arasındaki fark ve bunun nedenleri sosyolojik olarak ihtiyatla ele alınması gereken başka bir araştırmanın da konusu olabilir.

Her halükarda, Aydınlanmanın Diyalektiği ile başlayan ve gittikçe daha içinden çıkılmaz bir karamsarlığa saplanan bu dönüşüm, teorisyenlere karşı pek çok haklı eleştirinin de nedeni olmuştur. Adorno'nun sözleriyle bu durumu bir kaç örnek üzerinden somutlaştırmak gerekirse:

“Tarih, doğanın kontrolünün birliği, insanlar üzerinde hükmetmek için ilerleme ve nihayetinde insanın iç doğası üzerindeki buna doğru ilerleme ile sağlamlaştırılır.”⁸¹

“Vahşetten insancılığa giden hiçbir evrensel tarih yoktur, ancak sapandan megaton bombaya giden bir tarih vardır.”⁸²

Burada bir kaç farklı soru ortaya çıkar: Eğer tarih, yalnızca doğaya hükmetmek üzerine bir ilerleme ile sağlanıyorsa ve bugüne kadar yalnızca sapandan bombaya giden bir tarih yaratılmışsa, o halde insanın sonsuz gelişme ve akılla yönlendirme potansiyeli, yalnızca baskıcı kontrole ve vahşete mi yöneliktir? Eğer öyleyse, bu, eleştirel teoriyi, topa tuttuğu kapalı ve gelişmeye açık olmayan teorilerden biri haline getirir; eğer değilse neden insanın bu potansiyeli böyle bir tarihe hizmet etmiştir? Eleştirel teoride, modern dönem açısından bunun nedenlerine dair belli başlı açıklamalar bulunabilir; ancak tarihin tamamı için böyle bir iddiada bulunmak, tarihin diğer dönemleri için de aynı açıklamaların yapılmasını gerektirir ki bu açıklamaları eleştirel teoride bulmak mümkün değildir.

Dolayısıyla, Frankfurt Okulu'nun bütünlüklü bir insan ve tarih kuramı ortaya koymak konusunda tam anlamıyla bir başarı ortaya koyamadığını söyleyebiliriz. Üstelik yalnızca sapandan bombaya bir ilerleyen bir tarih anlayışını benimsemek, pek çok bakımdan yüzeysel ve adaletsizdir. Bu noktada Beverly'nin tarihi değerlendirirken kullandığı örnekleme⁸³ üzerinden şu soruyu sorabiliriz: Sapandan bombaya bir tarih varsa; kan akıtmaktan beyin ameliyatına da bir tarih yok mudur?

Bu açıdan değerlendirildiğinde, doğa-insan ilişkisinin dengesinin insanın lehine olacak şekilde bozulmasının ve insan hakimiyetinin tüm olumlu tarafları, salt bir

⁸¹ Beverly A., **a.g.e.** s.21

⁸² Beverly A., **a.g.e.** s.21

⁸³ Detaylı bilgi için bkz: Beverly A., **a.g.e.** s.33

yadsımaya kurban edilir ve bu ilişkinin çelişkili yanları, teorisyenlerin ilk başlarda kurgulamaya çalıştıkları diyalektiğin işlevsel bir parçası olma mahiyetiyle değerlendirilmez.

Aynı diyalektik kavrayışın başarısızlığı, toplum üzerinde de görülmektedir, toplumun artık içinden çıkılamayacak yanlışlarla dolu bir noktaya geldiğine yönelik karamsarlık bir yana; Frankfurt Okulu, mevcut toplumdan olması gereken topluma geçişin nasıl ve ne ile gerçekleşeceğine ve olması gereken toplumun mahiyetine yönelik yeterli ilke, yöntem, yahut vizyonun sağlanmak konusunda yetersizdir. Bu yetersizlik, okulun teorisindeki en büyük noksanlığı oluşturur, çünkü Frankfurt Okulu'nun karamsarlığına yönelik eleştiriler; teorisyenlerin, "acı, kötülük ve ölümün değiştirilemezliği ve kabul edilmesi gerektiğine yönelik varoluşçu jargona⁸⁴ karşı çıkışları nedeniyle hala bir umudu içinde taşıdıkları savunularak yumuşatılsa bile; "insan özgürleşmesinin nihai hedefinden, mevcut sosyal koşulları olumsuzlamanın daha acil hedefine doğru vurgu kayması"⁸⁵ inkar edilemezdir. Yani, salt eleştirel yapısı dolayısıyla alternatif sunmaktaki eksikliği, onu kesin olarak edilgen bir konuma itmiştir.

Frankfurt Okulu politik ve ekonomik çözümlemelerinde de aynı edilgenlikten muzdariptir. Kapitalizmin ekonomi ilişkilerinin temel dinamiklerinin somut bir biçimde ortaya konulması başılamamıştır. Okulun Pollock dışında devamlı bir iktisatçıya sahip olmaması da bu başarısızlığın bir yansımasıdır. Bu, okulun başlangıçta iddia ettiği materyalist perspektifi açısından da bir geri çekilişi ortaya koyar.

Tüm bu açılardan değerlendirildiğinde, Frankfurt Okulu'nun eleştirileri kadar, onlara yönelik eleştirilerde de haklılık payı bulunabilir. Böylesi bir sınamayı gerçekleştirmek, hem okulun ortaya sunduğu, hem de okula yönelik eleştirileri belirli alanlarda karşılaştırmalı olarak ele almayı gerektirecektir. Bu bağlamda, bir sonraki bölümde 'teori-pratik-siyaset' ilişkisi açısından bahsi geçen değerlendirme yapılacaktır.

2.2.2. TEORİ VE PRATİK İLİŞKİSİ ÜZERİNE

⁸⁴ Beverly A., a.g.e. s.17

⁸⁵ Beverly A., a.g.e. s.26

Bir önceki bölümde Frankfurt Okulu'nun aydınlanma üzerinden şekillendirdiği pozitivizm, bilim ve teknoloji eleştirilerini ve bu eleştirilere karşı geliştirilen tutarlı eleştiriler ele alındı. Bu bölümde ise aynı metot kullanarak hem Frankfurt Okulu'nun politik ve ekonomik bağlamdaki eleştirilerine hem de okula yöneltile eleştirilere değinilecektir.

Frankfurt Okulu'na yönelik eleştirilerde en çok temas edilen konu hiç kuşkusuz ki okulun teori-pratik bağıdır. Teori ve pratiğin dolayımının, tüm felsefe tarihinin ilgi odağı olması bakımından sorgulanması anlaşılabilir, ancak eleştirel teoriyi bu sorgulamanın merkezine iten bir kaç farklı etkiden de söz edilebilir: teorinin amacına uygun hareket edip etmediğinin bu bağ üzerinden değerlendirilmesi bir yana, dönemin kaotik yapısı içinde bu bağa duyulan görelî arzu ve gereksinim gibi. Eleştirel teorinin bu teori – pratik dolayım konusundaki başarı ya da başarısızlığı, ve hatta her iki durumda da bunun teorisyenler tarafından kasten mi yoksa sehven mi oluşturulduğu konusunda pek çok farklı değerlendirme vardır, konu mahiyetinde tam bir uzlaşım sağlamak mümkün görünmese de bu görüşleri kısaca değerlendirmek, okuyucuya geniş bir perspektif sunacaktır.

Holz, Horkheimer'ın, Nazilerin iktidarı ele geçirmesinden sonra, üyelerin önce Fransa'ya ve oradan da ABD'ye kaçışları sonrası oluşan yayın evi değişimini “O zamandan beri yaşananlar nedeniyle” şeklinde basit bir cümle ile geçiştirmesini; “herhalde bundan daha diplomatik bir sessizlikle geçiştirilemezdi.” diyerek eleştirir. Gerçekten de eleştirel teorisyenler, güncel olarak yaşanan politik olaylara, onların neden veya sonuçlarına yaptıkları göndermeler konusunda oldukça kısıtlı bir içeriğe sahiptirler. Yeni bir politik praksis vizyonu sunmak konusunda da aynı çekimserlik söz konusudur. Bu durum, pek çok açıdan okulun teori-praksis ilişkisini kavramsallaştıramadığı, teorinin politik-pratik yansımalarının öneminin yadsındığı ve kendisini ilerleyen dönemlerde iyice pratikten soyutladığı şeklindeki eleştirilerin çıkış noktasını oluşturur.

Bu konudaki eleştirilerinin doğruluğunun değerlendirilmesi için yapılması gereken temel şey, Frankfurt Okulu'nun başından itibaren teorilerini pratikle bir bütün olarak böyle bir dolayım sokma hedeflerinin olup olmadığının belirlenmesidir.

Bu sorunun cevabı, 1931'de yönetici Horkheimer'ın enstitülerinin odak noktasını belirlediği şu soruda açık görünmektedir:

“Belirli bir toplumsal grup içinde, belirli bir tarihsel dönemde, söz konusu grubun ekonomik rolü, bireylerinin ruhsal yapısındaki değişmeler ve bir bütün olarak söz konusu grup üzerinde biçimlendirici etkiye sahip toplum ürünü olan düşünce ve kurumlar arasında ne gibi bağıntılar kurulabilir?”⁸⁶

Dolayısıyla, enstitünün çalışma hedefleri olarak bu bağı kurmak konusundaki tavırları açık bir biçimde olumludur. Hatta bu hedefler, çoğu açıdan Marksist bir temele de işaret eder. Okul’un ilk bölümde detaylıca ele aldığımız üzere, Marksizmle girdiği derin hesaplaşmaya rağmen, onu kendisine bir çıkış noktası olarak seçtiği açıktır. Bugün hala, tüm açıkları ve gerçekleşmeyen tahminlerine rağmen, ideolojik ve pratik mücadeleyi Marksizmden daha iyi birleştirebilen ve bir dünya görüşü ve siyasi bir eylem planının böylesi bütünlüklü bir kurgulamasını sunabilen herhangi bir alternatif sistem bulunmamaktadır. Bu anlamda Frankfurt Okulu da aradığı toplumsal dönüşüm için kendisine vizyon ve strateji kazanmak anlamında köklerini inşa edebileceği daha sağlam bir temel bulamamıştır. Ancak okulun, gitgide bu Marksist kökenlerinden koparak kendi kabuğuna çekildiği gözlenmektedir. Rusya’daki deneyimin hezeyanı, Soğuk Savaş, ABD’nin dünyanın yeni süper gücü olarak kapitalizmle bütünleşmesi gibi pek çok tarihsel etmen, okulun bu tavır değişiminin arkasında yatan sebeplerdendir. Fakat okulun praksisle olan ilişkisini sakatlayan en büyük neden hiç kuşkusuz; işçi sınıfının, orta sınıfla birleşerek devrimci proleterya olma gücünü yitirmesidir. Çünkü okula göre modern toplumundaki sınıfsal yapı hala geçerliliğini korumasına karşı sınıf bilincinin kaybedilmiştir. Başka bir deyişle, geç kapitalizm, toplumun sınıflı yapısını korurken, o sınıfların kendilerine ait bir bilinç üretmelerine engel olur. Sınıf bilinci; sınıfı oluşturan tek tek bireylerin ötesinde, kitlesel bir ortak bilince sahip olmak anlamına gelir ki böylesi bir bilinç yoksunluğu da sınıfın pasifize edilmesini ve hareket kabiliyetinden yoksun kalmasına sebep olur. Eleştirel teorisyenlere göre kitlesel bilinçten bu denli soyutlanmış bir sınıf, devrimci idealleri gerçekleştirme kapasitesini yitirmesi bakımından tarihin dönüştürücü özne olma potansiyelini de yitirmiş olur.

⁸⁶ Argın, a.g.e.

Aslında teorisyenlerin bu tespitlerinin temelleri yıllar öncesinde Lenin tarafından Komintern’de atılmıştır:

“Proletarya, bütün çalışıp sömürülen nüfusa kılavuz olarak toplum hayatının her alanı ve tezahüründe faaliyet gösterdiği ölçüde devrimci olur. Eğer sanayi proletaryası, kendini özel mesleki çıkarları ile ve burjuva toplumundaki durumunu iyileştirme çabalarıyla sınırlandırır, insanlığı kapitalizmin boyunduruğundan kurtarma anlamındaki dünya çapındaki devrimci görevini yerine getiremez.”⁸⁷

Horkheimer, “proletaryaya dünyanın gerçekte olduğundan daha yüzeysel olarak farklı gözükmesinden dolayı doğru bilgiyi garanti etmediğini”⁸⁸ ve bu bakımdan da bu bilince sahip olmadığını düşünür, Marcuse ise benzer bir biçimde, “Yönetilen yaşam rahat ve hatta 'iyi' yaşamsa, kendi kaderini tayin etmede ısrar etmek için hiçbir neden yoktur.”⁸⁹ Diyerek ileri endüstriyel toplumun insan hayatına sağladığı refah seviyesi ve konforu ile, bireylerin toplumun belirlenmiş mekanik işleyişine gönüllü olarak katılımını sağladığını iddia eder. Marcuse’ye göre bu gönüllü katılımı beraber işçi sınıfı edilgen bir yapıya gerilemiş, tarihin taşıyıcısı ve devrimci gücü olmaktan feragat emiştir.

Özellikle 1950’lerden itibaren okulun çalışmalarında işçi sınıfının kapitalizmin boyunduruğundan çıkarak devrimci işlevini yerine getireceğine duyulan inancın süreç içerisinde azaldığı, sonunda ise tamamen ümidin kesildiği göze çarpmaktadır. Bu noktada okulu asıl karamsarlığa sürükleyen, işçi sınıfının devrimci bir güç olarak potansiyelini kaybetmesi değil, artık bu potansiyeli yeniden sağlayacak ideolojik ve pratik temelden mahrum olmasıdır.

Daha açık bir ifadeyle, eleştirel teorisyenlere göre Marx’ın bütün sisteminin taşıyıcısı olan işçi sınıfı, artık bir yükü taşıyamaz, dahası taşımak da istemez. Modern toplumun dinamikleriyle bütünleşerek bu yükü omuzlarından atan bizzat kendisidir. Belirli düzeyde refah, gelir seviyesi, statü, iş dışı zamanının kendisine bırakıldığı

⁸⁷ A.e

⁸⁸ Bottomore, a.g.e., s.15.

⁸⁹ Beverly A., a.g.e. s.14

yanılsaması gibi pek çok gelişme; işçi sınıfının, toplumsal dönüşümün merkezi ve taşıyıcısı olma görevinden gönüllü feragatiyle sonuçlanmıştır.

Dolayısıyla işçi sınıfının tarihi yönlendirici güç olma görevinden gönüllü istifası, okulun insanın özgürlüğüne dayanan kuruluş amacına vurulan en büyük darbeyi yaratmıştır. Çünkü işçi sınıfından bu vazgeçiş, Marx'ın teorisinden ve onun temellerinden de uzaklaşmayı da beraberinde getirmiştir. Çünkü, "zaten başından beri, entelektüel bütünlüğünün tehlikeye girmesinden endişe duyan enstitü"⁹⁰, devrimci proleterya idealinden de mahrum kalması ile; özgür bir toplum idealini gerçekleştirmek temelindeki devrimci hedeflerinin teori-pratik dolayımıyla gerçekleşmesi ajandasından tamamen uzaklaşmıştır.

Bu noktada, okulun toplumsal praksisten el ayak çekmesinin bir başka sebebi de, savaş sonrası siyasal alanda sosyalist ve işçi partilerinde yaşanan yapısal değişimlerdir. Sosyalizmin siyasal alanda da yaşadığı kan kaybı, okulu teorisinden içinden çalışmaya daha da yönlendirmiştir. Ancak okul, siyasal partilerde yaşanan bu politik dönüşümün anlamı ve onu hazırlayan süreç, sosyalizmin geleceği, yaşaması gereken değişim, onu hazırlayan şartların ortaya konulması, düşünürlerin çalışmalarının onu nasıl ve ne ölçüde etkileyebileceği gibi pek çok konuda teorik olarak da bir yol haritası vermekten uzak kalmıştır. Dolayısıyla eleştirel teori yalnızca toplumsal praksise katılmama açısından değil, aynı zamanda "eleştirinin tarihsel ve ampirik boyutunun gözden kaçırılması"⁹¹ anlamında da teori pratik dolayımını yakalayamadığı eleştirisinden kaçamaz.

Okul, bu tavır değişikliğiyle beraber, tarihsel eylemi görmezden gelen ve salt teorik bir boyuta çekilir ve bu geri çekiliş yalnızca pratik bir tavır değişikliği olarak da kalmaz ve okulun metodolojisine de yansır. Çalışmaları gözden geçirildiğinde, tarihsel durum ve politik eyleme her türlü katılımdan vazgeçişin, teoriye sığınmanın haklılığının savunusunu da beraberinde getirdiği göze çarpmaktadır: "Teori ve pratiğin birliği çağrısı, teoriyi karşı konulamaz bir şekilde bir uşak rolüne indirgemıştır"⁹²

⁹⁰ A.e., s.22

⁹¹ Bottomore, a.g.e., s.59.

⁹² Beverly A., a.g.e. s.25

“Dogmalaştırma ve düşünce tabuları yoluyla teorinin tasfiyesi, kötü pratiğe katkıda bulundu; teorinin bağımsızlığının geri kazanılması, bizzat pratiğin çıkarınadır. Her iki anın karşılıklı ilişkisi kesin olarak belirlenmemiş, tarihsel olarak dalgalanmalar göstermiştir. Bugün, her şeyi yöneten koşuşturmaca tarafından felce uğrayan ve küçümşenen teoriyle, ne kadar aciz olursa olsun, onun salt varlığı koşuşturmacaya karşı tanıklık ediyor.”⁹³

Eleştirel teori bu içsel dönüşümle beraber teorinin, pratik tarafından bastırılabilirliğini hatta kötü pratiğe alet edilecek bir düzeye çekilebileceğini iddia etmektedir. Onlara göre bu açıdan teori, kötü pratik karşısında korumaya alınmalı ve baskıdan uzak tutulmalıdır. Çünkü yanlış ellere geçtiğinde teori, yanlış bir pratiği olumlamak ve hatta onun için eylemsel mücadeleye girişmek için bir dayanak oluşturmak için dahi kullanılabilir. Dolayısıyla okula yöneltilen salt teoriye çekilme eleştirisi yanlışlanamasa bile, okul kendi açısından bu geri çekiliş için haklı sebepler ortaya sunar. Bu noktada bütünlüklü bir değerlendirme sağlayabilmek için, eleştirel teoriye yöneltilen eleştirilere tek yönlü bakmak yerine, eleştirel teorisyenlerin bakış açısını yansıtabilecek savunulara da dikkat çekmek de önemlidir.

Onlara göre düşüncenin radikalleşmesi ile asıl düşünsel temelini kaybederek baskı ve tahakkümün en büyük aracı olması tarihte çokça örneğini gördüğümüz bir senaryodur ve bu senaryoya karşı ihtiyatlı olunması gerekmektedir. Bu bakımdan teorinin pratik karşısındaki üstünlüğü vazgeçilmemesi gereken bir değerdir, çünkü aksi takdirde sonuçları yıkıcı olabilir. Horkheimer bu korkuyu, Akıl Tutulması’nda şu şekilde dile getirmektedir:

“Bu çağ, eyleme geçmek için ek bir uyarana ihtiyaç duymaz. Felsefe, mümkün olan en iyi amaç için bile olsa propagandaya dönüştürülmemelidir. Dünya da gereğinden fazla propaganda var. Dilin propagandanın ötesinde hiçbir şey önermediği ve amaçlamadığı varsayılır. Bu kitabın bazı okuyucuları, onun propagandaya karşı propagandayı temsil ettiğini düşünebilir ve her kelimeyi bir öneri, slogan veya talimat olarak algılayabilir. Felsefe emir vermekle ilgilenmez. Entelektüel durum o kadar karışık ki, bu ifadenin kendisi, herhangi bir emre, hatta hayatlarımızı kurtarabilecek bir emre itaat etmemeye yönelik aptalca bir tavsiye olarak yorumlanabilir; hatta

⁹³ A.e., s.25

komandalara yönelik bir emir olarak da yorumlanabilir. Felsefe işe koyulacaksa, ilk görevi bu durumu düzeltmek olmalıdır. Düşünmek için gerekli olan yoğunlaştırılmış enerjiler, aktivist veya aktivist olmayan programların kanallarına zamanından önce boşaltılmamalıdır.”⁹⁴

Horkheimer’in bu sözleri; eleştirel teoriyi praksisten soyutlanmakla suçlayan pek çok eleştiriye kaşı, okulu savunan düşünürlerin ana kaynağı olmuştur. Bu düşünürler, okula yönelik bu eleştirilerin yüzeysel bir okumadan kaynaklandığı ve okulun gerçekleştirmeye ve kaçınmaya çalıştığı şeylerin tam olarak farkına varılmadığını iddia etmektedirler. Onlara göre, eleştirel teorinin hedefi düşüncenin değiştirilmesi ile oluşacak doğal bir değişimdir, çünkü hazır olmayan bir düşün zeminde gerçekleşecek aksiyon doğru olmadığı gibi yıkıcı sonuçları da beraberinde getirebilir. Üstelik onlara göre, bu düşünsel hazırlığın gerçekleştirilmesi, daha iyi toplum modelinin ortaya çıkarılabilmesinin tek yoludur, öyle ki, bu şart yerine getirilmeden bir ütopya ortaya koymak ve onu zoraki olarak uygulamaya çalışmak, toplum için tehlikeli bir baskı aracı olarak ortaya çıkabilme olasılığını taşıması bir yana, yeni ve daha gerekli bir ütopya ihtimalini kapatmış olur.

Ayrıca okula yöneltilen bu eleştirilere karşı eleştirel teorisyenleri savunan pek çok düşünür, okulun bir toplumsal ütopyaı herhangi bir alternatifi açık bırakmadan seçmesi ve onu uygulamak için çaba göstermesinin, okulun kendi diyalektik anlayışıyla da uyum göstermeyeceğini düşünür. Çünkü onlara göre, bir ütopyanın kesin sonuçlarını temin ederek uygulamaya koymak, toplumun dinamik yapısını yok sayarak, onun gelişim kapasitesini sınırlamaktır. Bu bakımdan da böyle bir keskinlik, eleştirel teorinin kendi metodolojisine ve yapısına ters düşmektedir.

Bu düşünürlerin eleştirel teorisyenlerin praksise olan mesafesine yönelik bir başka açıklaması da, okulun içinde bulunduğu tarihsel dönemin şartların gerekliliğine göre davranmasıdır. Çünkü dönem, kendisini dünyanın sözcüsü olarak ilan eden ve en doğru sistem olduğunu ileri sürerek, tüm dünya devletlerini kapitalizm ve komünizm arasında seçim yapmaya zorlayan ABD ve Sovyetler Birliği’nin güç savaşının doruğa ulaştığı bir dönemdir. Frankfurt Okulu bir yandan Sovyetler Birliği’nde yolunda

⁹⁴ Beverly A, **a.g.e.**, s.25.(Vurgu bana aittir.)

gitmeyen komünist rejimin yankılarını duymakta, diğer yandan ABD'nin kapitalizminin sorunlu ilerleyişine şahit olmaktadır. Böylesi bir konumda, okulun her türlü toplumsal aksiyona temkinli davranması ve uzak durmaya çalışması da bu seçim yapmama kaygısının getirdiği bir tavidir.

Üstelik eleştirel teorinin ortaya çıktığı ve geliştiği dönem, toplumsal olarak doğru ve yararlı olduğunu iddia ederek ortaya çıkan pek çok toplumsal oluşumun; aynı toplumu, verilebilecek en büyük zararlarla karşı karşıya getiren sonuçlar doğurduğu bir dönemdir. Dolayısıyla; bugün ve bu şartlar altında iyiliğin ve doğruluğun temsilcileri olarak ortaya çıkanların, yarın ve yarının şartları altında en büyük kötülükleri ve yanlışları eyleyenler olabileceğine tanıklık eden eleştirel teorisyenler için herhangi bir siyasi pratiğe çobanlık yapmak, riskli bir maceraya atılmakla eşdeğerdir ve onlara göre zaten tarihsel bir çok felakete tanıklık etmiş bu toplumun böyle bir maceraya ne ihtiyacı ne gücü vardır.

Bu noktaya kadar eleştirel teorisyenleri savunan düşünürlerin bu yorumları en azından kendi içinde tutarlı ve uyumlu görünmektedir. Ancak Marcuse dışında okulun 1968 Hareketleri karşısındaki tutumu, tüm bu savunular açısından dahi yeniden değerlendirilmeyi gerektirecek kadar önemli bir tarihsel gelişmedir. Bu bakımdan 1968 Öğrenci Hareketleri'nin üzerinde durularak Frankfurt Okulu açısından sonuçlarını detaylıca ele alınması önemlidir.

“1968 yılı, dünyanın sarsıldığı yıl olarak kayıtlara geçmiştir.”⁹⁵ Gerçekten de bu yıl, sarsılıştan daha iyi bir kelimeyle ifade edilemez bir mahiyete sahiptir. Bu yılın önemini anlamak, onu oluşturan tarihsel süreci anlamaktan geçer: İki büyük savaş, faşizm gibi bir ideolojinin yükselişi ve rejime dönüşmesi, sağ-sol rekabetinin doruklara ulaşması, kapitalizmin yükselişi ve bireyin bu bağlamda standardizasyona uğraması gibi pek çok sancılı gelişmeye tanıklık eden insanlık için 1968 artık modern dönemin beklentilerinden oldukça uzaklaşmış bir tabloyu gözler önüne sermiştir: 1945'ten beri koca bir tahribatın üzerinde oturan Avrupa ve dünyayı kendi ideolojileri arasında(liberalizm, marksizm) seçim yapmak zorunda bırakan ABD ve Rusya, sömürgeciliğin farklı isimler altında devam etmesi, savaşın getirdiği yıkımın ve borçların altında ezilen bir Avrupa'ya nazaran daha iyi durumda olan ve yeni bir dünya

⁹⁵ Mehmet Koca, "68 ÖĞRENCİ OLAYLARI VE ÜNİVERSİTELERDE POLİTİK ŞİDDET." **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi** 8.1(68): 87-109. S.89

gücü olarak ortaya çıkan ABD'nin oyuna dahil olmasıyla değişen güç dengeleri; hak, eşitlik ve özgürlük kavramlarının 'sözde' geçerliliğine rağmen, gerçek hayattaki durumun vaat edilenden farklı olması gibi pek çok etmen bu sarsıcı tabloya karşı konulamaz bir netlik kazandırmıştır.

68 Hareketleri⁹⁶ bu bağlamda bir anda ortaya çıkan bir hareket değildir, on yıllar süren bir kavrayışın aktif hale gelmiş tepkisel bir dışavurumudur. 68 yılı Mayıs ayında Fransa'da De Gaulle iktidarına karşı Nanterre Üniversitesi'ndeki öğrencilerin başlattığı hareket, sonrasında işçi sınıfının da desteğini alarak gelişmiş, bir süre içerisinde dünyanın pek çok ülkesinde aynı ateşin fitilini tetiklemiştir. Ancak 68 Hareketleri'nde beklenmeyen bir biçimde bu ateşi yakan grup olması açısından öğrencilerin payı inkar edilemez derecede önemli olsa da, hükümetlerin çoğunu asıl korkutan işçi sınıfının bu hareketlere dahil olmasıdır. Öğrenci Hareketleri'ni başlangıç noktası olan Fransa'dan ele alarak değerlendiren ve oldukça keyifli bir yazın ortaya koyan Anıl Çınar, çalışmasında bu durumu şöyle değerlendiriyor:

“Mevcut sınıfsal bileşiminde ve kitleselliğinde kalsa(öğrenci hareketi düzleminde) sönümlenmekten kurtulamayacak olan bu enerjiyi gerçek tehdit seviyesine çıkaran dönüm noktası 9 milyon işçinin genel greve katılması oldu.(Artık) Bir sınıf hareketi vardı. Mayıs'ın ortasında Fransa'da hayat durmuş, yönetimde panik baş göstermiş ve artık krize adım atılmıştı.(...) Mayıs olayları ilk başladığında hükümetin ve de Gaulle'ün tavrı “bitmesini beklemek” şeklindeydi.(...) 13 Mayıs günü ülke çapında, bütün sektörleri içeren grev başladığında olayların kendiliğinden bitmeyeceği anlaşıldı. Grevlere son verildiğinde bile kriz başka bir aşamaya doğru ilerliyordu. Ülkenin en önemli fabrikalarında işgal eylemleri başlamıştı. Direnişe “köy” de ortak olmuş, federasyonlar tarım fiyatlarına karşı protestolara başlamıştı. Hayat durmuş fakat yardımlaşmanın örnekleri türemeye başlamıştı. 25 Mayıs'ta CGT ve diğer sendikalar Paris'te 2.5 milyonluk bir yürüyüş düzenledi. Fransız burjuvazisi bu andan itibaren çok açık bir tehditle karşı karşıya olduğunu fark etti.”⁹⁷

⁹⁶ Öğrenci Hareketleri'nin ortaya çıkışının tarihsel belge ve fotoğraflarla etkili bir anlatımı için bkz: Andrew Feenberg, "Mayıs Olayları "Tam Gaz Hayal Gücü"", **May Events Archive**,(t.y.),(Çevrimiçi) <https://artsandculture.google.com/story/GwXRACIyLBUA8A?hl=tr>,

⁹⁷ Parantez içi vurgular bana ait. Anıl Çınar'ın Paris'de başlayan Öğrenci Hareketleri'ni oldukça derinlikli ve başarılı bir şekilde ele aldığı makalesi için bkz: Anıl Çınar, "1968'in asıl sırrı neydi?", **GELENEK**, Ekim 2020, Sayı 149,(Çevrimiçi), <https://gelenek.org/14911/>

Bu bakımdan Öğrenci Hareketleri tarihsel bir kırılma noktasıdır. Çünkü o zamana değin, işçi sınıfın toplumun kaderini belirleyebilecek her türlü güçten feragat ettiğine ve bu gücün geri kazanılmasının artık mümkün dahi olmadığına dair büyük bir ümitsizlik hüküm sürmekteydi. Öğrenci Hareketleri de gerçekten işçi sınıfı tarafından başlatılmamış, bir devrimle de sonuçlanmamıştır, ancak onun ortaya çıkardığı önemli bir sonuç vardır: işçi sınıfı hala toplumsal praksiste söz sahibidir, etki bırakacak kuvveti hala içinde taşımaktadır. Bu sonuca, ortaya çıkan durumun ülkelerin içsel dinamiklerden kaynaklı olduğu ve bu yargının evrenselleştirilemeyeceği yönünde itiraz edilebilir. Ancak bu itiraz kolayca savuşturulabilir çünkü önemli olan işçi sınıfının hala toplumsal olarak etkili olma potansiyelini taşıyor olmasıdır, bu potansiyelin hangi dinamiklerle ortaya çıkacağı meselesi ancak ikincil bir öneme sahiptir. Bu potansiyelin bir devrimi gerçekleştirebilecek bir boyutta olmaması da yapılabilecek başka bir itirazdır, ancak bu da diğeri gibi ancak ikincil bir öneme sahip olabilir. Üstelik Öğrenci Hareketleri konusunda çalışan pek çok düşünür, bu hareketin meydana değil masada kaybedilen bir hareket olduğu iddia etmiştir, yani hareketin bir devrim getirememesini, meydanadaki işçilerin değil, masadaki işçi sınıfı temsilcilerinin -istemli ya da istemsiz- bir başarısızlığı olarak değerlendirmiştir. Bu iddianın içi daha sonra işçi sınıfının kaderini sendika ve örgütlerin eline bırakarak beyaz yakalılara yaklaşması açısından sosyologlar tarafından doldurulacaktır ki işçi sınıfının toplumsal konumunda ve ilişkilerindeki bu değişimlerin tarihsel olaylar içinde somut gözlemlere dayalı değerlendirmesi Frankfurt Okulu'nda eksik kalan başka bir noktadır.

1968 Öğrenci Hareketleri ile, Frankfurt Okulu'nun pratik çekingenliği ve koyu kötümserlikleri açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yadsımaya dayalı metodolojilerini toplumun ilişkilerini ortaya koymanın tek yolu olarak ortaya koyan eleştirel teori, kendisini toplumdaki her türlü pratik hareketten soyutlamış ve bu hareketler karşısında donuk kalmıştır. Adorno'nun öğrencisi olmasına rağmen ondan çok daha farklı bir biçime evrilen düşünceleriyle okulun ilk kanadından kopuşun en önemli temsilcilerden olan ve aynı zamanda radikal entelektüel kanadın önemli temsilcilerden, SDS üyesi Hans-Jürgen Krahl, Öğrenci Hareketleri sırasında yaşadığı ve kendisinde büyük bir hayal kırıklığına sebep olan bu deneyimi; okulun tavrını oldukça açık bir biçimde yansıtabilecek şekilde ortaya koymuştur:

“Bir yıl önce Frankfurt Üniversitesi’nin yönetim binasını işgal ettiğimiz zaman, profesörlerden yalnızca Adorno öğrencilerin yanına, oturma boykotunun yapıldığı yere geldi. Sevinç çılgınlıklarıyla karşılandı, doğrudan kürsüye yürüdü ve tam mikrofona varmak üzereyken felsefe seminerinin olduğu yere doğru yöneldi, yani pratiğe az kala yine teoriye doğruldu. Bugün Eleştirel Teori’nin içinde bulunduğu durum da budur: Pratik karşısındaki teslimiyetçi ve bireyci ince korkusunu pratiğin bir yerde imkânsız olduğu doğrultusunda rasyonelleştirmekte, dolayısıyla felsefenin kabuğuna geri çekilmek gerektiğini söylemektedir.”⁹⁸

Dolayısıyla, kabuğuna çekilen bu felsefe, toplumu özgürleştirici hedefleri konusunda pratikte etkisiz kalmış ve öğrenci hareketleri bunun en önemli göstergesi olmuştur. Burada Adorno ve Horkheimer’in bu eleştirilere karşılık oluşturabilecek bazı cevaplarını öne sürebiliriz:

“Çeşitli kollardan yapılan bir yürüyüşe katılmıyorsam, bu benim kişisel haklarım arasına girmektedir.”⁹⁹

“Ben, o durumda başka türlü davranabilecek kadar, pratiğin önceliği tarafından boyunduruk altında tutulan bir insan değilim.”¹⁰⁰

“Özgürlüğe yönelen tehdidin büyümesi karşısında, bireyin sınırlı ve geçici özgürlüğünü korumak, saklamak ve mümkün olan noktada genişletmek, onun soyut olumsuzlanmasından ve ya herhangi bir başarı umudu olmayan eylemler yoluyla bu özgürlüğü tehlikeye düşürmekten çok daha acil bir görevdir.”¹⁰¹

Adorno ve Horkheimer’in bu sözleri, onların pratik düzlemdeki herhangi bir destekleyişe katılmanın doğurabileceği daha baskıcı pratiklerden duydukları endişe ile

⁹⁸ Holz, **a.g.e.**, s46

⁹⁹ Holz, **a.g.e.**, s.46

¹⁰⁰ Holz, **a.g.e.**, s.47

¹⁰¹ Phil Slater, **Frankfurt Okulu**, Çev. Ahmet Özden, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998, s.173-174

yakından alakalıdır. Ancak bu endişe ile tamamen tutuklu bir hareketsizliğe hapsolmek da, pek çok bakımından eleştirilmeye açıktır.

Üstelik okul praksise doğrudan katılmak bir yana, öğrenci olaylarının ideolojik ve eleştirel yanını da görmezden gelmiştir. Öğrencilerin hareketleri için ilham aldıkları eleştirel teorisyenlerin -Marcuse dışında- kafalarını kuma gömmesi; pratik destek vermeleri bir yana, onları herhangi bir strateji ve yol haritası bakımından da yalnız bırakmaları, bir ihanet olarak görülmüştür. Hiç beklenmeyen bir şekilde işçi sınıfı dışında bir grubun yaktığı ateşle dünyanın dört bir yanına yayılan bu mücadelenin hem sahada hem de teoride öneminin dışlanması ve görmezden gelinmesi eleştirel teorisyenlere yönelik büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Çünkü bu tavır aslında okulun, hem ideolojik hem de pratik anlamda eleştirel temelinin kaybını yansıtır. “Horkheimer’ın kendisi, özgürlük ve eşitlik kavramlarına, ‘tarihsel bugüne ve praksise açıkça göndermede bulunmadan’ başvurulduğunda, bu kavramların ‘saf idealler biçiminde yozlaştığını’ vurgulamıştı.”¹⁰² Ancak Öğrenci Hareketleri okulun kendisinin de bu yozlaşmadan kaçamadığını ortaya çıkarmıştır. Çünkü okul, toplumun yaşadığı değişimleri anlamlandırmaya dahi çalışmamış ve praksisle olan bağına tamamen koparmıştır. Bu haliyle eleştirel teori, sebebi her ne olursa olsun mevcut toplumsal pratiği aşma amacına ulaşamaz. Başka bir deyişle,

“Düşünme, saldırganlığa bu devamlı hazır bulunuş, sürekli pozisyonları çözme ve kavramları akıcılaştırma faaliyeti olmadan gerçek olamazdı. İlerlemesi donup kalır; dolayısıyla, kendini sadece yıkımla sınırlamak istemesi halinde olacağı gibi, dünyayı değiştirici bir etkide bulunma kabiliyetinden de yoksun olurdu.”¹⁰³

Marcuse, bu noktada diğer eleştirel teorisyenlerden kesin olarak ayrı tutulmalıdır. Marcuse, Horkheimer ve Adorno’ya nazaran toplumsal praksise her zaman daha yakın olmuştur. 1968 Hareketleri’ne ise etkili bir biçimde katılan tek eleştirel teorisyen de Marcuse’dir. Hatta Horkheimer ve Adorno ile ters düştüğünü açık

¹⁰² a.e., s.172.

¹⁰³ Holz, a.g.e., s.40.

açık dile getirmekten çekinmemiştir. Marcuse'ye göre, Horkheimer'in son yılları "eleştiriye değmez."¹⁰⁴:

Marcuse(...) için Horkheimer'in son yılları, 'eleştirel toplum teorisi' konusunda Enstitü'nün ilk çalışmalarına bir ihanet olmakla kalmaz, bunun yanında, Horkheimer'm, yeni kurulan metafizik çerçevede hâlâ savunduğunu öne sürdüğü birçok değere de ihanet eder.¹⁰⁵

Marcuse, düşüncelerinde Marx'tan geri çekilme konusunda diğer eleştirel teorisyenler kadar emin değildi ve teorisinin ekonomik temellerinden vazgeçmedi, çünkü ona göre: "Bütünü ekonomik ilişkiler tarafından belirlenen, denetimsiz ekonominin tüm insan ilişkilerini kontrol ettiği ölçüde, ekonomik olmayan bile ekonominin içindeydi."¹⁰⁶ Dolayısıyla onun açısından ekonomik alt yapının dikkate alınmadığı bir eleştirel teorinin, topluma kazandırabileceği bir şey yoktur, çünkü böyle bir eleştirel teori toplumun dinamiklerini belirleyen ve değiştiren ilişkileri anlamaya muktedir olamaz.

Marcuse'nin materyalist tavrındaki bu ısrarı, onu 1968 Öğrenci Hareketleri açısından da kilit bir isim haline getirmiştir. "Üç M: Marx-Mao-Marcuse" 68'in genel ideolojik temas noktaları gibi gözükse de aslında, topluma yansıtılan ve belli bir doğruluğa da sahip olan "tek M: Marcuse"dir.¹⁰⁷ Çünkü Marcuse, kendisini radikal bir siyasal hareketten soyutlamayan, ümidini ve desteğini açıkça ortaya koyan tek isimdir. Elbette ki Marcuse'yi Frankfurt Okulu'ndan tam olarak izole etmek mümkün değildir; o da işçi sınıfının uğradığı tahribat dolayısıyla devrimci bir özne olarak ortaya çıkması konusunda, beraber yola beraber çıktığı diğer enstitü üyeleri ile aynı kuşkuları ve tereddütleri paylaşmaktadır. Ancak Marcuse, onlardan farklı olarak yeni devrimci öznelerin tarih sahnesine çıkabileceğiyle ilgili bir heyecan taşır: "İşsizler ve iş verilemezler, sömürülen ve ezilen diğer renkler ve ırklar, marjinaler."¹⁰⁸

¹⁰⁴ Slater, **a.g.e.**, s.175.

¹⁰⁵ **A.e.**, s.175.

¹⁰⁶ Beverly A., **a.g.e.**s.27

¹⁰⁷ Çınar, **a.g.e.**

¹⁰⁸ Bottomore, **a.g.e.**, s.44

68 Hareketleri ile öğrenciler, Marcuse için büyük bir umut ışığı haline gelmiştir. Ayrıca 68 Hareketleri'nin Fransa'da işçi sınıfını harekete geçirişinden etkilenmiş olsa gerek; Marcuse'nin son çalışmalarının detaylı bir okumasında, işçi sınıfının da doğru koşullar altında tarih sahnesinde yeniden aktif bir rol oynayabileceğine önemli yorumlar bulunur. Ancak bu noktada öğrenci veya işçi sınıfını, birbirleri açısından görevlendiren bir bağ kurulmadığının altı çizilmelidir. Onlar kendi bilinçsel ve yaşamsal deneyimleri ile kendi yönlerini bulmak durumundadırlar.

Marcuse tüm bu açılardan değerlendirildiğinde, eleştirel teorinin kaybettiği devrimci yönünü tekrar bulmak ve aktivistlerin dünyayı değiştirmesine katkıda bulunmak için yeni bir yol haritası sunmaya dair en çok çabalayan eleştirel teorisyendir. Ancak onun da tam anlamıyla toplumsal bir kuramda aranan teori- pratik bağını kurabildiği söylenemez. Çünkü kendi düşünsel sistemi içinde politik olarak diğer üyelere kıyasla çok daha başarılı bir ilişki ağı geliştirmişse de, pek çok eleştirmen tarafından bu çabası yeterince bütüncül ve etkili bulunmaz. Ayrıca ekonomik çözümlemeler konusunda topluma tam anlamıyla nüfuz eden bir analiz yapabildiği de söylenemez.

Görüldüğü üzere eleştirel teorisyenlerin praksisle olan bağı hala pek çok düşünür arasında farklı biçimlerde ve farklı kıstaslarda anlaşmazlığa neden olan bir konudur. Ancak, her ne sebebe dayanıyor olursa olsun Frankfurt Okulu'nun praksisle olan ilişkisinin tutuklu ve karamsar dönüşümü su götürmezdir. Toplumun dönüştürülmesi hedefinden, topyekün bir yadsımaya giden bu süreç en iyi ihtimalle bir yoldan sapmadır. Kendi içerisindeki çelişkiyi de yansıtan böylesi bir yoldan sapma, 'gerçek' hayattaki toplumsal dayanağını kaybetmesi bakımından, "isyanları da ne kadar radikal olursa olsun, sadece bilinçte bir isyan olarak kalır."¹⁰⁹

Bu kapsamda, Frankfurt Okulu'nun teorileri ile praksis bağını kurmak konusunda yenilgiye uğradıklarını söylemek yanlış olmaz. Ancak bu yenilgi, onların eleştirel kuramını topyekün başarısızlığa mahkum etmek anlamına gelmez, bugün hala bu sorgulamayı yapıyor olmak dahi bunun en büyük ispatıdır.

¹⁰⁹ Holz, a.g.e., s.52.

2.3. KAPİTALİZM VE MODERN İNSAN ELEŞTİRİSİ

Eleştirel teoriyi hem dönemi hem de bugün için ayrıcalıklı kılan en önemli nokta; onun sosyal, kültürel, politik ve ekonomik olarak bütünlüklü bir teori inşa etme iddiasıdır. Bu iddianın gerçekleştirilebilmiş olup olmaması her bakımdan tartışabilir ancak hedefin ayırt ediciliği inkar edilemez. Çünkü insanın ve onun oluşturduğu toplumun birbiriyle ve doğayla ilişkisinin analizini ekonomi-politikten psikolojiye kadar her alanı kapsayacak bir biçimde ortaya koyma arzusu her bakımdan kendine özgü bir karakter ortaya koyar. Eleştirel teorinin en önemli özelliği da onun bu özgün karakteristik yapısıdır.

Dolayısıyla onlara göre, insanın ve modern toplumun doğru anlaşılmasının sağlanması ve doğru bir kritiğin ortaya konulması, ancak sosyal politik ve ekonomik etkileri göz ardı etmeyen bir bütünsellik içerisinde başarılı olabilir. Biz de buna bağlı olarak Frankfurt Okulu'nun eleştirilerini; modern dönemin ekonomik ve politik eleştirisi ve sosyal ve kültürel eleştirilerini temel alan ayrı bölümlerde incelemeyi uygun gördük. Çünkü okulun, Marx'ın yabancılaşma ve meta fetişizmi ve Lukacs'ın şeyleştirme kavramlarıyla temel bulan modern toplum eleştirisinin anlaşılması, okulun ekonomik çözümlemelerine değinmeden gerçekleştirilemez. Bu bakımdan öncelikle Pollock odağında okulun ekonomik analizlerinin nasıl şekillendiğini inceleyeceğiz. Sonraki bölümde bu analizlerin Frankfurt Okulu'nun modern toplum teorisini nasıl etkilediğini, onlara yönelik eleştirilerle birlikte ele almaya çalışacağız.

Daha sonraki bölümde ise modern birey üzerindeki tahakkümü, uğradığı şeyleştirme ve kişiliksizleştirilme süreçlerinin onu nasıl etkilediğini aktarmaya çalışacağız. Çünkü, işlevsel bir araç haline gelerek, özgürlüğünden ve kendi aklından ödün vermek durumunda kalan bireyin, bu tahakkümü nasıl karşıladığı ve kabullendiğini anlamak okul açısından oldukça kritik bir öneme sahiptir. Böyle bir inceleme aynı zamanda, otoriter ve faşist rejimlerin yükselişinin neden durdurulamadığının ortaya konulması ve tekrar yaratılmasının önüne geçilmesi anlamında da çok fazla ipucu sunacaktır. Üstelik okula göre, modern bireyin aklından ve özgürlüğünden bu vazgeçiş ile yok edilme sürecini, psikolojik boyutu göz ardı ederek açıklamak mümkün değildir.

Bu bakımdan Frankfurt Okulu’nun modernizm ve modern toplum eleştirisinin bir ayağı kapitalizm eleştirisi üzerinden incelenen ekonomik ve politik çelişkiler iken diğer ayağı insanın tahakkümünü ele alan kültürel ve psikolojik incelemelerdir.

2.3.1. FRIEDRICH POLLOCK’UN EKONOMİ POLİTİK ELEŞTİRİSİ

Okulun ekonomik çözümlemeleri genel anlamda kapitalizm eleştirisi üzerinden ilerlemiştir. Çünkü onlara göre, modern kapitalizm ile beraber yaşanan değişimler ve bu değişimlerin yarattığı bireysel ve toplumsal sonuçlar belirleyici bir öneme sahiptir. Kapitalizm, insanların birbiriyle ve doğayla olan ilişkisi açısından hakem konumuna yükselmiş bir görünüm ortaya koyar. Bir yandan dünyanın, önceki dönemlerine göre, büyük bir yüzdesinin hayat standartlarını yükseltmiş, ancak diğer yandan bireysel, toplumsal, siyasal ve kültürel olarak o zamana değin deneyimlenmemiş bir standardizasyonu da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda kapitalizmin ve onun değişiminin geniş çaplı bir incelemesini gerçekleştirmek, toplumsal süreçlere de ışık tutacaktır.

Kapitalizmin gelişimini ve sonuçlarını ekonomik açıdan değerlendirme görevi, okulun pozisyonunu koruyabilmiş tek iktisatçısı ve Horkheimer’in da ömürlük dostu olan Friedrich Pollock’a verilmiştir. Pollock, Felix Weil ile birlikte enstitünün kurucularındandır; ekonomi, sosyoloji ve felsefe okuyan ve Marx üzerine doktora tezini tamamlayan Pollock, okulun en önemli düşünürlerindendir. Onun düşünceleri ve eserleri eleştirel teorinin yapısına uyum sağlayamadığı gerekçesiyle çokça eleştirilse de; hem ekonomi- politik değerlendirmelerinde hem de bizzat eleştirel teori açısından belirleyici bir yere sahip olmuş bir isimdir. Üstelik bizim yazımız da dahil olmak üzere, ona yöneltilen eleştiriler değerlendirilirken; okulun ekonomi altyapısı konusundaki eksikliği göz önüne alındığında, Pollock’un altından kalkılması oldukça zor olan bir görevi tek başına üstlendiğinin akılda tutulması gerekir.

Pollock’un kapitalizm eleştirisinin en belirleyici temel kavramı, “Devlet Kapitalizmi” kavramıdır. Pollock’a göre, artık liberal kapitalizmin görece özerkliği ve ekonomik önceliğinin yerini devlet kapitalizminin hakim olduğu merkezi bir kapitalizm almıştır. Pollock, bu değişimi tarihsel bir gelişim olarak değil, ekonomik sürecin artık tamamen yönetilebilir olması nedeniyle yeni bir istibdat olarak

algılamıştır. Çünkü ona göre, liberal kapitalizm, özellikle burjuvazi egemenliği nedeniyle pek çok anlamda problematik olsa da, “Bırakınız Yapsınlar!” mottosu bakımından özgürleştirici etkisi göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir gelişmedir.

Kapitalizmin bu dönüşümü liberal ekonomik düzendeki piyasanın özgürlüğünü, post-liberal düzende devletin tek elli karar mekanizmasının merkeziliğine bırakmıştır. Elbette, bu, üretim ve dağıtımda özel mülkiyetinin tamamen yok edilmesi anlamına gelmez, ancak onların gelişimleri ve işlevleri, ekonominin kendi iç süreçlerinin doğal gelişimi ile değil, devletin kontrol ve yönetimi kumandasında gerçekleşmektedir. Devletin hem üretim hem de dağıtım üzerinde böyle bir güce sahip olması, sosyo-ekonomik anlamda iplerin devlet eline geçtiği bir düzen yaratır.

Böylesi bir düzen, Pollock açısından tehlike çanlarının çaldığını gösterir çünkü piyasanın bu denli kontrolü, özellikle küçük ve orta işletmeler ve şahsi istihdam sağlayan serbest meslek grupları için yaratılan özgürlük alanını sınırlar. Başka bir deyişle piyasa; devlete yakın bürokratların ve büyük şirketlerin egemenliği altında baskıcı bir yönlendirmeye tabi tutulur. Pollock’a göre bu baskıcı ve yönlendirici etki, kaynağın veya ürünün büyük bir bölümüne sahip olması nedeniyle, talebin çok büyük bir bölümünü domine eden ve genellikle birbiriyle anlaşmalı işletmelerin mutlak hakimiyetine sebep olabilir. Dolayısıyla kar ve çıkar ilişkileri post-liberal kapitalizmde de, liberal kapitalizmde olduğu gibi son derece önemlidir, ancak bu ilişkilerin denetim ve düzenlemesinin devlete devir edilmesi; piyasa, rekabet, özel mülkiyet, özel ve kamu alanlarının kesin ayrımı gibi pek çok kavramı sallantıya uğratan bir gelişmedir.

Piyasanın serbest gelişiminin bu şekilde duraksamaya uğratılması; üretim, dağıtım ve özel mülkiyet kavramlarının belirli derece işlevsizleştirilmesi; işlevlerinin devlet denetimine tabi hale getirilmesi; hem ekonominin kendi kendine hareket etmesini engeller, hem de siyasi alanın, ekonomik alanın içine olmaması gerektiği ölçüde dahil olması nedeniyle, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin siyaset tarafından güdüldüğü bir sisteme neden olur.

Pollock’a göre ilişkilerin ekonomik bir belirleyiciden, siyasi bir belirleyiciye kaymasının sosyal ve toplumsal sonuçları ise yıkıcı olabilir. Çünkü, böylesi bir geçiş ekonominin kendi iç mantığı yerine devletin belirleyiciliğinin tahakkümünü getireceğinden, özgürlüğü ve toplumsal ilişkileri sınırlar. Ayrıca Pollock ;

“(…) devlet kapitalizminde üretimin artık meta üretimi değil, kullanım için olduğunu savundu. Yine de bu, üretimin "uyumlu bir toplumdaki özgür insanların ihtiyaçlarına" hizmet edeceğini garanti etmiyordu.”¹¹⁰

Başka bir deyişle, devlet kapitalizmi, liberal kapitalizmin taşıdığı özgürleştirici unsurlardan dahi uzaktır ve bu bakımdan sosyal ve toplumsal hayatı kontrol altına alma konusunda yeni bir tahakkümün en etkili unsuru olma potansiyelini içerisinde taşır. Pollock’un bu iddiası, belirli farklılıklarla beraber, daha sonra Horkheimer ve Adorno’da araçsal aklın eleştirisi ve kimliksizleştirme kavramları ile sosyal alana uygulanmıştır, ancak bunu daha sonraki bölümde detaylıca ele alacağımız için burada üzerinde durulması gereken nokta, Pollock’un siyasal-ekonomik çözümlemelerin sadece bu konularla sınırlı tutulamayacağı ve bütünlüklü olarak değerlendirilmesi gerektiğidir.

Pollock, bu bütünsel değerlendirme nedeniyle, liberal ekonomik sisteme geri dönüşün sağlanabileceği konusunda da umutlu gözükmemektedir. Bunun nedeni post-liberal kapitalizminin mükemmel işlemesi değil, kusurlarının bu bütünlük ile mükemmel bir biçimde kapatılmasıdır. Öyle ki, ekonomik olarak dengelerin sarsıldığı bir durumda dahi; sosyal ve kültürel bütünlük, bireyin kendisini bu bütünlüğe daha da fazla dahil ederek kendisini güvence altına almaya çabasıyla sonuçlanır. Pollock’un bu umutsuz tablosu, Horkheimer’in karamsarlığına geçişi doğuracaktır. Bu geçişin en belirgin hali, “emek” kavramının değişimi tartışması üzerinden sağlanmıştır.

Pollock’a göre özgürleştirici hedefe doğru yürümenin bir aracı olarak emek kavramı, önemli ölçüde içinden çıkılmaz bir “tahakküm kaynağı”¹¹¹ haline gelmiştir. Bu aynı zamanda okulun Markizimden kopuşunun da önemli bir göstergesidir. Çünkü, emek kavramı Marksizm’de özgürleşme için oldukça kritik bir öneme sahiptir. “Emeğin zincirlerinden kurtulup toplumun düzenleyici ilkesi olarak kendisine gelmesi”¹¹² ile devrim düşüncesine kadar uzanan böylesi bir kavram, eleştirel teori

¹¹⁰ Moishe Postone, "Critique, state, and economy.", *The Cambridge companion to critical theory*(2004): 165-193, s.174.

¹¹¹ A.e, s.181.

¹¹² A.e, s.180.

açısından artık fiilen bu gücünü yitirmiş ve toplumun işleyen çarklarının bir parçası haline gelmiştir. Ortaya çıkan bu değişim yalnızca ekonomi eleştirisinde değil eleştirel teorinin politik, sosyal ve kültürel olarak ele aldığı diğer bütün değerlendirmelerine de sirayet etmiştir. Başka bir deyişle;

“Pollock'un analizine göre, tarihsel diyalektik yolunda gitmişti; “emek” kendine gelmiş ve bütünlük gerçekleşmişti. Bu nedenle, sonucun özgürleştirici olmaktan uzak olması, "emeğin" karakterinden kaynaklanmalıdır.(...) Pollock'un kapitalist toplumun niteliksel dönüşümüne ilişkin analizinin ima ettiği "emek" ile ilgili tersine çevirme, Eleştirel Kuram'ın daha sonra "emek"i araçsal veya teknolojik akılcılıkla ilişkilendirmesinin merkezinde yer aldı ve Eleştirel Kuram'ın kalbinde içkin eleştirinin dönüşlü bir dönüşümünü gerektirdi.”¹¹³

Bu dönüşüm Frankfurt Okulu'nun karakteristik yapısına uygun bir dönüşümdür. Çünkü okul, daha ilk günden itibaren ekonomik politik ve sosyal ilişkilerin beraber değerlendirmesi gerektiğini ve kuramlarının da bu bunu amaçladığını belirtmişti. Dolayısıyla Pollock'un ekonomi analizlerinin, okulun diğer üyelerinin toplumsal analizlerinde de, benzer çizgide bir yön değişimine neden olması anlaşılabilir.

Çünkü kapitalizmin çelişkilerini ortaya koymak, toplumun mevcut işleyen mekanizmasının çelişkilerini de ortaya çıkarır. Çünkü kapitalizm, insanın birbirleriyle ve doğayla olan ilişkisinin son belirleyicisidir, bu bakımdan toplumsal değişimin yalnızca bir parçası değil aynı zamanda belirleyici bir unsurdur. Kapitalizmde yaşanan bu değişim, yani piyasanın artık liberal kapitalizmdeki özgürleştirici unsurlarından soyutlanması, bilinçli olarak sürekli kontrol edilen yeni bir toplumsal tahakkümün de kapılarını aralamıştır. Yani, artık kendi iç mekanizmaları ile gelişmesine izin verilmeyen ve her an kontrole tabi olan böyle bir mekanizma, dünyanın o zamana kadar görmediği yeni bir baskı eğilimini de beraberinde getirmiştir.

Frankfurt Okulu'na göre, kapitalizmin bu yönde baskıcı dönüşümü; tarihsel sürecin içerisinde gelişmiş bir “olması gereken” değil, “oldurulan” bir dönüşümdür.

¹¹³ A.e, s.181.

Çünkü modern toplumun rasyonelleşmesi ile başlayan bir sürecin doruğu olarak kapitalizm, bu rasyonelliğin de en gelişmiş versiyonunu içermeliydi; ve üretim ve dağıtımın daha kolay, daha ulaşılabilir ve daha sistematik olarak işlediği böylesi bir ilişki ağında durmaksızın ilerleyen bir üretkenlik çağı, başlarda insanın akli ve özgürlüğünün potansiyelini gerçekleştirmesi için oldukça tutarlı bir tablo sunuyordu. Ancak üretim güçlerinin kendi potansiyellerini gerçekleştirmesi, insanın potansiyeli önünde bir engel haline gelmiştir. İnsan aklının ve emeğinin araçsallaştırıldığı ve insanın yıkıcı bir kimiksizleştirilmeye maruz bırakıldığı bu değişim; üretim güçleri tarafından istenilen çıkarlara ulaşmak için yönlendiren bir tarihin sonucudur. Eleştirel teoriye yalnızca ekonomi-politik eleştirisi anlamında değil, bütüncül olarak bakmak, Pollock'un "Devlet Kapitalizmi" olarak adlandırdığı bu yeni tür baskıcı ekonomik yapılanmanın, aslında tarihsel sürecin bir ürünü olarak ortaya çıktığının görünmesini sağlar. Bu iddianın toplumsal değerlendirmesini yaparak altını dolduracak olan diğer eleştirel teorisyenlerdir, lakin Pollock'un kapitalizmin gelişimini açıklamaya yönelik tasarladığı otoriter bir devlete ulaşan bu ekonomi modeli, eleştirel teori açısından "karamsar bir tarih teorisine dönüşün sinyali vermişti."¹¹⁴

Aydınlanmanın Diyalektiği ise eleştirel teorinin bu karamsarlığının en belirgin noktasına ulaştığı eserdir. Çünkü, "Toplumsal tahakkümün doğasının değiştiği ve giderek teknokratik veya araçsal aklın bir işlevi haline geldiği iddia edildi ve bu(süreç) "emek"e dayandırıldı."¹¹⁵ Daha açık bir ifade ile, Aydınlanma ile beraber bireyin aklının ve teknolojinin, araçsal aklın boyunduruğuna girdiği; ve bu bakımdan onun üretim ve emeğinin de araçsal aklın kar ve çıkar ilişkileri içerisinde özgürleşmeden gittikçe uzaklaşan bir yapıya büründüğü ileri sürülmüştür. Bu da tüm ilerlemeye rağmen insanlığın neden yeni bir barbarlığa battığının veya ilerlemeye neden "insanlıktan çıkma sürecinin eşlik ettiğinin."¹¹⁶ açıklamasıdır.

Dolayısıyla diğer eleştirel teorisyenlerin düşünceleri ile Pollock'un kapitalizm eleştirisi pek çok açıdan tutarlı bir doğrultuda ilerleyen bütünsel bir toplumsal eleştiriyi ortaya koyabilir. Bu doğrultuda, Pollock'un ekonomik analizleri Horkheimer ve Adorno'nun toplumsal eleştiri ile bütünleştirilir. Kendi açılarından ekonomi-politik

¹¹⁴ A.e, s.181.

¹¹⁵ A.e, s.189.(Parantez içi bana ait)

¹¹⁶ A.e, s.189.

analizine girmekten kaçınan Horkheimer ve Adorno bunun yerine, Pollock'un analizlerini eleştirel kuramlarının pek çok noktasında bir temel olarak kullanmıştır. Kitapta direkt olarak Pollock'a hiçbir atıf yapılmamasına ve Pollock'un statik görünümlü analizlerine karşılaştırıldığında Horkheimer ve Adorno'nun oldukça dinamik bir biçimde teorikleştirilmiş yapısına rağmen, Aydınlanma'nın Diyalektiği'nin Friedrich Pollock'a ithaf edilmesinin en geçerli sebebi de budur.

2.3.2. FRANKFURT OKULU'NUN KAPİTALİZM ELEŞTİRİSİ

"Kapitalizm, mülkiyet hakları da dahil olmak üzere bireysel hakların tanınmasına dayanan ve tüm mülkiyetin özel mülkiyete ait olduğu bir sosyal sistemdir"¹¹⁷ Kapitalizme damgasını vuran hakların bu tanınması ve savunulmasıdır. Feodalizm gibi önceki sistemlerde kişi ve mülkiyet haklarına sürekli saygısızlık edilmiş ve ihlal edilmiştir. Kapitalizm, onları temelden tutan ve hükümete onları koruma görevi veren ilk sistemdi. Aydınlanma döneminde, bireysel hakların onaylanması ve o dönemde meydana gelen mutlakiyetçiliğin yıkılmasıyla tamamen ortaya çıktı. O zamandan beri, yaşam standartlarını istikrarlı bir şekilde yükseltirken gelişmeye devam etti. Sanayileşme, küreselleşme, son beş yüzyıldaki teknolojik gelişme ve dünya çapında anayasal devletlerin yaratılması - tüm bu süreçlerde kapitalizm hayati bir aktör olmuştur. Aydınlanma, insanın aklına ve onun özgürlüğüne yaptığı vurgu ile birlikte insan hak ve özgürlüğünün kabul edildiği ve güvence altına alındığını bir ekonomik sistemi yani kapitalizmi yaratmıştır."¹¹⁸

"Aydınlanma, insanın aklına ve onun özgürlüğüne yaptığı vurgu ile birlikte insan hak ve özgürlüğünün kabul edildiği ve güvence altına alındığını bir ekonomik sistemi yani kapitalizmi yaratmıştır.": Bu iddianın fiili olarak işleyip işlemediği 1960'larla beraber net bir biçimde sorgulanmaya başlamıştır. Kapitalizmin en güçlü sözcüsü ve özgürlükler ülkesi olarak, kendi ideolojini tüm dünyaya yaymaya çalışan ABD bile bu sorgulamadan kaçamamıştır, Rosa Parks Olayı ile kıvılcımlanan Amerikan Yurttaş Hareketleri, "sözde" hak ve özgürlüklere karşı duruşun doruk noktasına ulaştığı, tarihte akıllardan silinmeyecek bir sivil hareketin başlangıcıdır.

¹¹⁷ Andrei Volkov; Stephen Hicks, "The Frankfurt School's Criticism of Capitalism: Right or Wrong?", 2018.

¹¹⁸ A.e., s.2

Ancak kapitalizmin insan özgürlüğünü ve haklarını korumayı ve geliştirmeyi amaçlayan bir sosyal sistem olduğuna dair şüpheler çok daha öncesinde başlamıştı. Marksizmle felsefesi kurulan ve Komünizmle kurumsallaştırılan sistem, bugüne kadar kapitalizme karşı ortaya konulmuş hala tek geçerli sistemdir; toplumun azınlık bir kısmının -ve bu çoğu zaman üretim güçlerini elinde bulunduran egemen sınıftır- çok fazla zenginleşirken; geri kalan kısmının ağzına çalınan bir parmak bal ile egemen sınıf için çalışmaya ve sömürülmeye mahkum bırakıldığını iddia etmiştir. Bu savunuyla ortaya çıkan sosyalist teoriler, egemen sınıfın lehine işleyen piyasa ve özel mülkiyetin durmaksızın ilerleyen adaletsiz düzenine karşı haksızlığı ve adaletsizliği üzerinde en fazla hisseden sınıf olan işçi sınıfını toplumsal değişimin taşıyıcısı olarak nitelendirir. Ancak ilk bölümde daha detaylı ele alındığı üzere, Marksizmin pek çok iddiası gerçekleşmemiştir. Üstelik ilk defa Rusya’da kurulan ve 70 yıldan uzun süre yönetilen dünyanın ilk komünist rejimi de bekleneni verememiş ve kapitalizmin dünya üzerindeki ilerleyişi tüm krizlerine rağmen durdurulamamıştır.

Bu noktada Marksizmin yeniden değerlendirilmeye olan ihtiyacı açıktır ve Frankfurt Okulu’na göre Marksizmin bu görece başarısızlığı, yalnızca Marksizmin teori veya pratikteki başarısızlığı olarak değerlendirilemez, çünkü onlara göre Marksizmin savaştığı kapitalizmle, gelişen kapitalizm aynı değildir. Başka bir deyişle artık kapitalizm sadece ekonomik ve siyasal alanda savaşılmaması gereken bir sistem değildir, onunla sosyokültürel ve psikolojik her alanda da verilmesi gereken bir savaş vardır. Dolayısıyla toplumun her alanına böylesine yayılmış bir virüsü, yalnızca Marksizmin ekonomi-politik cephesinde yenmek mümkün değildir. Frankfurt Okulu bu anlamda ileri kapitalist toplumu, onun yapısına uygun olarak, ekonomik politik, sosyal ve psikolojik her alanda bütüncül bir biçimde değerlendirmeye ve eleştiriye tabi tutma çabası içine girmiştir.

Bir sonraki bölümde, kapitalizmin sosyal ve psikolojik boyutlarının değerlendirmelerini ele almadan önce, bu etkilerin ekonomik ve siyasal boyutunu anlamak, sürecin nasıl oluşturulduğunun ve nasıl böylesine bir bütünlük içerisinde işlediğinin anlaşılması açısından önemlidir.

Pollock’un liberal kapitalist sistemden devlet kapitalizmine doğru bir sonraki aşamaya geçişi iddiası, kapitalizmin değişiminin bahsi geçen ekonomik ve politik boyutunun okul tarafından eleştirisinin en belirleyici dayanağını oluşturmuştur.

“Farklı Frankfurt Okulu teorisyenlerinin bir sonraki aşamaya ilişkin görüşleri tüm ayrıntılarıyla tamamen tek anlamlı olmasa da, Marx'ın savaştığı özel liberal kapitalizmin 20. yüzyılın ortalarında son aşamalarını yaşadığı fikrini paylaşıyorlardı. Dahası, siyasi ve ekonomik gücün yönetici sınıfın elinde önemli ölçüde merkezileştiği konusunda hemfikirdiler.”¹¹⁹

Pollock'un devlet kapitalizmi olarak adlandırdığı ve piyasanın devlet denetimi ve kontrolü tarafından baskılandığı şekliyle açıklanan bu sistem, okula göre kendi kendine gelişmiş bir süreç değildir. Teorisyenlere göre, piyasanın daha fazla üretim ve daha fazla kar olanağının sağlanması için, devletin merkeziyetinde, büyük şirketler tarafından kontrol altına alınması, küçük şirketlerin daha zor ve daha uzun süreli çabayı gerektiren koordinasyonlarını sağlamaktan daha karlıydı. Yani üretim aşamasında daha fazla ürünün daha kısa sürede ortaya çıkarılması ve dağıtım aşamasında; denetim sahipliği ve bağlantıların hazır bulunuşundan dolayı; devlet kontrolünde ve onun kanatları altındaki büyük şirketlerin koordinesiyle işleyen sistem, kapitalizmin hiç olmadığı kadar kuvvetli ve hızlı bir biçimde ilerlemesinin önünü açmıştır.

Dolayısıyla eleştirel teorisyenlere göre kapitalizmin değerlendirilmesinin siyasetten ayrılması mümkün değildir. Çünkü ileri kapitalizm her bakımdan devlet otoritesi ile de yakından ilişkilidir. Okula göre ileri kapitalizm kar ilişkilerinin çok daha hızlı ve sistematik bir şekilde ilerlemesinin sağlanması, teknik ilerleme ve seri üretim bakımından post- liberal kapitalizm sürecinde çok daha fazla gelişmiştir. Ancak bu gelişme, özgürleşme için aynı seviyede bir gerilemeyi de beraberinde getirmiştir. Çünkü böyle bir ekonomik sistem içerisinde, büyük ölçekli şirketlerle beraber hükümetlerin hakimiyeti, geri kalan tüm üretici ve tüketicileri bu ikiliye bağımlı hale getirmiş, rekabet piyasasına çok az bir alan tanıtmış, bu bakımdan da piyasanın kendi içsel gelişimi sınırlandırılmıştır.

¹¹⁹ A.e., s.5

Toplumsal sınıflı yapısı da ileri kapitalizmin bu değişiminden kaçamamıştır, sınıf ayrımı hala geçerliliğini korumasına rağmen, mevcut sistemle bütünleşerek hareket potansiyelini kaybetmiştir.:

“Bu sürecin bir sonucu olarak, burjuvazi sınıfı küçüldü, ancak, Horkheimer'a göre en kötü darbeyi, özerkliğini kaybeden ve "büyük şirketlerin veya devletin bağımlısı" haline gelen orta sınıf aldı.”¹²⁰

Böylesi adaletsiz bir piyasanın içinde küçük ve orta ölçekli şirketlerin kendilerine yer bulmaları gün geçtikçe daha fazla zorlaşmış, özel sektör çalışanları ve işçi sınıfı da, sistemden aforoz edilmemek için, bu sistemin korunmasına ve sürdürülmesine katkıda bulunan bir yapıya bürünerek piyasa ilişkileri içerisinde yalnızca bir piyon haline gelmiştir. En ateşli sosyalist partiler bile bu süreçte, kendilerini politik alanda sınırlamaya başlamış ve pratik alanda hareket etmeye dair çabalarından geri çekilmişlerdir. İşçi sınıfının haklarını savunmakla yükümlü olan sendikalar ve örgütler de benzer bir görünüm sergilemiştir. Bunun sebebi ise bu yapıların bürokratikleştirilerek, işleyen sisteme onun bir parçası olarak dahil edilmesidir. Başka bir deyişle, "Etkili muhalefet, özgürce ortaya çıkabileceği yerde engellenir: fikir oluşumunda, bilgi ve iletişimde, konuşma ve toplantıda.”¹²¹

Dolayısıyla, piyasanın hatta teknolojik gelişmenin kendisinin dahi belirli bir azınlığın kontrolü ve denetiminde gelişmesi; üretim güçlerinin, kitle iletişim araçlarının, kamuoyunun ve bilginin de aynı kontrole tabi olmasını beraberinde getirmiştir. Bu da toplumun bilinci de dahil olmak üzere, her alanında kapitalizmin ezici bir hakimiyetle sonuçlanarak, kendisine karşı ortaya çıkabilecek her türlü potansiyeli daha başından bertaraf eden bir tahakküme dönüşmüştür. Eleştirel teorisyenlere göre devletin merkezileştiği post-liberal kapitalizm, görünüşte birey ve toplum için özgürleştirici pek çok gelişmenin taşıyıcısı olsa da, onun diğer yüzü tahakkümü yansıtır. Bu bakımdan her devlet, kapitalizmde otoriterdir.

Pollock, bu noktada devlet kapitalizmini hükümet biçimine göre, Demokratik Devlet Kapitalizmi ve Totaliter Devlet Kapitalizmi olarak ikiye ayırır:

¹²⁰ A.e., s.6

¹²¹ A.e., s.7

“Demokratik bir devlet kapitalizmi, halkın devlet üzerinde belirli bir düzeyde kontrole sahip olduğu ve bürokrasinin tam güç kazanmasını önlemek için özel kurumların inşa edildiği bir devlet kapitalizmi biçimidir. Totaliter bir devlet kapitalizmi, hükümetin diğer tüm insanlara hükmeden yeni yönetici grubun tam komutası altında olduğu bir devlet kapitalizmi biçimidir.(...) Her iki tipte de genel bir plan oluşturulur, dağıtım merkezileştirilir, üretim hükümet tarafından kontrol edilir.”¹²²

Bu haliyle hükümet biçimi dışında Demokratik Devlet Kapitalizmi ile Totaliter Devlet Kapitalizmi arasında ekonominin domine edilmesi anlamında belirgin bir fark bulunmamaktadır, dolayısıyla Pollock’a göre bu fark yalnızca yönetim biçimi ile alakalıydı. Hatta Horkheimer, devlet kapitalizminin böyle bir ayrımına dahi girişmemiştir.

Devlet kapitalizmine dair ilk yoğun itiraz Franz Neumann’dan gelmiştir. Neumann, Pollock’un devlet kapitalizmini kavram olarak dahi çelişkili bulmuştur. Çünkü;

“Bir devlet, üretim araçlarının tek sahibi olursa, kapitalizmin işlemesi imkansız hale gelir. Böyle bir devlet, siyasi kategorilerle("köle devleti", "yönetim diktatörlüğü" veya "bürokratik kolektivizm sistemi" gibi) tanımlanmalıdır. Ekonomik kategorilerle("kapitalizm" gibi) tarif edilemezdi.”¹²³

Başka bir deyişle, kapitalizm zaten serbest piyasanın rekabetine ve özel mülkiyete dayanan bir ekonomik sistem olması nedeniyle piyasanın devlet eliyle mutlak kontrolü; kapitalizm kavramı ile çelişki içerisindedir ve bu iki kavramın yan yana getirilmesi her açıdan anlamsızdır.

Ayrıca Pollock, toplumun piyasa da dahil olmak üzere her alanının devlet tarafından domine edildiği bir sistem olarak devlet kapitalizminin doruğuna Nazi Almanyası’nda ulaşıldığını düşünür. Neumann, Pollock’un bu iddiasını da aynı düzeyde saçma bulur. Çünkü ona göre Nazi iktidarında dahi tek elde toplanan bir

¹²² A.e., s.12

¹²³ Postone, s.169

devlet gücü ile piyasanın tam kontrolü sağlanamamış, aksine Nazi hükümetinin gerek kendi içerisinde gerekse hükümete yakın büyük şirketlerle piyasa için sürekli devam eden bir cebelleşme yaşamıştır. Neumann bu anlamda Pollock’a şiddetle karşı çıkarak; “Nazi rejiminin, heterojen yönetici seçkinlerin -Nazi parti yetkilileri, kapitalistler, subaylar, devlet bürokratları- iktidar için birbirleriyle itişip kakıştığı, oldukça kartelleşmiş bir kapitalizm biçimi olduğunu savundu.”¹²⁴

Frankfurt Okulu’nun kapitalizm analizleri farklı zamanlarda farklı ekoller ve isimler tarafından çokça eleştirilmiştir. Çünkü bir ekonomik sistem olarak kapitalizmin en doğru sistem olduğunu farklı argümanlarla savunan pek çok görüş vardır.

Bunlardan biri piyasada bireysel belirleyiciliğinin baskınlığı görüşüdür. Bu görüşe göre, piyasa, kimler tarafından ve hangi güçle yönlendirilirse yönlendirilsin son noktada onun belirleyicisi bireylerin tercihleridir. Çünkü;

“Ekonomik aktivitenin nesnelerinin objektif anlamda değil sadece insan gayelerini referans alarak tanımlanabileceğini söylemeye gerek bile yoktur. “Emtia” ya da “ekonomik mal” ya da “yemek” ya da “para,” fiziksel anlamda tanımlanamaz ama insanların bu şeyler hakkındaki görüşlerine göre tanımlanabilir.”¹²⁵

Dolayısıyla üretim güçleri ve dağıtım ne kadar domine edilmeye çalışılsa da, ekonominin her nesnesi bireylerin onu anlamlandırma tarzına ve tercih edip etmemesine bağlı olarak değişir, gelişir veya büyür. Bu, onun değerinin belirlenmesinde insanın son söz sahibi olduğu anlamına gelir. Devletin ya da tekellerin bu noktada tam bir kontrol sağlaması mümkün değildir. Bireylerin tercihi, kitle iletişim araçları, kamuoyu, reklamcılık ve hatta manipülasyon gibi pek çok yolla kontrol altına alınmaya çalışabilir, bu da gerçekten piyasada merkezi bir güç ortaya çıkarabilir, ancak bu, mutlak kontrol anlamına gelemmez. Üstelik teknoloji ve medyanın gelişimi, artık bu manipülasyon için yıkıcı olabilecek etkileri de içinde taşıdığı için bu güç, sürekli olarak yeniden kazanılmak zorundadır. Örneğin teknoloji devleri hem sürekli olarak bireyin arzu ettiği inovasyonla iç içe olmalı hem de bireyi bu inovasyonu arzu ettiği

¹²⁴ Postone, s.168

¹²⁵ Kaan Dişli, "Avusturya İktisat Ekolü'nün Diğer Ekollerden Farkı", **Öncül Analitik Felsefe**, Aralık 2020,(Çevrimiçi), <https://onculanalitikfelsefe.com/avusturya-iktisat-ekolunun-diger-ekollerden-farki-kaan-disli/>,

konusunda ikna etmelidir. Dolayısıyla bu düşünürler; Frankfurt Okulu'nun devletin piyasanın merkezi kontrolünü ele geçirmesine yönelik iddiasını, bireylerin tercihlerinin nihai yönlendiriciliğinin görmezden geldikleri gerekçesi ile reddederler.

Üstelik Frankfurt Okulu'na karşı kapitalizm savunusunu gerçekleştiren pek çok görüş açısından, tekelci piyasanın yaratılması, devletler ve büyük ölçekli şirketler için sanıldığı kadar karlı da değildir. Kaan Dişli'nin daktilo endüstrisi üzerinden tekelliliği ve onun dönüşümünü açıklama çabası konumuz bağlamında oldukça açıklayıcı görünmektedir:

“Smith-Corona daktilo endüstrisini on yıllarca domine etti, ama sonra laptop bilgisayarlar piyasaya çıktı ve taşınabilir daktiloları yerinden etti, masaüstü bilgisayarlar da diğer daktiloları yerinden etmeye başladı. Smith-Corona, 1989'a kadar Kuzey Amerika'da satılan daktiloların ve kelime işlemcilerin yarısından fazlasını üretmesine rağmen 9 yıl sonra iflas etti.”¹²⁶

Dolayısıyla ekonomide; tekeli piyasasının, piyasayı domine edenler için her koşulda karlı olacağının bir garantisini vermek de mümkün değildir. Bu bakımdan da devlet eliyle tekelleşen büyük şirketlerin mutlak boyunduruğunun her zaman arzu edilir olduğu iddiası şüphelidir.

Ayrıca okulun kapitalizm ile siyaset arasında kurduğu olumsuz bağ fazlasıyla eleştiriye uğramış bir başka önemli konudur. Çünkü kapitalizmin savunusunu gerçekleştiren bu düşünürlerle göre Frankfurt Okulu'nun kapitalizmi otoriter yapıdaki bir devlet tarzıyla bütünleştirme iddiası da doğru bir bağlantı kurmaktan acizdir, üstelik böyle bir bağlantı kapitalizmin yapısı açısından da uygun değildir çünkü; devletin ekonomik faaliyetin serbestçe gerçekleştirilmesini engellediği bir düzende kapitalizm var olamaz; kapitalizmin var olduğu bir sistemde ise ekonomik faaliyetin serbestçe gerçekleştirilmesi engellenemez. Milton Friedman'a göre ise kapitalizm gönüllü bir mübadeledir ve özgürlüğe ve gönüllüğe dayanan yapısında baskı ve zorlamaya dönük eylemler görünmeye başlarsa bu, kapitalizm ile alakalı ekonomik bir problem değil, haksızlığın cezalandırılması ile alakalı siyasal bir problem haline gelir:

¹²⁶ A.e.

“Amerikalı Nobel ödüllü iktisatçı Milton Friedman, Kapitalizm ve Özgürlük adlı kitabında, kapitalizm ve baskı arasındaki bağlantıya dair alternatif bir görüş sunar. Ona göre, kapitalizm daha çok siyasi özgürlükle ilişkilidir. Friedman, insanların ekonomik faaliyetlerinin ancak iki yoldan biri kullanılarak koordine edilebileceğini söyler. Ya hükümet tarafından bir zorlama ya da gönüllü bir değişim ile. Kapitalizm esasen böyle bir gönüllü mübadeledir, çünkü iki taraf birbiriyle serbestçe ticaret yapmayı kabul eder. Böylece, politik olarak özgür iki ajan, ekonomik olarak özgür bir faaliyette bulunur. İşlemde bir güç veya baskı varsa, bu kapitalizm değil, hırsızlıktır. Soyguncu cezalandırılmazsa ve bunun yerine hükümet tarafından desteklenirse, bu siyasi durumda hiçbir kapitalizm var olamaz. Siyasi özgürlük ve ekonomik özgürlük birbirini gerektirir ve bu nedenle birlikte hareket eder. Dolayısıyla kapitalizm, bu ikisi birbirini reddettiği için otoriter bir devletin gelişmesine yol açamaz.”¹²⁷

Otoriter bir devletin gelişmesinin sebebinin, bu açıdan kapitalizmde aranması yanlıştır. Çünkü kapitalizm ancak ekonomik ve siyasi bir özgürlüğün sağlandığı bir ortamda gelişebilir, baskı ve müdahalenin bu ortama egemen olması, kapitalizmin de hırpalanmasını beraberinde getirir, çünkü onun doğası böyle bir ortamda yaşamaya uygun değildir.

Ayrıca kapitalizmi savunan bu düşünürler Frankfurt Okulu’nun ileri kapitalizm eleştirisinde ortaya koyduğu gibi devlet ve büyük ölçekli şirketlerin baskı ile orta ölçekli işletmelerin gelişme olanağını sonlandırdığı iddiasının da gerçeği yansıtmadığını belirtmişlerdir. Aksine gün geçtikçe büyüyen bir orta ölçekli iş sektörü ve çok fazla hareketlilik olduğu iddia edilir¹²⁸ ve bu iddialar çeşitli verilerle kanıtlanmaya çalışılır. Örneğin, 2017 yılında yayınlanan Forbes listesinde yer alan 500 şirketten sadece 60’ı 1955 yılında listeye dahildi.¹²⁹ Ayrıca kapitalizmle ekonomik özgürlük arasındaki olumlu ilişkiyi göstermeye çalışan da pek çok ampirik çalışma ya gerçekleştirilmiştir. Örneğin;

¹²⁷ Volkov, a.g.e., s.17

¹²⁸ A.e. s.22

¹²⁹ A.e., s.22

“Shenandoah Üniversitesi Ekonomi ve Finans Profesörü Clifford Thies, 1975'ten 2005'e kadar her beş yılda bir, 53 ila 123 ülkeden alınan verileri analiz ettikten sonra "siyasi özgürlüğün ekonomik özgürlükle olumlu bir şekilde ilişkili olduğunu" kanıtlamıştır.”¹³⁰

Nihai olarak söylenebilir ki, kapitalizmin içsel çelişkilerini ve politik bağlantılarını ortaya koymak konusunda okulun eleştirileri, geleneksel teoriye göre toplumsal dinamikleri anlamak ve yeni tahakküm biçimlerini açığa çıkartmak açısından kayda değer bir öneme sahiptir. Ancak okulun; kapitalizmin altyapısının analizini yapmak ve sermaye ve üretim ilişkilerini doğru okumak konusunda yetersiz kaldığı göze çarpmaktadır. Bunda ampirik çalışmalarının eksikliğinin ve okulun iktisat alanına yönelen yeterince teorisyeninin olmamasının yanı sıra, ileri kapitalizmde ortaya çıktığını düşündükleri devlet kapitalizmi nedeniyle ekonomik ilişkilerde politığın önceliğinin varsayılması da etkilidir. Çünkü ekonomik analizlerinin önüne böylesi bir belirleyici koymaları, onların ekonominin içkin dinamiklerini tam olarak kavrayamamalarına neden olmuştur.

Ancak eleştirel teorisyenlerin parçası oldukları toplumun ekonomik işleyişinin çelişkilerini ortaya koyma çabaları, modern toplumu eleştirel bir biçimde ele almak için bütüncül bir temel sağlamaktadır. Çünkü onlara göre Marksizmin ve geleneksel teorinin başarısızlığının sebebi, toplumu ve onun ilişkilerini bir bütün olarak algılayamamış olmamalarıdır. Toplumun ekonomik, politik ve sosyal ilişkileri birbirinden ayrılamaz. Bu birbirinden kopartılamaz yapıyı, ayrı bir biçimde değerlendirmek, toplumun doğru bir değerlendirmesinin önünde en büyük engeli yaratır. Bu bakımdan Frankfurt Okulu'nun modern toplum eleştirisini ekonomik sistemden psikolojik temele kadar her noktada inceleme iddiası, eleştirel teorinin en önemli önceliğidir. Kapitalizmin ekonomik krizlerini, toplumun sosyal krizleri ve bireyin psikolojik çıkmazları ile birlikte ele almak, her bakımdan oldukça zor bir inceleme tarzıdır. Teorisyenlerin bu konudaki çabaları dahi onların eleştirilerini dikkate almak için yeterlidir, bu açıdan toplumun eleştirel bir okumasını yapmaya çalışan her düşünür bir noktada Frankfurt Okulu ile karşı karşıya gelmek durumunda

¹³⁰ A.e., s.21

kalır. Okulun modern toplum eleştirilerinin temeline oturttuğu ve kapitalizm eleştirisiyle şekillenen ekonomik ve politik değerlendirmeleri ise bu karşılaşmanın ilk basamağını oluşturması bakımından önem arz eder.

2.3.3. ÖZGÜRLÜKTEN ÖZGÜR OLMAK: MODERN BİREY

Okulun kapitalizmle başlayan ekonomik eleştirileri, özellikle Aydınlanmanın Diyalektiği'nde doruğa ulaşan biçimiyle kültürel ve psikolojik olarak modern toplumu anlamlandırma çabasıyla devam etmiştir. Okula göre; Aydınlanma ile başlayan, aklın yozlaşmasıyla devam eden, doğanın ve sonunda insanın kendisinin tahakküme alındığı ve yabancılaşmanın hüküm sürdüğü bu süreci eleştirmek, okula göre batı uygarlığının da eleştirisini içerisinde taşır. Çünkü onlara göre, "Aklın öz-yıkımı sadece tarihsel olarak tesadüfi bir olay değil, aynı zamanda Batı akılcılığının temelinde yatan tahakküme yönelmenin nihai bir sonucudur."¹³¹ Hatta onlara göre, Nazi rejimi de bu yönelimin en üst noktaya ulaşması ile ortaya çıkmıştır.

Frankfurt Okulu'nun en büyük iddiası ve başarısı toplumun ekonomik hayatından bireyin psikolojik yaşantısına kadar uzanan bir çözümleme yapmaktır. Bu bakımdan onlara göre; Batı uygarlığı, modernizm, kapitalizm, aydınlanma, pozitivizm, araçsal akıl, bilim ve teknik, rasyonalizasyon, faşizm ve Nazizm, bireyin baskılanması ve tahakküm gibi eleştirel teorinin ele aldığı pek çok eleştirel boyut birbirinden ayrılmadan değerlendirilmelidir.

Okula göre modernizm çift yönlü karşıt bir gerilimi içerisinde taşır. Öyle ki; Modernizmin; teknolojik gelişmeler, köyden kente geçişle daha fazla iş imkanı, ulus devletlere geçişle daha demokratik bir siyasi arena, pazar ve ürün çeşitliliği ve artışı ile ihtiyaçların daha kolay ve hızlı karşılanması gibi pek çok getirisi vardır. Ancak bu süreç beraberinde bireyin standardizasyonunu, bireysel farklılıkların göz ardı edilmesini, ideolojilerin radikalleşmesini, otoriter rejimlerin yükselişini de beraberinde getirmiştir. Başka bir deyişle, irrasyonelliğin sonu olarak ortaya çıkan bu süreç kendi kendisini tahrip etmiş, bireylerin tahakkümüne ve aklın köleleşmesine zemin hazırlamıştır. Okul açısından, modernizmin bu iki yönlü geriliminden birini görmezden gelmek; doğru bir toplumsal araştırmanın ve 'daha iyiye' yönelen herhangi

¹³¹ Sevrâ Firincioğulları, "Modernizme Çok Yönlü Bir Eleştiri ve Frankfurt Okulu.", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi** 37, 2018, : 49-59. s.50.

bir değişimin önündeki en büyük engeli teşkil eder. Değiştirilmesi gerekenlerin korunmaya çalışılması ise yalnızca “sınırsız bir acı yaratır”¹³² Bu bakımdan modernizmin getirdiklerini bu çift yönlü gerilim içerisinde değerlendirmek en doğru analiz biçimi olacaktır:

“Modernlik, iyimser bir yorumla, insanın özneleşmesi ve tarihine bir fail iken; kötümser bir yorumla insanın kendini ‘kader’den kurtarıp, bu dünyanın mekânlarına zincirlemesidir. Çağdaş olmanın göstergesi, iyiliği, üstünlüğü bizden öncekilerden daha fazla teknolojik gelişme, ekonomik çoğalma ve entelektüel birikime sahip olmaksa, elbette modernliğin dünyayı çok daha iyiye götürdüğü iddia edilebilir. Eğer modernlik, doğayı, insanı ve toplumu yeniden tanımlarken ve değiştirirken doğadan, insandan ve toplumdan eser kalmayacak bir hale getirmesi olarak ifade edilirse, şu halde modernlik ve onun ‘ilerleme’ kavramı, estetize edilmiş acılar ve ölümler getirmesinden başka bir birikim ortaya koymamıştır denebilir.”¹³³

Eleştirel teorinin modern toplumla ilgili eleştirilerini temellendirmek için ilk ele aldığı konu araçsal akıl ve pozitivizm eleştirisidir. Çünkü teorisyenlere göre, araçsal aklın egemen olduğu bu süreçte her şeyin tek ölçütü rasyonel olarak kar elde etmeye dayandırılmıştır. Bir kararın veya eylemin akla uygun olup olmadığının tek belirleyicisi, kararın ya da eylemin sonucunda elde edilecek olan kardır. Yani kar-zarar ilişkisinin rasyonel bir hesaplamasıdır. Böylesi bir akıl, her türden ilişkinin rasyonalizasyonunu ve geri kalan her türlü değerin göz ardı edilmesini beraberinde getirir. Bu bakımdan okula göre her şeyin mübah olduğu ideolojisi modern toplumda yalnızca kapitalizmde değil, insana ait her türlü ilişkide de egemendir. İnsanın teknolojiyle, doğayla ve kendi türüyle ilişkisi bu türden bir rasyonalizasyon ve araçsallık ile kısıtlanmıştır. "Her şey, ancak başka bir şey olarak hizmet edebileceği açısından algılanır.”¹³⁴

Bu algılama biçimi ile doğa, insan ve insana ait olan her şey de hesaplanabilir, kontrol ve manipüle edilebilir hale gelir. Dolayısıyla Horkheimer’a göre modern dünyada egemen olan akılsallık, yozlaşmanın getirdiği yıkımın da aklıdır.

¹³² Horkheimer, **Dawn & decline: notes 1926-1931 and 1950-1969**, s28.

¹³³ Şimşek, **a.g.e.**, s11.

¹³⁴ Burcu Yaman, "Critiques of Adorno and Horkheimer on Modern Society: A Pessimistic Approach.", *TOJSAT* 1.2(2011): 16-21, s.18.

“Özerkliği kalmayan akıl bir araç haline gelmiştir... Akıl bütünüyle toplumsal sürece boyun eğmiştir. Aklın araçsal değeri, doğa ve insan üzerinde egemenlik kurulmasında oynadığı rol, tek ölçüt durumundadır.”¹³⁵

Araçsal aklın ve baskıcı rasyonalizasyonun etkin olduğu modernizasyon süreci de tek bir yönde ilerleyen, tek bir konu bağlamında sınırlı kalan bir süreç olarak değerlendirilemez; toplum, sanat, siyaset ve insanın gündelik hayatı da dahil olmak üzere her türden belirlenim, aynı aklın boyunduruğu altında bu değişime ve dönüşüme tabi tutulmuş; hayatın her alanı hesaplanabilir ve kontrol edilebilir bir boyutta çekilmiştir. Bu dönemde oldukça gelişen psikoloji ve sosyoloji; toplumda sağladığı ayrıcalıklı konumla kazandığı otoritesini kaybetmek istemeyen egemen sınıf tarafından fonlanan ve toplumun ‘tahmin edilebilir’ hale dönüştürülmesi üzerine yapılan çalışmaları ile sürecin gidişatı derinden etkilemiştir. Dolayısıyla bir yandan bireyin akıllı ve onun kimliği bu dönemde din, hurafeler, batıl ve yanlış veya çarpıtılmış inanış ve otoritelerden kurtararak büyük bir öneme mazhar görülürken, diğer tarafından bireyin ve toplumun tahmin edilebilir ve dolayısıyla da kontrol edilebilir bir standardizasyona sokulması için her türden çaba desteklenmiştir. Böylelikle yeni bir tahakküm ve otorite yapılanması oluşturulmuştur.

Dolayısıyla bilimdeki gelişmeler, teknolojik ilerleme, sanayinin oldukça hızlı bir biçimde bu sürece adapte oluşu, demokratikleşen ve liberalleşen devletler ve özel sektörler; yeni bir düzenin, yeni bir insan hakları kavramının, yeni bir yasama ve yargı sürecinin ve daha önce oldukça kısıtlı bir gruba sunulan özgürlüklerin genele yayılması konusunda; ‘teorik’ açıdan büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Ancak bu gelişmeleri; akla, bilim ve teknolojiye ve ilerlemeye duyulan inançta yaşanan büyük bir hayal kırıklığı takip etmiştir. İnsan aklına duyulan güvenin, bilimin ve teknolojinin ve bunlara bağlı olarak yaşanan ilerlemenin vaadi; insanın ‘işlevler ve azaları, etkenler ve organları’¹³⁶ olarak parçalanıp sistemin işlevsel bir parçası haline getirilerek anında müdahale edilebilecek bir yapıya dönüştürülmesi ve böylece kontrol altına alınmasıyla

¹³⁵ A.e., s.52.

¹³⁶ Costas Douzinas, **İnsan Haklarının Sonu**, Çev.: Kasım Akbaş-Umre Deniz Tuna, Dipnot Yay, 1., 2018, s.350

sonuçlanmıştır. Hatta bu dönem; araçsal aklın ve onun getirdiği bilimciliğin, faşist ve baskıcı ideolojilerin elinde direkt olarak insanın yaşama hakkına saldıran kanlı bir araç haline gelebileceği gerçekliğiyle yüzleşildiği bir dönemdir. Frankfurt Okulu'na göre bu noktada, modernizmin aklının insanlık sorunlarına çözüm iddiası şöyle dursun, insanlığın en büyük facialarını yaratabilecek bir potansiyel oluşturması modern toplumun temelini sarmıştır. Bu nokta, insanın o meşhur “ölümü”nün de gün yüzüne çıktığı noktadır, çünkü insanın ölümü sadece fiziksel değildir, insanın akli ve bedeninin kendine aitliğinin sorgulanabilir bir hale gelmesi, insanın ölümünün tezini¹³⁷ doğurmuştur.

Bu halde Frankfurt Okulu, modern toplumun eleştirisini yaparak en büyük suçu Aydınlanma ile başlayan ve araçsallaşmış akılla bütünleşen pozitivizme ve bilimsel ve teknolojik rasyonaliteye yüklemiştir. Çünkü onun yalnızca çıkar hesaplamasına dayanan yapısı ve ulaşılmak istenen amaçlar dışındaki her olguya ve değere tarafsızlık ve duygusuzluk talebi, insan ve toplum için yıkıcı olabilecek gelişmelere ses çıkartmamış ve korunması ve devam ettirilmesi için de bir araç haline gelmiştir. Horkheimer'ın Şafak ve Düşüş'te sorduğu şu soru ile, bu tarafsızlık ve duygusuzluk talebinin ne türden bir engellemeye hizmet ettiği ve birey ve toplum için nelere mal olduğu gösterilmeye çalışılır:

“Duygular tabu olmaya devam ediyor. Ama bu yargı hangi duyguyu yasaklıyor?(...) Görev ve vicdan pathosu mu yoksa kişilik, içsellik, canlılık veya diğer meşru duygular için hararetle propaganda mı?”¹³⁸

Eleştirel teorisyenlere göre modern aklın yarattığı bilim ve teknoloji, kapitalizm gibi bir ekonomik bir sistem için işlevsel görünmektedir ancak uygulanmakta olan bu uygun çıktı için doğru iktisat mantığının, toplumsal ve bireysel her alana yayılmış olması, insanın üzerinde kurulan hakimiyet açısından tehlikelidir. Dolayısıyla doğayı ve insanı sayısal verilere indirgeyen böyle bir yaklaşım içerisinde; bilim ve teknolojinin kattıkları veya götördükleri sadece maddi ilişkiler ağı içerisinde

¹³⁷ “İnsanın ölümü” kavramının Foucault açısından kullanılışı ve bağlamı için bkz. Foucault, M., **The order of things**. Routledge, 2018, s.373

¹³⁸ Horkheimer, Dawn & decline: notes 1926-1931 and 1950-1969, s.107

değerlendirilemez. Teknoloji, bilimin hızına uyum sağlamış görünmektedir, ancak insanlar da teknolojinin hızına uyum sağlayamadığı sürece bu süreç anlamsızlaşacaktır. Bu uyumun sadece müşteri olarak değil, emekçi olarak da düşünülmesi ve ele alınması gerekir. Çünkü üretimin teknolojinin hızına yetişebilmesi ve onun istediği çıktıları alabilmesi için, bireylerin de kendilerini emekçi olarak tanımlaması, hayatını işiyle ve işin gerektirdiği zihniyetle bütünleştirmesi, direncini, temerrüdünü ve kaygılarını bir kenara bırakarak bunun onun için tek yol olduğunu inanması gerekmektedir. Başka bir deyişle, yalnızca kendi emeğine yabancılaşması yeterli değildir, kendine ve toplumsal ilişkilerin bu çelişkili yapısına da yabancılaşması gerekmektedir. Birey ancak bu şekilde, emeğinin son kertede onun çıkarlarını karşılamadığının, üst konumdaki ‘büyük insanların’ güçlerine ve karlarına hizmet ettiğinin, bu kitle kültürü içerisinde kendine bir nefes bırakılmadığının farkında olmadan bilinçsizce hizmet etmeye devam edebilir. İnsanın bu yanılsamalar içinde hayatını idame ettirmesi, sistemin sürdürülebilirliği açısından oldukça önemlidir, bu yüzden de insan hayatının her bir boşluğu metalarla doldurulmaya çalışılmaktadır, araçsal aklın yönettiği bilimsel ve teknoloji de her gün üretilen milyarlarca meta ile modern toplumun sürdürülmesi için gerekli bu kapsamlı görevin çok büyük bir kısmını yerine getirmektedir.

Okula göre bireyselliğin ortadan kaldırması, bireyin hayallerinin, arzularının, ve yeteneklerinin sisteme fayda sağladığı ölçüde dikkate alınması ve değerlendirilmesi, tutkularının ve rekabetlerinin bu örgütsel ilişki içinde kendine yer bulabildiği kadar değerli olması; insan aklının bir araç konumuna indirgenmesi ve onursuzlaştırılmasıdır. Modern toplumun endüstri sistemi de insanın özgürlüğüne yönelik ciddi bir saldırıyı da barındıran bu hali olanaklı hale getirir.

“Şimdi, tüketim malları endüstrisinin makinelerinin ve kitle propagandasının buna adeta iliklerine kadar ihtiyaç duyduğu noktada, ruh ve özgürlük aracılığıyla arabuluculuk yol kenarına atılmakta; artık onlara ilgi uyandırmamaktadır. Bilinç, doğayla mücadelenin organı ve insan ırkının özel silahı olarak fiziksel ihtiyaçların

tatminine dönüşmüştür.(...) Teknoloji, gelişiminin gerektirdiği özgürlüğü gereksiz kıldı. Gerçekten de süreç tersine dönüyor gibi görünmektedir.”¹³⁹

Bu noktaya kadar Frankfurt Okulu açısından insanın ve doğanın modern toplumda uğradığı standardizasyon ve tahakkümün ekonomik ve sosyal olarak nasıl biçimlendiği ile ilgili iddialarını açıklamaya çalıştık. Frankfurt Okulu’nun bundan sonraki adımı, bu tahakkümün bireysel ve psikolojik olarak nasıl şekillendiğinin gösterilmesidir. Başka bir deyişle, birey kendi özgürlüğünün böylesi bir tahakküm içine sokulmasına neden tepkisiz kalmaktadır? Aklını, modernizmin otoritesine neden kurban etmektedir? Hatta üzerinde kurulan bu otoriteye ve tahakküme karşılık vermemek bir yana onu neden içselleştirip kabul etmekte dahası savunmaktadır?

Okula göre bu sorulara cevap verilmesi oldukça önemlidir çünkü modernizmin sosyo-ekonomik olarak getirdiği bu baskı ve tahakküm dışında; dönem, dünyanın gördüğü en baskıcı rejimlerinden olan Nazi iktidarının kabullenilişine ve hatta onun için savaşılmaya sahne olmuştur. Frankfurt Okulu açısından bunun nasıl mümkün olduğu mutlaka ortaya çıkartılması gerekmektedir. Çünkü böyle bir vahşetin ortaya çıkışının engellenememiş olmasının en büyük sebeplerinden biri de başından beri göz önünde olan bu yanlış gidişatın sebeplerinin yeterince anlaşılmamış ve açıklanamamış olmasıdır. Başka bir deyişle, artık mesele, sadece bu hazin sonun neden yaşandığını anlamak değil, aynı zamanda tekrar yaşanmasını önlemektir. Bu yüzden eleştirel teorisyenlere göre her şeyden önce yeterince açıklanmayan şu sorulara cevap verilmesi gerekir:

“Faşist propagandaya, özellikle de onun ırkçı ve yabancı düşmanı bileşenine açık olmayı destekleyen psikolojik faktörler nelerdir? Tarihsel ve toplumsal dünyanın gidişatı hakkında açıkça irrasyonel, hatta hezeyanlı görüşler nasıl desteklenir ve böylece belirli koşullar altında faşist bir iktidarın siyasi hareketlerine katılma yeteneği nasıl kazanılır? Sıradan önyargılar ve sosyal klişeler nasıl olur da suç teşkil eden nefret saikleri olarak hareket edebilir?”¹⁴⁰

¹³⁹ A.e., s.174-175

¹⁴⁰ Stéphane Haber, "Pathologies of Authority: Some Aspects of the Frankfurt School Notion of "Authoritarian Personality"." *Cites* 6.2(2001): 49-66. s. IX.

Frankfurt Okulu'na göre bu soruların cevaplarını yalnızca sosyo-ekonomik koşullarda aramak mümkün değildir. Özerkliğinden vazgeçerek herhangi bir otoriteye teslim olan bir akıl kavramı, insanın bu teslimiyetinin psikolojik olarak da açıklanmasını gerektirir. Böylesi bir açıklama girişimi öncelikle 'otorite' kavramına yakından bakmayı gerektirir:

“(…) otorite hem ilerici, tarafların çıkarlarına karşılık düşen, insani güçlerin açınımı için uygun ilişkiler anlamına, hem de yapay olarak ayakta tutulan, uzun süredir gerçekliğini yitirmiş, çoğunluğun gerçek çıkarlarına aykırı düşen toplumsal ilişkilerin ve tasarımların toplamı anlamına gelebilir. Hem, öznel olarak ruhsal üşengeçlikten ve kendi kararını verme yeteneksizliğinden kaynaklanan ve nesnel olarak daraltıcı ve yakışık almayan durumların sürmesine katkıda bulunan körü körüne ve kölece bir boyun eğme, hem de yükselen bir toplumdaki bilinçli çalışma disiplini, otoriteye dayanır. Yine de bu iki varoluş biçimi, birbirinden uyku ve uyanıklık gibi, tutsaklık ve özgürlük gibi farklıdır”¹⁴¹

Horkheimer'a göre bu noktada otoritenin sabit ve değişmez bir tanımı yerine, onun eylemi ve etkisi üzerine yoğunlaşmak, otorite gibi çelişkili bir karaktere sahip bir kavramın ele alınmasında çok daha kapsamlı ve tutarlı bir çalışmaya ulaşılmasını sağlayacaktır çünkü otorite, hem ilerleme için teşvik edici bir güç, hem de ilerlemenin önünde en büyük pranga olabilir. Otoritenin bu ikili karakteri içinde hangi yönde gelişeceğinin ve etkisinin nasıl olacağının doğru bir biçimde okunması, ancak otoritenin birey tarafından benimsenmesinin sebeplendirilmesinin de açığa çıkartılması temelinde ortaya konabilir.

Eleştirel teorisyenlere göre, bu kabul ve benimsemenin altında yatan en önemli etmen, otoritenin bireye sağladığı anlam kazandırma işlevidir. İnsanın, endüstrileşmiş ve mekanikleşmiş bir toplumun gölgesinde, aydınlanma ile kazandığı zaferden umduğu refahı bulamamasının yarattığı güven kırıklığıyla; yalnızca sistemin işlevsel bir parçası olması halinde değer sahibi olabileceği yeni bir oluşum içerisinde kendisini buluşmuştur. Böylesi bir anlam kaybı yaşayan birey açısından, otoritenin dikte ettiği sosyoekonomik ve kültürel dinamikler, bir çıkış noktası gösterir. Çünkü varlığının ve

¹⁴¹ Max Horkheimer, **Geleneksel ve Eleştirel Kuram**, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, 2005, s.236.

aklının, bir araç durumuna getirildiği bir toplumsal düzlemde birey hem bir anlamsızlıkla hem de yabancılaşma ile baş başa kalır ve otoritenin kendine sunduğu rekabetçi ekonomik biçim içinde kabul görerek kendine bir güvenli bir yer ve hayatı için bir anlam bulmaya çalışır. Bu noktada bireyin maruz kaldığı yabancılaşma bu sürecin en belirleyici unsurlarından biridir, bu bakımdan da eleştirel teorisyenler tarafından özellikle kültür endüstrisi ve psikanaliz analizleri içinde sürekli olarak yenilenmiştir. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse:

“Modernlikle birlikte insanlar yabancılaşmış ve yalnızlaşmışlardır. Herkes tekil ve yalnız durumdadır, bireyler sıradanlaşmış insani değerler ve ilişkiler çökmüştür. Aynı zamanda insanların hayatında geçmişe ve ona ait değerli şeylere yer kalmamıştır. Metalar ön plana çıkmış insani ilişkiler de metalaşmıştır. Birey kendisine yabancılaşarak adeta iş gören bir makinaya dönüşmüştür.(Balkız, 2004).”¹⁴²

Bu noktada, “şimdi dünya da yapayalnız olan ve yok olmak istemiyorsa boyun eğmek zorunda kalan birey”¹⁴³; karşısında modern toplumun kendisine sunduğu koşulları hazır olarak bulur. Onun yerine tercih edilir, karar verilir, sorumluluk alınır. Okul açısından buradaki en önemli sorunlardan biri, modernizmin bu koşullarının, tarihsel bir anda tecelli eden pratik ilişkiler olarak değil, değiştirilemez ve alternatif olmayan bir biçim olarak bireye sunulmasıdır. Durumun gerçekten değiştirilemez olduğuna dair hiçbir gerçek kanıt yoktur ancak Horkheimer’in ısrarla vurguladığı gibi önemli olanın bu ilişkilerin sabit bir yapılanma olduğunun ispat edilmesi değil, insanın buna inandırılmasıdır. Bu inanış, gönüllü itaatin sürekli olarak yeniden üretimini beraberinde getirir ki tarihte bunun pek çok örneğine rastlanmaktadır, öyle ki,

“Zincirli kölelerin tarlalarda ve madenlerde kırbaçla çalıştırıldıkları sınır durumları dışında, buyruk ve talimat karşısında, az ya da çok gönüllü itaat gerçekleşmiştir.”¹⁴⁴

¹⁴² Önder Köse, “MODERNLİĞİN İKİ YÜZÜ: BAUMANN VE FRANKFURT OKULU”,(t.y.),(Çevrimiçi),

https://www.academia.edu/44174518/MODERNL%C4%B0%C4%9E%C4%B0N_%C4%B0K%C4%B0_Y%C3%9CZ%C3%9C_BAUMANN_VE_FRANKFURT_OKULU .

¹⁴³ Horkheimer, *Geleneksel ve eleştirel kuram*, s.243

¹⁴⁴ A.e., s.235

Okul açısından bireyin modern toplumda kaybettiği tüm anlam ve amacın, otoriteler tarafından ona hazır tepside sunulması, onu bir kurtarıcı olarak benimsenmesine yol açmıştır. Çünkü onlara göre modern toplum öyle bir biçimde kurgulanmıştır ki, aileden eğitim sistemine kadar her türlü kurum, bireyin özgürlüğünü modern toplumun işleyişini garanti altına almak için bastırmak üzerine işlevsellik gösterir. Yani toplumun hiçbir kurumu insana bir anlam ve değer kazandırmak üzerine kurgulanmamıştır, hatta modern sistemin kusursuz işlemesi için tam tersi bir işleve bürünmüştür. Örgütlü kapitalizmin modern toplumunda araçsallaştırılmış ve üretim ve tüketim ilişkileri dışında değerini kaybetmiş insan, böylesi bir anlam kaybı ve boşluk içinde sahip olduğu özgürlük ile ne yapacağını bilemez. Başka bir deyişle;

“Totaliteryenler, proto-otoriteryenlerin yaşamlarında eksik olan düzen ve amaç(lılık) duygusunu sağlamaya söz vermektedirler; bunu proto-otoriteryenlerin mutlak uyum taleplerini özgürlük yükünden, paradoksal bir şekilde kurtararak(yani **özgürlük yükünden özgürleştirerek**) yaparlar.(...) **Özgürlük doğal olarak kaos olasılığını da beraberinde getirir.** Kendim için ne yapacağımı seçmek zorunda kalırsam, yanlış seçmem ve hayatımı altüst etmem için her zaman bir olasılık vardır.(...) Lakin, **otoriteye** ve onun sizin için hayatınızı yönetme ve domine etme vaatlerine **boyun eğmek çok daha kolay ve daha güvenlidir.**”¹⁴⁵

Eleştirel teorisyenlere göre, otoritenin birey ve toplum üzerinde kurduğu intibanın en önemli sebeplerinden biri de toplumun içinden geçtiği kriz dönemleridir. Başka bir deyişle, toplumun beklenmedik tehlikelerle veyahut büyük belirsizliklerle karşı karşıya olduğu zamanlar, onların otoriteyi kabullenmesi ve benimsemesi için en uygun zamanlardır. Horkeimer’in kelimeleriyle ifade etmek gerekirse:

“Özellikle de aniden ve şiddetli biçimde gelişen kişisel ya da sosyo-politik akut-kriz zamanları, bize kim olduğumuzu ve ne yapmamız gerektiğini söyleyebilecek bir otoritenin geri dönüşü özlemi ile sonuçlanır.”¹⁴⁶

¹⁴⁵ Matt McManus, “The Frankfurt School and the Allure of Submission,” 2019,(Çevrimiçi), <https://quillette.com/2019/09/04/the-frankfurt-school-and-the-allure-of-submission/>, Çev. Mert Sayın, Frankfurt Okulu ve Teslimiyetin Cazibesi, Kualia Analitik Felsefe, Ed. Aliberk Akbulut, Nisan 2021,(Çevrimiçi), <https://kualiafelsefedergisi.com/2021/04/frankfurt-okulu-ve-teslimiyetin-cazibesi-matt-mcmanus/>,(vurgu bana ait.)

¹⁴⁶ A.e.

Teorisyenlere göre, otoriteler gerçekten böyle zamanlarda ilerici bir görevi sırtlanıp, topluma yardımcı olacak bir işlevselliğe sahip olabilir, ancak toplumun otoriteyle ilişkisi her zaman bıçak sırtındadır. Yani büyük toplumsal kriz durumlarında veyahut ‘dışarı’dan gelen saldırı dönemlerinde veyahut buna inanılması durumunda, güçlü bir otoritenin varlığı toplum için yol gösterici ve kurtarıcı bir işlevle kendini gösterebilir. Çünkü o, hızlı ve doğru karar alma mekanizmasını ve harekete geçmek için gereken bütünleştirici çabanın daha kontrollü bir biçimde gerçekleştirilmesini sağlayabilir, bu bakımdan da toplumu savunmanın ve onurlu bir karşı duruşun temelini inşa edebilir. Ancak eleştirel teorisyenlere göre toplumu, bugünün şartlarının belirsizliğinden ve kaostan kurtaran belirli otoriteler; yarın, uyguladığı tahakküm ve manipülasyon ile en yıkıcı bir biçimde kurtardığı toplumu sakatlamak için geri dönebilir. İnsanların yıkıcı dönüşümün tarihte pek çok kez yaşandığına dair bilgiye sahip olmasına karşın, neden hala böyle bir teslimiyet gösterdiği, bu noktada okulun ilgilendiği en önemli sorudur. Eleştirel teorisyenlere göre bu sorunun cevaplanması için hem sosyoekonomik temeller hem de bireyin psikolojik temelleri birlikte ele alınmalıdır.

Onlara göre insanlar, bu doğrultuda, kaos ve belirsizliğin mutlak karanlığında kalmaktansa, daha kötü bir sonucu olan lakin bir düzen ve belirlilik veren otoritenin ateşi ile ızdıraplı bir aydınlığı seçebilir. Horkheimer’ın da önsözünü yazdığı Otoriter Kişilik kitabında Adorno, bunun bilinmez ve anlaşılamaz olan diğeri ile; bilinen ve anlaşılan ben/biz arasındaki ayırmda en belirgin biçimde kendini gösterdiğini belirtmiştir. Üstelik bu ayırım insanlığın sahip olduğu dinlere ve devlet politikalarına kadar bütün değer alanlarında varlığını gösteren bir ayırımdır.

Adorno Otoriter Kişilik’in ikinci bölümünde bu ayırımın ve diğeri korkutuculuğunun; daha insanın ilk anılarından itibaren ona yerleştirilmeye başlanıldığından bahseder. Çocukluğundan itibaren bu klişeleştirmelerle büyütülen insana aslında bu pek de fazla seçenek bırakılmamıştır. O, bu durumu şöyle özetler:

“İyi ve kötü’, ‘biz ve başkaları’, ‘ben ve dünya’ gibi katı ikilikler bizim en erken gelişme evrelerimize dek uzanır.(...) çocukluk klişeleri bile köreltilmiş deneyimin ve kaygının damgasını taşırlar.(..) ‘Kötü adam’ kendi başına mükemmel bir klişedir.(...) Kötü

adamlarla korkutulan çocuk, aynı zamanda, her yabancı yı 'amca' diye çağdırmaya da teşvik edilir. Bu tutumların her ikisindeki travmatik öge -ikisi de uyum aracı olarak işlev görmekle birlikte- sürekli olarak gerçeklik ilkesinin önünde bir engel işlevi görür.”¹⁴⁷

Benden/Bizden olmayan yani Diğeri ile kurulan ya da kurulmak istenen ilişki her zaman sancılı olmuştur. Bu sancıların toplumsal hayattın en büyük hezeyanlarını yaratan dönemlerden biri de Nazi dönemidir ve eleştirel teorisyenler bu dönemin canlı tanıklarıdır, teorisyenlerin konunun üzerinde titizlikle durmalarının bir başka önemli nedeni de bu deneyimdir. Eleştirel teorisyenlere göre modern topluma ait örgütlü kapitalizmin otoritelerinin sağladığı düzen ve kolaylık ile toplum için sağladığı ilerici güç halinden; toplum için bir baskı mekanizması haline geldiği totaliter bir güç hali arasındaki geçiş oldukça hassas bir konu olduğundan çok iyi bir tahlille değerlendirilmesi gerekmektedir.

Erich Fromm, insanın bu tahakkümü ve özgürlüğüne karşı tüm bu saldırıları neden kabul ettiğii konusunda verdiği cevapta diğeri teorisyenlere göre çok daha psikoanalitik bir bakış açısı kullanır. Psikolojik düzlemde yapılan bu açıklamalar, toplumsal sorunlara Marksist teori dışında bir boyut sağladığı ve güçlü bir sentez oluşturduğu için ayrıca ele alınmalıdır.

Erich Fromm’a göre, birçok liberal kuramcının yaptığı hata, insanların gerçekten özgür olmak istediklerini düşünmekti.¹⁴⁸ Ona göre insanların örgütlü kapitalizmin tahakkümünü de, daha önceki farklı baskı biçimlerini ve otoritelerini de kabul etme nedeni psikolojik düzlemde aynıdır. İnsan her zaman özgürlüğün yüklerinden kaçma ve kaçınma özlemi ve arzusu ile doludur.¹⁴⁹ Bu arzu, çocuğa ilk andan itibaren ailenin temel yapısında aşılarmaya başlar:

“Çok erken yaşlardan beri, ebeveynlerimizden devlete kadar değışen otorite figürlerine bağımlılık duygusu ile aşılarmış olmamızdan ve yoğun telkine maruz

¹⁴⁷ Theodor Adorno, **Otoritaryen kişilik üstüne: Niteliksel ideoloji incelemeleri**, SAY Yayınları, Çev. Doğan Şahiner, 2011, s.127-128.

¹⁴⁸ McManus, **a.g.e.**

¹⁴⁹ **A.e.**

kalmamızdan kaynaklanmaktadır. Bunlar genellikle kötücül kuvvetler(zor ve baskı / force) değildir, aslında sevgi ve çocuğun çıkarları ve faydası tarafından motive edilebilirler [Bkz. Paternalizm].”¹⁵⁰

Dolayısıyla Fromm’a göre, özgürlüğün bir otorite tarafından kısıtlanmasına yönelik bu düşünce ve davranış biçimi, zorlayıcı olmaktan çok duygusal bir bağa dayanır. Bu duygusal bağ çoğu durumda hayranlık, saygı, korku ve nefret duygularının birini ya da birden çoğunu beraber içeren bir bağ ile kurulur. Bu noktada okulun, Fromm nezdinde psikanalizle ve özellikle Freud ile kurduğu ilişki oldukça canlıdır. Kendi teorisinde Freud’u pek çok yönden eleştirmesine rağmen Fromm onun ailenin yapısı ve süperegoyla ilgili tespitlerinden oldukça etkilenmiş görünmektedir. Ona göre anne ve babanın modelleri, çocuğun daha sonra bireysel ve toplumsal olarak karşılaşacağı pek çok deneyimi öğrendiği ve içselleştirdiği bir yapıya sahiptir. Baba, bu noktada onu özgürlüğünün kısıtlanması anlamında bir otorite ile tanıştırap, onunla ilişki kurmayı öğrendiği ilk unsuru oluştururken; anne ise sevgi ile tanıştırap anti-otoriter bir tavrın belli belirsiz ilişkisini sunar. Fromm baba ile ilgili kazanılan ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

“Toplumda faaliyet gösteren dış güçle, ataerkil aile ortamında büyüyen çocuk, esas olarak babanın şahsında karşılaşmaktadır. Babayla özdeşleşerek ve onun emir ve yasaklarını içselleştirerek, süperegö ahlaki niteliklere ve güce sahip olur.”¹⁵¹

Anne ise, babanın otoritenin karşısında bir anti-otoriterliği temsil eder. Çünkü onunla kurulan ilişki sevgi üzerine ve karşılıksızdır. Çıkarıcı olmayan ve her koşul altında karşılıksız sevgi veren rolüyle anne, babanın karşısında anti-otoriter karakterini korur. Böylece Fromm, ailedeki otorite dinamiklerini analiz ederken, bir yandan ailenin çocuğun süperegosunun oluşumuyla, diğer yandan da küresel toplum içinde otoritenin meşrulaştırılmasıyla bağlantılı olduğu diyalektik bağı ustaca yakalar.¹⁵²

¹⁵⁰ A.e.

¹⁵¹ Franco Ferrarotti, "Max Horkheimer: The struggle against total Bureaucratization.", 2014, s. 87,(Çevrimiçi), <https://core.ac.uk/download/pdf/152489956.pdf>

¹⁵² A.e.

Horkheimer'a göre de çocuğun ebeveynle kurduğu ilişki bağlamında aile, toplumsal ilişkilerin gelişim sürecini belirler. Aile hayatında babanın rolü, onun eve para getiren aile reisi olması ile belirlenir. Baba bu yapısı ile ailenin diğer fertlerine otoritesini benimsetir, babadan bu otorite rolünü içselleştiren bireyler, hayatlarının sonraki dönemlerinde ekonomik ve sosyal düzende karşılaştığı otoritelerde de aynı tutumla otoriteyi benimser ve sosyal yaşama uyum sağlar. Babasının otoritesini koşulsuz kabul eden ve ona isyan etmeyen birey, hayatının sonraki aşamalarında da sistemin diğer otoriter yapılarını sorgulamayan, hatta memnuniyetsizlerini bile dışa vurmaktan çekinen bir benimsemeye sahip olur. Dolayısıyla bireyin özgürlüğünün kısıtlanmasına yönelik tepkisizliği, ilk olarak ailede öğrenilir ve geliştirilir.

Bu noktaya kadar Horkheimer'ın görüşleri modern toplumun yapısını analiz etmek ve doğru değerlendirmek için oldukça işlevsel görünmektedir. Ancak önceki bölümde de değindiğimiz gibi eleştirel teorinin yaşadığı karamsar dönüşüm bu konuda da belirgindir. Öyle ki, Horkheimer'a göre anne, sevgiyi koşulsuz şartsız yayma aracı olarak, babanın karşısında anti-otoriter duruşuyla oldukça önemli bir karakterdir; ancak modern toplumda annenin iş hayatına dahil olması, babanın eve para getiren aile reisi olarak otoritesini sarsar, ve dahası artık annenin de çıkara dayalı ekonomik ve sosyal ilişkilere dahil olması nedeniyle anne faydacı ve çıkarıcı olmayan sevginin tek taşıyıcısı olarak bu işlevini yerine getiremez hale gelir. Holz, Horkheimer'ın eleştirdiği bu tespitlerini şöyle açıklıyor:

“19. yüzyılın aile yapılarının korunması istenir –bu nedenle kadının hak eşitliği, onun mesleki gelişimi reddedilir(“Meslek onun düşüncelerini nesneleştirir... Eşit haklara sahiptir. Sevgiyi artık eskisi gibi yaymaz.”), babanın otoritesi övülür(“Baba mitosunun çökmesi, vicdanın, toplumsal bir fenomen olarak varlığını tehlikeye sokar.”), doğum kontrolü için doğurganlığı önleyici ilaçların geliştirilmesi hoş görülmez(“Bu ilerleme uğruna gerçek sevginin kurban edilmesi gerekir.”)¹⁵³

Horkheimer bu bakımdan pek çok postmodern düşünür tarafından da eleştirilmiştir. Üstelik onlara göre, toplumun artık yolunda gitmeyen işleyişini ortaya

¹⁵³ Holz, a.g.e., s.27

ıkarma ve değiştirme hedefi ile yola çıkan eleştirel teorinin; ailenin ve ona bağlı sosyal ilişkilerin olduğu gibi korunmasına yönelik bu tavır, Horkheimer’ın kendi hedefi ile ters düşmesine sebep olur. Bu bakımdan Horkheimer’ın konu hakkındaki konumu bulanıktır.

Nihai olarak söylenebilir ki, ekonomik olarak bilimcilik ve pozitivizmin; endüstrileşme ile teknolojik, kültürel ve psikolojik olarak hüküm sürdüğü hızlı üretim ve tüketime dayalı böyle bir toplumda; bireylerin ekonomik ve sosyal sistemi olduğu gibi kabul eden ve sorgulamaktan uzak yapısı, onun hem kimiksizleştirildiği ve şeyleştirildiği modern toplumda bir anlam yaratma çabasını ve aileden itibaren öğrendiği ilişkilerin toplumsal yansımasını ortaya koyar. Bu haliyle; insanların kendi arzu ve istekleri dahilinde, modern toplumun bilim, teknoloji, statü, devlet, üretim güçleri sahipleri gibi pek çok otoriter yapılanmasına karşı durmayarak, özgürlüğünün kısıtlanmasına veya daha büyük amaçlar adına askıya alınmasına karşı sessizliği ve bu bakımdan bir araç konumuna düşmesi tarih boyunca çok fazla karşılaşılan bir durumdur. Lakin burada özellikle dikkat çekilmesi gereken nokta; otoritelerin eylemlerinin insanın aklını ve özgürlüğünü küçümseyen ve tahrip eden bir noktaya ulaşması ile ortaya çıkabilecek potansiyel problemleri hakkında çözüm modelleri üretmek açısından ne kadar ve neden yetersiz kalındığının, Frankfurt Okulu tarafından bütüncül bir biçimde açıklanmaya çalışılmış olmasıdır.

Bugün için bile okulun modern toplumu ve bireyi ekonomik, siyasal, sosyal, psikolojik olarak bütüncül bir biçimde ele alma hedefi ve çabası eşsiz bir öneme sahiptir. Eleştirel teorisyenler, bireyi özne konumuna yerleştirerek, onu ilişkili olduğu bütün toplumsal boyutları ile almaya çalışmışlardır. Doğadan, batı toplumunun ideolojik sanrılarına, ekonomik ve siyasal düzene ve kültüre kadar kayda değer hiçbir alanın yok sayılmadan diyalektik bir okumaya tabi tutulması okulun en büyük başarısıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELEŞTİREL TEORİ VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİNİ BUGÜNDEN OKUMAK

3.1. ŞEYLEŞME VE SOSYAL ŞEMATİZM AÇISINDAN KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ

Frankfurt Okulu ve onların eleştirel teorileri söz konusu olduğunda onların belli başlı kavramlarının ve eleştirilerinin birbirlerinden ayrılamaz bir biçimde değerlendirilmesi gerektiğinden söz etmiştik. Onların, aydınlanmadan araçsal akıla, kapitalizmden şeyleşmeye kadar neredeyse bütün eleştirileri birbirleri ile bütünlük gösteren bir sistemin parçaları olarak birlikte işlenmektedir. Bu sistemin son büyük parçası olan “kültür” kavramını analiz etmek, bütünlüklü bir eleştirel okuma için zorunludur. Kültür kavramı eleştirel teorinin merkezindedir, çünkü teorisyenlerin diğer bütün eleştirileri, onların kültür eleştirisine de belirli noktalarda dokunur. Bu bakımdan Frankfurt Okulu’nun kültür eleştirisine yer vermenin, bütünsel bir çalışma ortaya koyma hedefimizi gerçekleştirmemiz için önemli olduğuna karar verdik.

Eleştirel teorisyenler açısından toplumun doğru bir analizinin yapılabilmesi için toplumun altyapısını oluşturan unsurlar kadar üstyapısını oluşturan unsurların da ele alındığı bir değerlendirmenin zorunlu olduğundan bahsetmiştik. Başka bir deyişle, toplumu anlamak ve sorunlara çözüm üretebilmek konusunda; altyapıyı oluşturan ekonomi, üretim, kâr gibi unsurlar kadar, hatta belki daha fazla, üstyapıyı oluşturan kültür, edebiyat, sanat, müzik vb. unsurlar rol oynamaktadır.¹⁵⁴ Eleştirel teorinin, Marksist gelenekten sıyrılmasının en önemli göstergelerinden olan bu nokta kendisini en net biçimde Aydınlanma’nın Diyalektiği’nde göstermiştir.

Frankfurt Okulu’nun en fazla ses getiren ve etkisini hala sürdüren eseri Aydınlanmanın Diyalektiği’nin en dikkat çekici kısmı “Kültür Endüstrisi: Kitlelerin Aldatılışı Olarak Aydınlanma” bölümüdür. Bu bölümde, kültür kavramı üzerine

¹⁵⁴ Yusuf Yurdıgöl; Aslı Yurdıgöl; Mevlüde Batur, “Frankfurt Okulu’nda birey ve toplum: insanın şeyleşmesi ve kültürün metalaşması üzerine eleştirel okumalar”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2015, 19.2: 97-110. s. 100

yoğunlaşarak, onun meta haline getirilmesinin ve ürünlerinin bir endüstriye dönüşmesinin nedenleri ve sonuçları açıklanmaya çalışılmıştır.

Kültür endüstrisi kavramı ilk olarak Aydınlanmanın Diyalektiği'nde Horkheimer ve Adorno tarafından ortaya konulmuş ve o günden beri sürekli olarak ilgi odağı olmuş bir kavramdır. İlk karamalarında “kitle kültürü” olarak tasarlanan bu kavram, sonrasında kültürün kitlelerden ortaya çıktığını çağrıştırdığı için daha sonrasında, daha uygun olduğunu düşündükleri “kültür endüstrisi” kavramıyla değiştirilmiştir. Bu kavramın ilk yayınlandığı günden bu güne kadar etkisini hiç kaybetmeden sürekli olarak gündemde kalmasının ve tekrar tekrar değerlendirilmesinin en önemli nedeni kavramın dahice tasarımıdır. Çünkü kültür ve endüstri kavramlarının bir arada kullanılması, üst yapı ve altyapı kavramlarının tutarlı bir birlikteliğinin sağlanabilmesi bakımından Marksizm'den ayrılır. Hatta eleştirel teorinin şirazesinin sonrasında üst yapıyı daha da öne çıkaracak şekilde kaydığı söylenebilir. Çünkü kültür endüstrisi, Marx'ın fabrika içinde yani üretim süreci içindeki “somut emeğin” nasıl sömürüldüğü anlatısı gibi, fabrika dışındaki “soyut bilincin” nasıl sömürüldüğünün/ biçimlendirildiğinin analizidir.¹⁵⁵ Bu noktada kültür endüstrisi, aynı zamanda bir “bilinç endüstrisi”dir.”¹⁵⁶

Dolayısıyla Marx'ın meta fetişizmi ve değişim değeri gibi pek çok kavramını, fabrika ve parti dışına çıkarıp sosyal hayatın tümünü yerleştirebilecek hale getiren Frankfurt Okulu bu bakımdan oldukça çeşitli ve detaylı bir içeriğe sahiptir. Adorno ve Horkheimer'da “Kültür endüstrisi” kavramıyla kendine yer bulan eleştiriler pek çok farklı düşünür tarafından benzer temalar ve farklı kavramlarla ortaya atılmıştır. Lukacs'da “şeyleşme”, Althusser'de “ideolojik aygıtlar”, Gramsci'de “hegemonya”, Benjamin'de “bilinç endüstrisi” gibi.¹⁵⁷

Lukacs'ın şeyleşme kavramı; Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi eleştirilerini şekillendiren en önemli kavramlardan biridir. Lukacs; Marx'ın, meta ve metalaştırma ilişkisini ve yabancılaşma kavramını yalnızca sınırlı bir alanda algılaması dolayısıyla, onun sınırlarının genişletilmesi gerektiğini iddia eder. Ona göre, metalaştırma aynı zamanda şeyleştirme olarak da anlaşılabilir ki, bu da daha sonra

¹⁵⁵ Yelken, a.g.e, s.483-484

¹⁵⁶ A.e, s. 484

¹⁵⁷ A.e, s.485

sanat, dil, hukuk, aşk ve siyaset gibi her türden toplumsal olguya genişletilebilir.¹⁵⁸ Bu bakımdan Lukacs'a göre şeyleştirme, bütün kültürü kapsayacak şekilde genişletilir. Bu dönüşüm Lotz'a göre iki ana nedenden dolayı önemlidir:

“1) Marksizm ve Marksist felsefenin kapsamını dar emek ve üretim alanının ötesine genişletir ve(2) "kültür"ün basitçe bir yankı ya da ekonomik bir temelin üzerindeki üstyapı olmadığını, bunun yerine tüm sistemin yeniden üretiminin önemli bir parçası olduğunu daha doğru bir şekilde iddia edebilir.”¹⁵⁹

Şeyleşme yalnızca üretim ilişkileri içerisinde değil, topluma ve bireye ait her alanda gerçekleşir ve insanın elinin değdiği her şeyde etkisini gösteren böyle bir düzen içerisinde, bireyin özgürlüğünden söz etmek oldukça güçtür. Bireyin ve onun ilişkilerinin şeyleşmesindeki en önemli etken ise ona ait her alana sirayet etmesi nedeniyle kültür endüstrisidir.

Bu noktada teorisyenler öncelikle, gerçek kültür ile şeyleşmiş ve bir endüstri haline gelmiş kültür arasında ayırım yapmaya çalışırlar:

“Gerçek kültür, özgünlük, araçsal olmama, özerklik, hayal gücü, istisnailik, mutluluk, aşkınlık, ütöpik dürtüler, ihtiyaçlar, güzellik ve karmaşıklığa dayalı değerlerle karakterize edilirken; bir endüstri haline gelen kültür, aynılık, tekrarlanabilirlik, araçsallık, olumlama, boş dilekler ve basitliğe dayalı bir şey olarak önceden şekillendirir.”¹⁶⁰

Yani eleştirel teorisyenlere göre kültür; hayal gücü ve özerkliğe dayalı yapısından kopartılarak alınıp satılabilen ve değeri pazar içinde belirlenen metalara dönüştürüldüğü ölçüde; gerçek kültürden uzaklaşmış, standartlaştırılmış ve birbirine benzer kılınmıştır. Burada bahsi geçen kültür ürünleri yalnızca maddi içeriğe sahip ürünler değildir, toplumun sanat ve medya gibi pek çok soyut alanı da

¹⁵⁸ Christian Lotz, "The culture industry." **The Sage handbook of Frankfurt School critical theory** 2, 2018, s. 973-87. s. 977

¹⁵⁹ A.e., s. 977

¹⁶⁰ A.e., s. 979

standardizasyona tabi kılınmış ve kar sağlamanın bir aracı haline getirilmiştir. Aynılaştırılan veya benzerleştirilen kültür ürünleri tüm topluma durmaksızın süregelen bir uyumu dayatır. Benzer metaların yeniden ve yeniden üretildiği bir düzen içerisinde uyum öyle keskindir ki, düşüncenin kendisi dahi eleştirel ve yaratıcı düşünmeden mahrum edilir. Aydınlanmanın Diyalektiği'nde bu durum şu şekilde açıklanmaya çalışılır:

“Başından her filmin nasıl biteceği, kimin ödüllendirilip kimin cezalandırılacağı ya da unutulacağı anlaşılır ve dahası kulağı alıştırmış dinleyici hafif müzikte şarkının ilk ölçülerini duyar duymaz parçanın devamını kolayca kestirip, tahmini gerçekten doğru çıktığında da sevinir. Short story'lerde [kısa öykü] ortalama sözcük sayısı fazla değişmez.”¹⁶¹

Her şeye bulaştırılan bu benzerlik, yalnızca basit bir pazarlama işlevi olarak değerlendirilmemelidir. Benzerlik önemlidir, çünkü uyumla yakından ilişkilidir. Benzerlik olan yerde uyumun sağlanması çok daha kolaydır. Toplumun her alanına benzerlik sokmak, onu yapay bir uyum ambiyansı içerisine yerleştirmektir. Bu benzerlik ve uyum ambiyansı içerisinde; bireylerin bir çarklının işleyen parçaları gibi sorun çıkarmadan kendisine sunulan görevini yerine getirmesi beklenir ve farklı ve alternatif olana, eleştirel ve devrimci düşünmeye dair yolları kapatılmaya çalışılır. Bu haliyle kapitalizm, bireyleri sistem içinde kalmaya gönüllü olarak razı eder ve alternatif olasılığını gündeme getirmesini sağlayacak olan eleştirel düşünmenin kapılarını bireyin kendisine kapatır. Eleştirel teorisyenlere göre kapitalizmi, önceki sistemlerden ayıran ve başarılı olmasını sağlayan en önemli özelliği eleştirel düşünmenin kapılarını zorla ve baskı ile kapatmaya çalışmak yerine, bu işlemi bireye gönüllü olarak yaptırmasıdır. Bireyin gönüllü katılımı onun biricik özelliğidir.

Dolayısıyla birey uyum sağlamamakta özgürdür, ancak uyum sağlamadığı sürece toplumdan dışlanma tehlikesiyle yüz yüzedir. Bireyin özgürlüğü uğruna ödemek zorunda olduğu bedel aforoz edilmektir. Bu bedel ise oldukça ağırdır. Üstelik birey, aforoz edilmeyi göze alsın bile, bireyin hayatına dair tüm araçlar ve imkanlar

¹⁶¹ Horkheimer ve Adorno, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, s.168

yine kapitalizmin boyunduruğu altındadır. Çünkü birey yalnızca ekonomik ve siyasal olarak değil bireysel ve kültürel belirlenimlerle de sarıp sarmalanmıştır. Bireyin ne yiyip içeceği, ne giyeceği, neye gülüp neye üzüntü duyacağına kadar her şey daha ilk anlarından itibaren kendisine öğretilmiştir. Bu sadece yasaklarla oluşturulan bir düzen değildir, kültürün ve sosyal unsurların uyum düzenidir. Böylesi bir belirlenmişliğin içinden çıkmak da oldukça zorlayıcı bir tercihtir.

Adorno ve Horkheimer bu önceden belirlenmişlik sürecini açıklamak için Kant'ın Saf Aklın Gücü'ndeki en dikkat çekici kavramlardan olan “şematizm”i tercih ederler. Onlara göre, Kantçı şematizmin öznelardan beklediği katkı, yani duyuşal çeşitliliği önceden temel kavramlara bağlama işi, endüstri tarafından öznenin elinden alınmıştır.¹⁶² Yani bireyde saf aklın gereği olarak var olan, sınıflandırma ve duyuşal çeşitliliği kavramlarla ilişkilendirebilme yetisi olarak aklın önceden tasarımılama yeteneği, modern toplumda endüstri tarafından gerçekleştirilmektedir. Modern birey için, her şey zaten endüstri tarafından önceden tasarımılanmış ve sınıflandırılmıştır. Böylesi bir şematizm içinde, bireyin kendi deneyimi ve yetisi artık önemini kaybetmiştir. Ancak Kant'ın şematizmi ile endüstrinin şematizmi arasındaki en büyük fark, Kant bireyden etkin bir çaba ve katkı beklerken; kültür endüstrisi bireyden yalnızca onay ve uyum bekler. Adorno ve Horkheimer bu konuyu şu şekilde açıklar:

“Sonuçta genel ile özeli, kavram ile tekil vakayı dışarıdan birbirine uyduran şematikliğin gerçek dogasının günümüz biliminde endüstri toplumunun çıkarına hizmet ettiği açığa çıkar. Varlık, imal ve idare etme gözüyle görülmeye başlar. Her şey yinelenen ve birbirinin yerine konulabilen süreçlere dönüşerek sistemin kavramsal modellerinin salt bir örneği haline gelir. Bu, hayvanlar şöyle dursun bireyler için bile geçerlidir.(...) Duyular daha algı vuku bulmadan kavrama aygıtı tarafından belirlenir; yurttaş da apriori olarak dünyayı bir tür malzeme olarak görür ve bu dünyayı aynı malzemeleri kullanarak oluşturur. Hollywood'un bilinçli olarak gerçekleştireceği şeyi Kant sezgisel olarak öncelemiştir: imgeler daha üretim aşamasında, daha sonra nasıl algılanacaklarını belirleyen anlama yetisinin standartlarına göre önceden sansürlenir.”¹⁶³

¹⁶² A.e., s.167

¹⁶³ A.e., s.118

Eleştirel teorisyenlere göre, tek varlık nedeni bu şemayı onaylamak olarak kalan bireyin, bu hale gelmesinin en büyük etmeni ise kültür endüstrisidir. Çünkü kültür endüstrisi yaşamın her alanını doldurma işlevini yerine getirerek, bireyi tahakküm altına alır. Bu anlamda, kültür endüstrisi sosyal bir şematizmdir.¹⁶⁴ Christian Lotz, bu sosyal şematizmi şöyle açıklar:

“Buna göre kültür endüstrisi, kapitalist toplumun, altına düşen tüm somut faaliyetlere izin vermek için kendisi hakkında sahip olması gereken bilgiyi temsil eder. Dahası, bireylerle ilgili olarak, dünyanın bir bütün olarak önceden yansıtıldığı, bu dünya da deneyimlenebilecekleri önceden 'sansürleyen' bir ön-algı çerçevesi oluşturur. Kültür endüstrisi, üretim ve tüketim arasında toplumsal olarak apriori bir uyum kurar.”¹⁶⁵

Böyle bir sosyal şematizm yetisi ile kültür endüstrisi, bireyin entelektüel faaliyetlerine kadar sahip olduğu her şeyi istila etmiş ve ona uyum sağlamaktan başka bir seçenek bırakmamıştır. Onun dışını günde kaç defa fırçalaması gerektiğinden, iş çıkışında eğlence olarak ne yapması gitmesi gerektiğine, ne giymesi, hangi konutlarda oturup, hangi müziği dinlemesi gerektiğine kadar bireyle ilgili en küçük ve en gereksiz ayrıntılar bile hesaplanmış ve çoktan onun önüne ‘zorunlu seçenekler’ olarak sunulmuştur. Bu haliyle bireyin her anı şematize edildiğinden dolayı onun özgürlüğü de yalnızca görünüşte bir özgürlüktür, çünkü, kendisine sunulan benzer metalar arasında seçim yapmaktan başka bir seçenek bırakılmamıştır. Artık ortada karar veren, özgürce seçim yapan, sınıflandıran, direnen, ve eleştiren bir birey kalmamıştır. Eleştirel teorisyenlere göre böyle bir sosyal şematizm içinde birey artık bir özne değil, tüketicidir; onu sistem için ve hatta kendisi için anlamlı kılan tüketmesidir, muhteşem bir dinamizmle ve durmak bilmeden tüketmesi. Artık kendinde bir değer olarak birey yok edilmiştir, Nietzsche’nin Tanrı’nın ölümünü ilan ettiği karamsarlıkla, Frankfurt Okulu da bireyin ölümünü ilan etmiştir.

¹⁶⁴ Lotz, a.g.e., s.978

¹⁶⁵ A.e., s. 978

“Kültür endüstrisinde temel eleştiri noktalarını büyük kültür acenteleri, reklamlar, manipölasyon, sanat, taklit ve tekrar, standartlaşma, kültürün metalaşması, insanın şeyleşmesi, gündelik yaşamın yüceltilmesi, boş zaman ve eğlence sanayi, toplum dışına itilme ve teknoloji oluşturmaktadır.”¹⁶⁶

Kültür endüstrisi ekonomik, siyasal, bireysel ve toplumsal her alanı etkisi altına alan sürekli olarak etkileşim halinde olan bir yapıya sahiptir. Gerçek kültürün yerini dolduran kültür endüstrisine ait her şey, zaten en başından kapitalist üretim biçimi ve kar mekanizmalarına uygun bir şekilde üretilir ve kültür acenteleri, reklamlar, sanat, teknoloji gibi pek çok farklı yöntemle tüketiciye sunulur.

Böyle bir meta toplumu içerisinde artık önemli olan bireyin istek ve ihtiyaçlarını karşılamak değildir, ona sürekli olarak yeni ama birbiriyle benzer yeni istek ve ihtiyaçlar yaratılır. Dolayısıyla fetişleştirilen ve şeyleştirilen yalnızca ürünler değil, bireysel ve toplumsal unsurların ve ilişkilerin kendisidir. Bu sürekliliğin sağlanabilmesi için de kültür endüstrisinin en yaygın olarak kullandığı mekanizma kitle iletişim araçlarıdır.

Teorisyenlere göre kitle iletişim araçları bilgilendirme amacından çok, toplumun süregelen halinin korunmasına hizmet eden bir yapıya bürünmüştür. Başka bir deyişle, bireylerin uysal ve kayıtsız bir tüketici haline getirilme amacı doğrultusunda; radyo, televizyon ve sinema gibi kitlesel iletişim araçları kamuoyunu bilgilendirmekten çok yönlendirmek, reklamların en güçlü yaygınlaştırıcısı olmak, bireyi yaşadıkları hayatından tatminsizliğinden bir süre için de olsa kopararak onları bu sürecin devamlılığına hazır kılmak gibi alt işlevlerle dolayımlanmışır.

Üstelik işten eve gelirken radyosunda, evde uyuyuncaya kadar televizyonu ile zamanını geçiren bireye, kendisine ait bir düşünceye sahip olması için zaman tanınmaz. O sürekli olarak bir mesaj, propaganda ve reklam bombardımanı içindedir. Artık kendi deneyimlerini yaşamaya ve onlar hakkında düşünmeye ihtiyacı yoktur. Deneyim onun için yaşanır, üzerine düşünölür ve gereken sonuçlar ona hazır olarak verilir. Bireyin kimi sevmesi ve kimden nefret etmesi gerektiği, nerede ne giymesi ve ne şekilde davranması gerektiği, neyden haz duyup neyden rahatsız olması gerektiği.

¹⁶⁶ Yusuf Yurdıgöl; Aslı Yurdıgöl; Mevlüde Batur, a.g.e.

Birey bütün bu soruların cevabına hiç çaba sarfetmeden, önüne konulan televizyonda, radyoda, sinemada, dergilerde ve gazetelerde ulaşır. Dahası bu etkilere maruz kalması, onun bu sorulara cevap aramasına bağlı değildir. Bireye, bu bombardıman içerisinde o farkında dahi olmadan kendi için geçerli olan öğretilir ve benimsetilir. Sonunda fabrikaların seri üretimi ile aynı biçimde; yediği, içtiği, giydiği ve düşündüğüyle diğerlerinden farkı olmayan bireyler üretilir. Bu sürecin sonucunda birey yalnızca şekleleştirilmekle kalmaz, aynı zamanda kimliksizleştirilir de.

Bu kimliksizleştirme, onun düzenin devamı için göstermesi gereken uyumun temelidir. Kendine ait bir kimlikten yoksun olan ve tek tipleşen birey, kendinde ve kendi için varlık olmayı asla başaramaz.

Teorisyenlere göre kapitalizmin bu düzeni içerisinde bireye kalan tek yeti tüketme yetisidir. Elllerinde kalan bu tek yeti ile derin ve eleştirel düşünme yetisinden tamamen mahrum kalan bireyler, durmadan tüketmek için birbirleriyle yarışır. Başka bir deyişle;

“Tüketici ordusu kuran kültür endüstrisi, toplumun beğeni algısını şekillendirdiği için insanların arzularını ve bilinçlerini yapay ihtiyaçlarla denetlemektedir. Bir plan eşliğinde önceden **imal edilen tüketiciler**, kitle iletişim araçlarıyla birbirlerini etkilemektedir ve tüketim sisteminin büyük bir parçasını oluşturmaktadır. Bu haliyle de tüketiciler, **toplumsal bir varlık olarak değil de tüketen bir hedef kitle** olarak konumlandırılırlar.”¹⁶⁷

Marcuse’ye göre ekonomik, siyasal ve kültürel olarak boyunduruk altına alınmış bir toplum içinde, “Eğer kitle iletişim araçları, uyum içinde ve çoğu kez göze çarpmayan bir biçimde, sanatı, politikayı, dini ve felsefeyi reklamlarla karıştırıyorlarsa, sonuç bu ekin alanlarının ortak paydalarına indirgenişleri olmaktadır—meta biçimine.”¹⁶⁸ Her şeyin meta haline geldiği bir toplumda ise,

¹⁶⁷ Jale Avyüzen Zobar, “Kültür endüstrisi ve tüketim bağlamında Frankfurt Okulu’ndan günümüze birey, taahhüm ve özgürlük ilişkisi”, 2019, Master’s Thesis, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. s. 66.(vurgu bana ait.)

¹⁶⁸ Herbert Marcuse, **Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, Çev. Aziz Yardımlı, İDEA, 1990, s.51.

“İnsanlar **kendilerini metalarında tanırırlar**; ruhlarını otomobillerinde, müzik setlerinde, asma-katlı evlerinde, mutfak donatımında bulurlar.”¹⁶⁹

Ancak onların otomobillerinde, müzik setlerinde ve asma katlı evlerinde buldukları tatmin hissi, ancak kısa süreli olabilir. Otomobil ya da müzik setinin bir sonraki modeli satışa sunuluna ya da asma katlı evlerinin dekorasyonun modası geçene kadar en güzel ve en doğru seçimi yapıp ona sahip olduğu için kendisini hem özgür hem de mutlu hissederler. Ancak endüstri toplumunun hızı içerisinde bu o kadar kısa sürer ki, birey çok geçmeden bir sonraki sahte mutluluğu için çabalamaya başlar, bu döngü durmak bilmeden devam eder ve birey bu tüketim bataklığından hiçbir zaman kurtulamaz.

Frankfurt Okulu’na göre bu döngünün kırılmadan devam etmesinin en önemli sağlayıcıları reklam ve eğlence kültürüdür. Reklamlar, kültür endüstrisinin can damarıdır. “Reklamlarla uyumlu olarak dinlenme, eğlenme, davranma ve tüketme¹⁷⁰” tavrı, adeta insanın yeni özü ve tıyneti haline getirilmiştir. Üstelik teorisyenlere göre reklam sektörünün en büyük kazanımı, insanların son kertede reklamlarda gördüklerinin veya duyduklarının gerçek olup olmaması ile ilgilenmemesidir. Başka bir deyişle, o, reklamda gördüklerinin gerçekliğine inanmasa bile, diğerlerinden geri kalmamak adına ya da metanın kendisine katacağına inandığı sosyal değer sebebiyle onu satın almak ister. Çünkü kültür endüstrisinde önemli olan ürünün kendisi değil, ona tüketici için sunulan anlamıdır.

Bu sosyalizasyon süreci içinde kültür endüstrisinin bir diğer önemli aracı ise eğlencedir. Eğlence, bireyin iş dışındaki boş zamanını doldurarak, bireyin kendisine kalan son alan olan özel hayatının da kültür endüstri içerisine yerleştirilmesini katkıda bulunur. Hazzı ve özgürlüğü doruklarına kadar deneyimlediğini düşünen birey için; “eğlenmenin vaat ettiği özgürleşme, olumsuzlama olarak düşünmeden özgürleşmektir.”¹⁷¹ Bunun farkındalığına varamayan birey açısından ise eğlenmek; sorun ve sıkıntılarından, sorumluluklarından ve düşüncelerinden kısa bir süre için de olsa kurtulmak için kaçtığı bir sığınak halini almıştır. Çünkü;

¹⁶⁹ A. e, s.25.(Vurgu bana ait.)

¹⁷⁰ A.e., s.4

¹⁷¹ Max Horkheimer - Theodor W. Adorno, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, s.193.

“**Eğlenmek** her zaman bir şey düşünmemek, gösterildiği yerde bile acıyı unutmak demektir. Dolayısıyla haz daima “**direnışe ilişkin son düşünceden kaçmak**” anlamına gelmektedir.”¹⁷²

Bu haliyle birey, pasifleşir ve teslim olmakla yetinen bir yapıya bürünür. Horkheimer ve Adorno’ya göre eğlence, aslında geç kapitalist toplumda yalnızca çalışmanın bir uzantısıdır. Bireyin emek sürecindeki verimliliğini koruması için, ona yine sistem tarafından sunulan bir deşarj mekanizmasıdır. Böylece birey emek sürecinin ve tüketiminin kendisine vermeyi başaramadığı anlamsızlık içinde yalpaladığı noktada, “düşünmeyi felce uğratan bu yolla kültür endüstrisi bireye hep gösterişli dünyalar ve fiyakalı olay örgüleri sunar ve bireyde müthiş bir haz duygusu uyandırır.”¹⁷³ Ancak bu haz duygusu, bireyin düşünmesini ve eleştirmesini engellemek için onu oyalamaya ve düzeni sürekli olarak yeniden üretilebilmesi için gereken motivasyonu ona kazandırmaya çalışan sahte ve etkisi uçucu bir hazdır. Bu bakımdan geç kapitalist bireylerin kendisine özel olduğunu düşündükleri boş zamanları, eğlenceleri, hazları, seçimleri ve eylemleri; kültür endüstrisi tarafından seri bir biçimde bütün toplum için üretilen önceden belirlenmiş bir takım kalıplardan ibarettir.

3.1.1. BİREYİN ASILSIZ ÖZDEŞLEŞMESİ VE SINIF KAVRAMI

Teorisyenler açısından tüm zaman ve mekanının, duygularının ve düşüncelerinin kültürel ürünler tarafından işgal edilen birey kavramı ve kişiliksizleştirilen ve kimliksizleştirilen şeyleşmiş bireyler yığını halinde bir kitle toplumu yaratan kültür endüstrisi eleştirisi, bugün hala geçerli olabilir mi?

Böyle bir soruya yanıt aramak teorisyenlerin eleştirilerine bugünün perspektifinden bakmayı gerektirir. Elbette ki dönemlerin şartları ve dönüşümleri arasındaki farklar açısından teorisyenlerin eleştirileri ile bugün arasında mutlak bir uyumu beklenemez. Bu noktada önemli olan, eleştirel teorisyenlerin eleştirilerinin bugünü anlamak için hala anlamlı bir perspektif sağlayıp sağlayamadığıdır.

¹⁷² Gözde Kartal, “Kültür endüstrisinde birey, otorite ve tahakküm ilişkisi, Master's Thesis, 2012, s. 66.(Vurgular bana ait.)

¹⁷³ Avyüzen Zobar, **a.g.e.**, s.47

Bir önceki bölümde daha detaylı olarak ele aldığımız üzere, eleştirel teorisyenlere göre kültür endüstrisi tarafından asla kendi başına bırakılmayan birey, hem iş saatini hem de boş zamanlarını bu endüstriye teslim eder. Bu haliyle kendisine ait her türlü özerk değerden ve yoğun zihinsel faaliyetten uzak tutulmaya çalışılan birey, daha çocukluğundan itibaren potansiyel bir tüketici profili, istatistiksel bir meta olarak değerlendirilir. Bu metalaştırılma süreci içerisinde birey şöyleşir, işleyen bir parça haline gelir ve kendinde ve özerk bir kimlik oluşturmaya başaramaz. Kültür endüstrisi ise, ona bir sahte kimlik kazandırır, bu sahte kimlik aslında onun içerisinde sıkıştırıldığı sosyal şemada olması gerektiği yerde kalmasını sağlayan bir mekanizmadır. Başka bir ifadeyle, birey artık özerk bir kimlik duygusundan mahrum olduğu için, önceden herkes için bir şeyler sunan kültürel ürünlerle kendisini ve hayatını anlamlandırmaya çalışır. Zaten teorisyenlere göre onları vazgeçilmez yapan da tüketimin kendisi değil, bu anlamlandırma işlevidir, kültür endüstrisini bireyin yaşamında vazgeçilmez kılan da bu işlevidir.

Adorno ve Horkheimer Aydınlanmanın Diyalektiği'nde bu sürecin gerçekleştirilmesinin en önemli sağlayıcılarından birinin kültür endüstrisi tarafından oluşturulan tipler olduğunu ortaya koymuşlardır. Bireyler, "Hit şarkılardan, yıldızlardan, pembe dizilerden çıkan tiplere"¹⁷⁴ özenir, hatta kendisini onların yerine koyarak özdeşleşmeye çalışırlar. Böylece, birey, ondan nesnel olarak beklenen alışılmış tepki ve işlevlerin kesişme noktası olana dek küçülür.¹⁷⁵

"Öyle ki kişiler gördükleri karakterleri kendi hayatlarına dahil eder. Örneğin, bir dizi karakterinin zenginliğini gören kişi, bir gün kendisinin de zengin olabileceği hayaliyle diziyi izler. Bu durumu o kadar içselleştirmiştir ki kendisini dizinin karakterinin yerine koyar. Birey bir süre sonra karakterlerin özelliklerini taklit eder ve kendisine bunu yakıştırır. Kendi günlük yaşamından kaçarak kültür endüstrisinin ve onun tüm alanlarının vaat ettiği şeyleri hayatına katan birey kendisini yine en başta bulur."¹⁷⁶

¹⁷⁴ Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiği, **a.g.e.**, s.168

¹⁷⁵ **A. e.**, s 49

¹⁷⁶ Avyüzen Zobar, **a.g.e.**, s. 41

Teorisyenlere göre kültür endüstrisi özellikle kitle iletişim araçlarının sunduğu tiplerle kurduğu ilişki bağlamında bireye yalnızca kendisi ve yaşamıyla ilgili anlamlandırma işlevselliği sunmakla kalmaz, aynı zamanda bu tipler sayesinde bireye toplumsal statüsü ve değeriyle ilgili bir takım vaatlerde bulunur. “Starlet [yıldız adayları kadın oyuncunun bir sekreteri simgelediği düşünülür, ancak gerçek sekreterden farklı olarak, onun bir gün o gösterişli gece kıyafetini giyeceği sanki daha baştan bellidir.”¹⁷⁷

Bu senaryo bireye iki yönlü bir düşünce akışı sunar, bir yandan izleyiciye onun da bir gün kendisinin de o gösterişli kıyafetler içerisindeki yıldız olabileceğini vadederken, diğer yandan ona, yıldız ile kendisi arasındaki uçurumu gösterir. Birey gerçek hayatta belki de asla göremeyeceği görkemli elbiseleri, baloları ve şölenleri; evinde, televizyonunun karşısına özenle konumlandırılmış koltuğunda pijamasıyla izler. Dolayısıyla kültür endüstrisi, bir taraftan bireylerin umutlarını beslerken diğer taraftan bu ihtimalin uzaklığı hiç olmadığı kadar belirgin biçimde bireye hissettirilir. Bu haliyle, “Birbirine değen aşırı uçlar, bulanık bir özdeşliğe dönüşmüştür”,¹⁷⁸ çünkü;

“Piyango ancak bir kişiye vurur, ancak bir kişi şöhret olabilir ve matematiksel olarak herkes aynı şansa sahip olsa da, bu olasılık her bir birey için o kadar kuçuktur ki, en iyisi onu yok saymak ve yerinde kendisinin de olabileceği, ama hiçbir zaman olmadığı o talihlinin sevincini paylaşmaktır”¹⁷⁹

Bu açıdan kültür endüstrisi bireyin onun da bir gün herkesin düşlediği hayallere sahip olabileceğine dair vaatlerini canlı tutarken, diğer yandan bu umudun ne kadar düşük olduğunu gözüne sokar ve onu bu umutsuzlukla yüz yüze bırakır. Bu haliyle de bireyin hem sistemin içinde kalmasına hem de yeniden üretilmesine de gönüllü olarak katkıda bulunmasını sağlar.

Teorisyenlere göre, bireyin kültür endüstrisi içerisinde eriyişinin bir başka nedeni de bireyin artık kültür endüstrisi ürünlerini tüketim malzemeleri olarak değil, kendisine değer, statü ve kimlik kazandıran metalar ve deneyimler olarak görmesidir.

¹⁷⁷ Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiği, s.194

¹⁷⁸ Theodor W. Adorno, **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Çev: Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen). İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.59

¹⁷⁹ Horkheimer ve Adorno, Aydınlanmanın Diyalektiği, s.194

Çünkü artık kendinde bir değeri olmayan insan, kendi değerini toplumsallık içinde ve diğerinin gözünde bulmaya çalışır. Çünkü güdümlü kollektifin birliği tüm bireylerin yadsınması üzerine kuruludur.¹⁸⁰ Bu toplumsal düzenin devamlılığı için gerekli bir koşuldur. Bu açıdan birey yadsınarak, toplumun birliği sağlanır; kendinde bir öz değerden ve kimlikten soyutlanan birey ise kaybettiklerini kapitalizmin ve kültür endüstrisinin sundukları ile satın almaya çalışır.

Özne konumundan düşen ve anonimleşen birey, kimlik ve saygınlık kazanmak için kendisini, aslında seri üretim ile milyonlarca insan için üretilen metalarla tanımlamaya ve tanıtmaya çalışır. Bu haliyle, Animizm şeylere ruh vermiş, endüstriyalizm ise ruhları olgusallaştırmıştır.¹⁸¹ Dolayısıyla, seri üretimle bilinçsiz ve kişiliksiz bireylerle dolu bir toplum yaratılmış, eğlence endüstrisi ve tüketim ile birlikte bireye düşünecek ya da direnecek bir nokta bırakılmamıştır.

İnsanın, kültürünün ve insanlar arası ilişkilerin de metalar arası ilişkiler gibi algılanması ve değerlendirilmesi ise, kapitalizmin mutlak kültürel hegemonyasına yol açmıştır. Bu da bireyi, hegemonyanın bir taşıyıcısı ve aracısı olarak tüketici konumuna mahkum etmiştir. Başka bir deyişle;

“Bu düşünürler araçsal aklın modernliği belirlediği ve şeyleşmenin habis bir ur gibi tüm toplumu sardığı kanaatindedir. Kültür endüstrisi boğazına kadar yabancılaşmaya batmış modern dünyanın temel dinamiğidir. Kültür endüstrisi koşullarında kitle iletişimi sosyal gerçekliği denetler. Dağıtım teknikleri rasyonelleşir, seri üretim kültür ürünlerini standart hale getirir. Kültür endüstrisi kültürü nesneleştirdiği ölçüde tüketici de değişmez bir zihniyetin, anonimleşmiş bir kitlesel bakışın taşıyıcısı haline gelir.”¹⁸²

Eleştirel teorisyenlerin çalışmalarını değerlendirdiğimizde, onların kültür endüstrisini bir bilinç endüstrisi olarak da değerlendirdiği açıktır. Hayatın her alanına yerleşen bütüncül bir sistem olarak kültür endüstrisi, bireylerin yalnızca iş hayatlarını ve boş zamanlarını değil, bilinçlerini de yönlendirir ve onları katılımcı bir tüketici

¹⁸⁰ A. e., s.31

¹⁸¹ A.e., s.49

¹⁸² Armağan Öztürk, "Kültür ne işe yarar? Bourdieu Frankfurt Okulu'na karşı", gazeteduvar, Şubat 2022,(Çevrimiçi) . <https://www.gazeteduvar.com.tr/kultur-ne-ise-yarar-bourdieu-frankfurt-okuluna-karsi-haber-1554636>.

olarak sisteme dahil eder. Aynı şeyleri beğenen, dinleyen, giyen ve konuşan bireyleri bu şekilde belirleyen kültür endüstrisi bu haliyle hem bireylerin üzerinde belirli bir birleştirici işlev olma görevini yerine getirerek herkesin birbiriyle uyumlu bir biçimde ve eksiksiz olarak sisteme dahil olması için çabalar; hem de onların yalnızca tüketmeyi istedikleri şeyleri üretmez, aynı zamanda neyi tüketmeyi istedikleri algısını da üretir. Bu haliyle bireyin yaşadığı yabancılaşma kendi emeğine, birbirlerine ve kendisine yöneliktir. Birey, kendisine yaşadığı düzen içerisinde yer bulabilmek ve kabul görebilmek için, herkesin yaptığını yaparak uyum sağlar ve bireyselliğini kaybettiğinin farkında dahi olmadan, seri üretimin metaları ile kendisine yeni bir kimlik yaratmaya çalışır. Adorno'ya göre bu tavır, “Kendisine sevecek başka bir şey kalmadığı için hüccresini seven mahkumun davranışına tekabül eder.”¹⁸³

Üstelik kültür endüstrisinin reçetesine uymakta zorlanmanın cezası da oldukça büyüktür:

“Bugün, belirlenmiş tarzda konuşamayan, yani kitle kültürünün formüllerini, geleneklerini ve yargılarını kendisininmiş gibi zahmetsizce yeniden üretemeyen herkes, varoluşuyla tehdit edilir.”¹⁸⁴

Yani kitle kültürüne uyum sağlayamamanın toplum tarafından ayıplanmak, tuhaf karşılanmak, marjinalleştirilerek dışlanmak gibi pek çok cezası vardır. Zaten bireysel kimliğini kaybetmiş bireyin, toplumsal varoluşundan da soyutlanması; bir hiç haline getirilmesi, yok sayılması anlamına gelir ki, modern birey için bu oldukça korkutucu bir senaryodur. Çünkü modern toplumda bireyin varoluşunun ispatı olan yaşam pasaportu kendisine ancak ve ancak kitle kültürü tarafından verilir:

“İnsanlar kitle kültürüne onay verirler çünkü tekelleştirilmiş bir yaşamda pasaportları olarak kesinlikle ihtiyaç duyacakları düsturların kendilerine burada öğretildiğini bilir ya da bundan şüphelenirler.(...) Kitle kültürünün bu kadar karşı konulamaz olmasının nedeni budur.”¹⁸⁵

¹⁸³ Jay M. Bernstein, **Theodor W. Adorno the culture industry: Selected essays on mass culture**, 1991, s.40

¹⁸⁴ A.e., 92

¹⁸⁵ A.e., 92

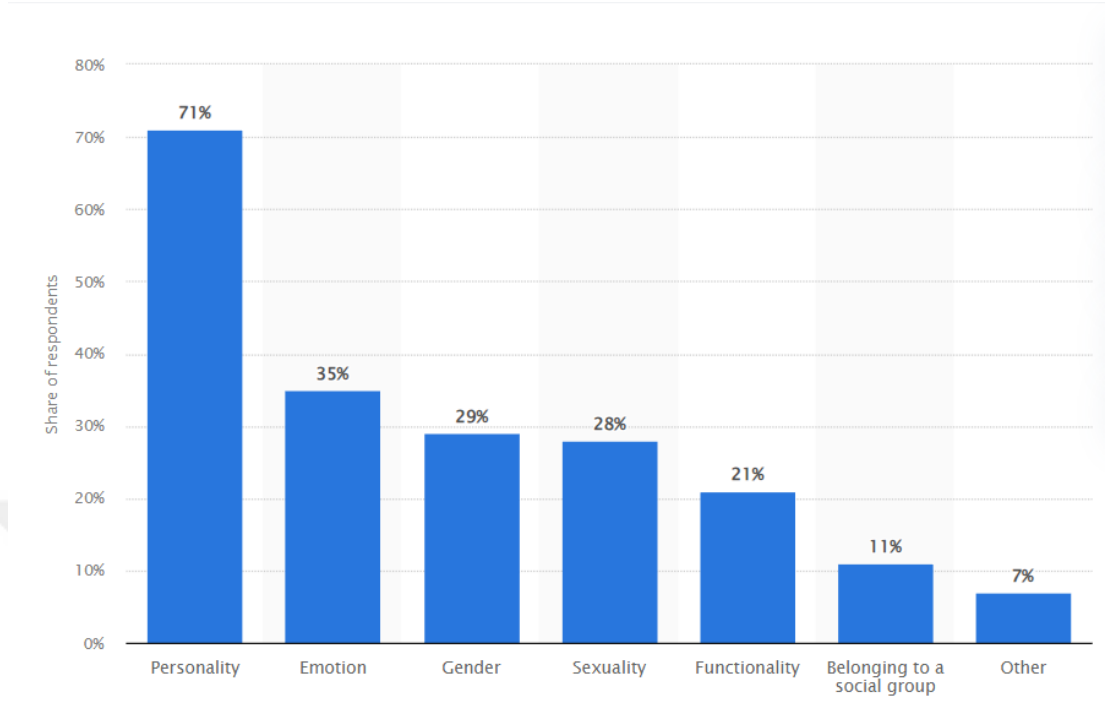
Bugün de durum Frankfurt Okulu’nun ortaya koyduğundan farklı bir tablo sunmaz, ancak bugün; bir bilinç endüstrisi haline gelen kültür endüstrisi ve onun birey üzerindeki etkisi, teorisyenlerin tahmin edebileceğinin ötesinde bir gelişmişlikle gerçekleşen bir yıkıcılık taşır. Bu bakımdan, teorisyenlerin kültür endüstrisi ve birey incelemeleri, bugünü tamamen açıklayamasa da, onu anlayabilmek için önemli bir yol haritası ortaya koyar. Başka bir deyişle, kültür endüstrisindeki önemli kavramların pek çoğu bugüne de ışık tutabilecek kadar canlıdır. Örneğin, bireyler bugün de kimliğini endüstri içerisinde kazanmaya çalışır ve kültür endüstrisinin kendisine sunduğu ürünler ve değerler aracılığıyla kurduğu asılsız özdeşleşmeler ile yaratılan sahte kimliklerle yetinir:

“işyerlerinin ya da evlerinin yüz metre ilerisinde gündelik toplumsal ilişkilerde kişilerin toplumdaki gerçek statülerinin ilk bakışta anlaşılmaması, yani çağdaş toplumlarla kişiler arası ilişkilerin anonimleşmesi, vb., işlev olarak”(…) onları, işyerinin ve evlerinin yüz metre ilerisinde "kişilik kazandıran" konfeksiyon işi giysilerle dolaşarak mutlu olmaya, evlerinde televizyondan "taşınabildikleri" "ünlüler" e ve "üst-konumdakiler" e ait olan "şey"leri ve özellikleri "hayalet" bir dünya da paylaşmakla yetinmeye yöneltmeyi amaçlamaktadır.”¹⁸⁶

Örneğin, Şekil 3.1’de 2022 yılında ABD’de Z kuşağı üzerine yapılan bir araştırmada, katılımcıların kıyafetleri aracılığıyla en fazla ne ifade etmek istedikleri sorusuna verilen cevaplar görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu, kıyafetleri ile “kişiliklerini” göstermek istediklerini belirtmiştir, bu oran cinsiyet ve işlevsellik gibi pek çok kategoriden daha yüksektir. Dolayısıyla, “Konfeksiyon giysilerinden beklenen bir kişilik”¹⁸⁷ inancı, Frankfurt Okulu’nun eleştirdiği sığ ve yüzeysel bir özgürlük ve bireysellik alanı içerisinde sıkışarak kimliğini kültür endüstrisinin metalden oluşturmaya çalışan birey çözümlemesi ile bugün dahi uyum göstermektedir.

¹⁸⁶ Ünsal Oskay, “Kitle iletişimi açısından toplumsal egemenlik ve kültürel donanımları.”, **Kurgu Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli İletişim Dergisi**, 1980, s82

¹⁸⁷ A.e, s. 82

Şekil 3.1: Gen Z Coustomers' main means of expression through fashion in the U.S. in 2022. ¹⁸⁸

Dolayısıyla, kültür metaları üzerinden yaratılan bu sahte kimlikle beraber; bireyler ve onların kurdukları ilişkiler anonimleştirilmiş, yaşamları toplumsal bütünlüğe eklenerek, varlığı kollektifleşmiş bir yanlış bilinç içerisindeki şeyler arası ilişkiler yığınını indirgenmiştir. Bireyin yiyip içtiğinden, giydiği ve yaşadığı eve, hatta evinin dekorasyonundan arabasının modeline kadar her şey olduğundan çok daha fazlasını ifade etmektedir. Tercih yapma özgürlüğüyle sunulan tüm seçimler, bireyselleşmenin önüne geçerek, insanı kişiliksizleştiren ve yüzeysel hale getiren bir etkiye sahiptir.

Bu noktada, bireyin metalarla kurduğu ilişki üzerinden kendisini tanıtmaya ve tanımlaması durumu, günümüz post modern toplumu açısından eleştirel teorisyenlerin görüşleriyle çok büyük oranda uyum sağlamaktadır. Ancak bugün, etkisini her alanda hissettiren kültür ürünleri ve kitle iletişim araçları teorisyenlerin hayal dahi edemediği bir oranda gelişmiştir. Ancak bu gelişme kişiliksizleştirilmiş ve özgünlüğünden koparılmış, bu bağlamda da her türlü karşı çıkıştan ve eleştirel düşünceden uzaklaşmış,

¹⁸⁸ P. Smith, Sep 9, 2022, "Most important means of expression Generation Z fashion consumers wish to convey through their clothing in the United States in 2022", [Infographic]. Statista. <https://www.statista.com/statistics/1331578/fashion-means-of-expression-gen-z-us/>

tükettiklerini kimlik kartı olarak gururla taşıyan sersem bir birey profilini beraberinde getirmiştir.

Frankfurt Okulu'nun ortaya koyduğu gibi bireyin potansiyelini gerçekleştirmesinin ve özgürleşmesinin önünde salt ekonomik veya siyasal denetimlerden çok daha önemli bir etmen vardır: insan hayatının her alanına hükmeden bir kültür endüstrisi. Bu endüstri, ekonomik veya siyasal herhangi bir denetleyici ve kural koyucu mekanizmanın ulaşabileceğinden çok daha fazla insana, oldukça kısa bir sürede ve çok daha kolay bir biçimde, çok daha büyük bir etkide bulunabilir. Asılsız özdeşleştirmelerle kişiliksizleştirilmiş ve tek tipleştirilmiş insanlardan oluşan ve bireyselliğin toplum içinde eridiği böylesi bir toplum ise, bu etkinin hem sebebi hem de sonucunu ortaya koyar.

Bu bağlamda, bireyin kişiliksizleştirmesi açısından değinilmesi gereken bir başka önemli konu sınıf kavramının kaypaklaşmasıdır. Çünkü toplumun sınıfsal yapısı çok uzun bir süre boyunca kişilerin isminden unvanına, nüfuzundan mal varlığına, yaşam tarzından eğitimine ve mesleğine kadar bir çok yaşam kriteri için belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu açıdan bir sınıfa ait olmak, bireyler için adeta daha doğmadan hazırlanmış ve hayatını neredeyse değiştiremez biçimde sınırlayan bir pasaport oluşturmaktaydı; çünkü sınıf kavramı ile bireyler, hem ekonomik anlamda işaretlenmiş hem de sosyal ve kültürel anlamda oldukça keskin sınırlarla belirlenmiş bir oyun alanı ile ayrıştırılmıştı.

Bu haliyle sanayi devriminden önce toplumsal sınıflar çok daha belirgindir; insanlar geçimini çiftçilik, balıkçılık, zanaatkarlık gibi belirgin uğraşlar etrafında sağlamakta, onları yöneten görece azınlık üst sınıflar toprak sahipleri ve aristokratlardan oluşmaktaydı. Bu üst sınıfın statüsü, gücü ve parası kandan gelmekte ve nesilden nesile devam etmekteydi. Bu haliyle sınıflar arası sızıntıların neredeyse imkansız olduğu toplumsal sınıf yapısı, sanayi devrimi ile birlikte büyük bir değişime uğramıştır. Çünkü endüstrileşme yeni iş güçleri ve onlara bağlı olarak düzenlenen yeni roller talep etmiş; bu talep, işçi sınıfının(proletarya) ve orta sınıfın(burjuvazi) ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Sınıflara mensup kişilerin benzer hayat koşulları ve yaşam standartları içerisinde olmaları onların birbirlerine yakın hissetmelerine sebebiyet vermiş ve zamanla bu yakınlık sınıf bilincini oluşturmuştur. Herhangi bir kurala veya kanuna

dayalı yaratılmayan bu bilincin oluşumu doğal olarak gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, sınıf bilinci, insanlar belirli bir sosyal ve ekonomik gruba ait olduklarına inandıklarında ortaya çıkmıştır.¹⁸⁹ Ortak deneyimler ve paylaşılan gerçekliğin ortaya çıkardığı sınıf bilinci kavramı, dönemin koşulları bu sınıfları kendi içlerinde daha sıkı bir ilişkiye yönlendirmesiyle etkisini gittikçe arttırmaya başlamıştır. Öyle ki sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkan belirli sosyal ve toplumsal koşullar bu süreci daha da belirgin kılmıştır. Çünkü yeni iş güçlerinin gereksinimi dolayısıyla kırdan kentlere doğru gerçekleşen hızlı göç büyük sorunları da beraberinde getirmiştir:

“Sokaklarda kanalizasyon ve temiz içme suyu yoktu ve düşük kaliteli yiyecekler tüketiliyordu. Bütün bunlar büyük hastalık salgınlarına neden oldu. Örneğin, 1830'lardan 1850'lere kadar Rusya, Fransa ve Büyük Britanya'da yüzbinlerce kişi kolera adı verilen suyla bulaşan bir hastalık tarafından öldürüldü.”¹⁹⁰

İşçi sınıfının bu durumuna karşılık, orta sınıf, sanayileşmeden diğer tüm gruplardan daha fazla yararlanmıştır.¹⁹¹ Çünkü, bankacılar, tüccarlar ve fabrika sahiplerinin oluşturduğu bu yeni orta sınıf, fabrikaların ürettiği tüm yeni endüstriyel ürünleri satın alacak paraya sahip olmuştur.¹⁹² Kendi ürettiklerini satın alamayan işçi sınıfı, ürettiklerini tüketebilen sosyal grubu kendisinden ayrı olarak kabullenmiş, aradaki gelir düzeyi farklılığı gittikçe yaşam standartlarının farklılığına evrilmiştir. Bir yaşam endüstrisi haline gelen tüketim, bu sayede sosyal yaşamın kendisini ele geçirerek, farklı sınıfların bir parçası olmaya dair fikri güçlendirmiştir. Ancak bu ayrılmaya rağmen proletarya ile burjuvazi arasında geçmesi beklenen mücadelenin proletaryanın zaferi ile son bulmasına yönelik Marksist öngörü hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Buna sebep olan pek çok farklı sebepten söz edilebilir: Şehirlerin daha temiz ve güvenli hale getirilmesi, maddi anlamda ve sosyal hayatta gittikçe güçlenen ve söz sahibi hale gelen burjuva sınıfının kazandığı büyük itibar ve güçle birlikte aristokrat sınıfın hayat tarzını taklit edebilir hale gelmesi ve bu bakımdan

¹⁸⁹ Malcolm F. Purinton,, World History Project - 1750 to the Present, Unit 4: Labor and Society Part 1: Class Structure.

¹⁹⁰ A.e.

¹⁹¹ A.e.

¹⁹² A.e.

burjuvazi ile aristokrat sınıf arasındaki ayrımın belirginliğini yitirmesi, işçi sınıfının en önemli özelliği olan hareket ve devrim yeteneğini donuk sendikalara ve ateşli savunularından vazgeçmiş yeni siyasi partilere kurban etmesi gibi.

Bu etmenler, beklenen devrimin hiçbir zaman gerçekleşmemesinin olduğu kadar kültür endüstrisinin ortaya çıkışının da zeminini oluşturmuştur. Çünkü “Paralarını güzel yemeklere, seyahate ve eğlenceye harcamasıyla”¹⁹³ aristokrat sınıfı taklit eden bir burjuva ve burjuvanın yaşam tarzına ve davranış kalıplarına özenen bir işçi sınıfı arasında, sınıfların ayrımı varlığını pratikte sürdürmeye devam etse de görünüşte bu ayrım bulanıklaşmıştır. Dolayısıyla zenginlik, güç ve statü ile ayrılan sınıflar, aslında geçerliliğini etkili bir şekilde sürdürse de bu ayrımın sosyal hayattaki görünümünde bulanıklaşma yaratan ve bu açıdan da onun sürekliliğini garanti altına almaya hizmet eden kültür endüstrisi; Frankfurt Okulu’nun eleştirilerinin hedefi haline gelmiştir.

Çünkü kültür endüstrisi görünümü özün önüne koyar, adamı adam yapan terzidir. Her şey görünüşü ile değerlendirilir ve daha derin anlamlara ve değerlere dair sorgulamalar anlamsızlaştırılır. Başka bir deyişle kültür endüstrisi bir yüzeysellik kültürüdür. Seçkin ile sıradan olan, gerçek ile sahte olan arasındaki fark, bu yüzeysel değerlendirmeler yığınları ile bulanıklaşır. Tarih boyunca, insanların değerleri, vizyonları ve hayat görüşleri onların kişisel ve sosyal kimliklerinin oluşmasında en önemli unsurlar olarak işlevsellik göstermiştir; ancak kültür endüstrisi seri olarak herkes için üretilen metalarla ve kitle iletişim araçlarının etkisiyle bu değerleri ve vizyonu baştan sona istediği gibi şekillendirir, bu da tek tipleşmiş ve sahte kimliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu haliyle; maddi olarak ve hayat koşulları açısından değerlendirildiğinde hala geçerliliğini sürdüren sınıflara ait yaşam tarzları ve metaları da, kişiliksizleştirilen bireyler arasında gölgelenerek sahte bir geçişkenlik sağlanır. Böylece hala sınıflı yapının tüm şartları tarafından ezilmesine rağmen, sınıf bilincine sahip olamayan bireyler, hem bu yapıya karşı savaşıma bilincini kaybeder, hem de hayat tarzı ve tüketimi ile bu adaletsiz yapının korunmasına yardımcı olur. Bu bulanık bütünleştirme

¹⁹³ A.e.

içinde bir zamanlar, tüketimden dışlanan alt sınıflar da tüketimin önemli bir parçası haline getirilerek sistemle bütünleştirilmiştir. Artık gerekli olan yalnızca herkeştir.¹⁹⁴

Herkes için sunulan ve herkesi içine alan bu bütünselleştirme zorunlu olarak gelip geçici, yüzeysel ve kaba bir kültür endüstrisini ve aynı tipte insan yığınlarını beraberinde getirir. Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanma'nın Diyalektiği*'nde bu konuya şu şekilde bir örnekle açıklık getirmeye çalışır:

“On dokuzuncu yüzyılda veya yirminci yüzyılın başlarında bir tiyatro oyununu izlemek ya da bir konser dinlemek için para verenler, o sanat gösterisine en azından harcanan paraya gösterdiği kadar saygı gösterirdi. Verdiği paranın karşılığını almak isteyen yurttaşlar zaman zaman yapıtla bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Wagnerci müzik dramalarına yazılan kılavuzlar ve Faust yorumları bunun belgeleridir.”¹⁹⁵

Adorno ve Horkheimer'a göre, “üst” sınıfa ait içerikler, emek ya da para anlamında hatırı sayılır bir karşılık gerektirdiği için -yani hiç değilse bu sebepten dolayı- ulaşılan değerle bir sorgulama ve anlamlandırma ilişkisine girme sorumluluğunu beraberinde getiriyordu. Ancak özellikle TV ve radyonun yaygınlaşması ile evinin bir köşesinde hiçbir çabaya girmeden buna sahip olan insanlar yığını açısından böyle bir ilişki kurmanın gereği yoktur. Notaları duymak veya renklerin canlılığına ve harekete kendini kaptırarak görüntüleri izlemek, kültür endüstrisinin önelediği sıg ve yüzeysel ilişki için yeterlidir. Başka bir deyişle,

“Piyanonun akorsuz olup olmadığı dışında hiçbir şey duymayan konser izleyicisi tipi, tekeller tarafından ona sunulan yeniliklerin doğrudan ve dolaylı bir alıcısı olarak kendisinin de benzediği o kültür mallarının ideal nesnesi haline gelmiştir.”¹⁹⁶

Bu nedenle gerçek hayatta en ezici şekilde etkisini sürdüren sınıf farklılıklarına rağmen, kültür endüstrisinin yüzeyselliği ve aldatıcılığı altında, kişisel kimliklerini oluşturamayan ve sahte sosyal kimlikleri ile var olmaya çalışan bireyler, bu gaye

¹⁹⁴ Horkheimer ve Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 67

¹⁹⁵ A.e., s. 213

¹⁹⁶ A.e., s.371

uğruna kapitalizmin eğilimlerine yalnızca gönüllü olarak boyun eğmez, aynı zamanda onu sürekli olarak onaylar ve yeniden üretir. Üstelik kültür endüstrisinin sunduğu eğilimler ve metalarla, sınıfsal farklılıklarının gölgelenmesi toplumun bu gizlenmiş sınıflı yapısının korunmasının en önemli etmenlerindendir.

Bu eleştirileri daha iyi anlamak ve teorisyenlerin eleştirilerinin bugünle bağlantısını daha doğru bir perspektifte ele alabilmek amacıyla Malcolm F. Purinton'ın sınıf çatışması üzerine çalışmasında¹⁹⁷ kullandığı bir çizimi inceleyerek değerlendirebiliriz:

(RESİM 1)¹⁹⁸

Public domain.

“Townswoman and fisherwoman”, 1894

Yukarıda görülen 1894 yılına ait bu çizim, orta sınıf(burjuva) bir kasabalı kadın ile işçi sınıfından(proleterya) balık satan bir kadını konuşurken göstermektedir. Ayrım herhangi bir kafa karışıklığına yol açmayacak şekilde nettir, bu bakımdan sınıflar arası

¹⁹⁷ Çalışmanın detayları için bkz: Malcolm F. Purinton, **A.e.**

¹⁹⁸ “Townswoman and fisherwoman”, 1894, Public domain.

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PUK1894p341.jpg>

geçişkenliğin imkansızlığı da gözler önüne serilmiştir. Bu net ayrım; hem sınıf bilincinin hem de eşitsizliğe karşı mücadelenin canlı tutulmasını hizmet eder.

Ancak bugün, böylesine bir netliğe sahip değiliz. Çünkü kültür endüstrisinin metaları ve deneyimleri herkesi kapsayacak şekildedir. Başka bir deyişle kitle kültüründe en üst gelir gruplarından en alt gruplarına kadar herkes, gerçekte hangi ekonomik sınıfa mensup olursa olsun belirli moda akımlarına göre giyinir, Starbucks'taki belirli favori içecekleri bilir ve onları sever, Netflix'te hemen hemen aynı içerikleri seyrederek, ortalama aynı gelişmişlik düzeyindeki teknolojik aletleri satın alır ve aynı uygulamaları kullanılır. Dolayısıyla bir aldatmaca olarak kültür endüstrisinin herkese bulaştırdığı benzerlik, Frankfurt Okulu'nun tespitlerine uygun olarak bugün hala güçlü bir sınıf bilinci oluşmasının önündeki en önemli unsurdur.

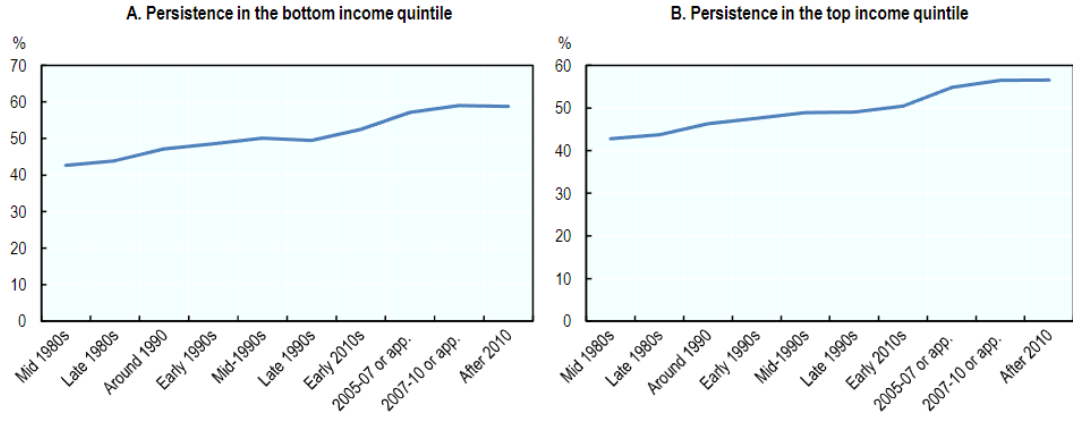
2018 yılında Avrupa Birliği'nin finansmanı ile İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı(Organisation for Economic Co-operation and Development -OECD) tarafından gerçekleştirilen, “A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility”¹⁹⁹ isimli çalışma sınıflar arası sosyal hareketlilik için oldukça detaylı bir analiz sunmaktadır. 355 sayfalık oldukça geniş kapsamlı rapora göre, düşük gelirli ailelerde doğan çocuklarının sınıflar arası geçiş şansları oldukça düşüktür. OECD'nin sonuçları; nesiller arası kazanç kalıpları ve toplumsal hareketlilik incelediğinde, düşük gelirli ailelerin çocuklarının yükselme şanslarının düşükken, yüksek gelirli ailelerin çocuklarının yerini koruma şanslarının oldukça yüksek olduğunu ortaya koymuştur:

“Yapışkan tavan geliri yüksek olanların gelir dağılımında aşağılara inmesini engellerken, yapışkan zeminler ise geliri az olanların yukarı çıkmasına engel olur.”²⁰⁰

Bu da bahsi geçen çalışmada “Like Father Like Son” başlığıyla ifade edildiği üzere, kapitalizmin ve kültür endüstrisinin tüm yanıltıcı görüngülerine rağmen sınıf farklılıkların çok net bir biçimde korunmaya devam ettiğini göstermektedir. Çalışmada dikkat çekici bir başka istatistik de Şekil 3.2’de gösterilmiştir.

¹⁹⁹ Çalışmanın detayları için bkz: OECD(2018), “A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility”, **OECD Publishing**, Paris,(çevrimiçi), <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>.

²⁰⁰ A.e., s.30

Şekil 3.2: Trends in persistence at the bottom and at the top of the income distribution²⁰¹

OECD'nin verilerine göre, görülmektedir ki, 1990'lardan itibaren dünya üzerinde yaşanan bütün ilerlemelere rağmen, hem alt hem de üst sınıfın gelir devamlılığı (income persistence) yani aynı sınıfta kalmaya yönelik direnç sürekli artmıştır. Bu da gelir hareketliliğinin (income mobility) yani sınıf değişimine yönelik ihtimalinin sürekli olarak azaldığı anlamına gelmektedir. Bu sonuçlar da, Frankfurt Okulu'nun; kültür endüstrisinin sınıf ayrımını maskeleydiği ve sınıf bilinci oluşmasına engel olması sebebiyle mücadeleyi ve toplumsal hareketliliği baskıladığı ve statükonun korunmasına hizmet ettiği yönündeki tespitleri ile uyumlu bir tablo sunmaktadır.

Bu değerlendirmeler ışığında söyleyebiliriz ki, bugün hala Frankfurt Okulu'nun tespitleri yol gösterici bir canlılığa sahiptir. Gerçekten de mahallelerinden çıktıktan sonra hangi ekonomik sınıfa dahil olduğu belli olmayacak bir benzerlikle giyinen ve konuşan; gittiği mekanlarla, sabah sporları ile, maaşının kaç katı olursa olsun edindiği son model teknolojik aletleri ve yüklü kredileriyle edindiği otomobilleri ile; toplumsal sınıf ayrımı sürekli olarak bulanıklaştırılmaktadır. Üstelik Frankfurt Okulu'nun bu belirsizliğin statükonun korunması konusunda en büyük koz olduğu

²⁰¹ A.e., s.86, Figure 2.13.

yönündeki güçlü eleştirisinin de, bugüne son derece uygun olduğu son zamanlarda yapılan pek çok ampirik çalışmayla da desteklenmiştir. Ekonomik olarak sınıfların 1900'lerden beri daha da dirençli bir biçimde yerlerini korunmasına rağmen, sınıf bilincinin esamesinin okunmaması da onların tespit ve eleştirilerinin hala canlılığını koruduğunun en önemli ispatlarındandır.

3.2. DİJİTAL ÇAĞDA KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ

Toplumun içkin bir eleştirisini yapabilmek, eleştirileri çağın gereklilikleri ve koşulları açısından yeniden ele alınması ile mümkündür. Çağdaş ve verimli bir eleştirel teori ancak bu şekilde mümkün olabilir. Eleştirel teori ile dijital bağlam arasındaki ilişkiyi kurmak da toplumsal bütünlüğün bir parçası olduğumuz bugünü doğru değerlendirmek açısından elzemdir.

Kapitalizmin kuşkusuz zaferi, teknolojinin durmaksızın yükselişini de beraberinde getirmiştir. Frankfurt Okulu'nun teknoloji eleştirisi, insanın doğa ile kurduğu ilişki ve araçsal aklın egemenliği üzerine şekillenmiştir. Modern dönemdeki teknolojik ilerlemelerin getirdiği toplumsal çelişkiler ve çarpıklaşmalar okulun eleştirilerinin merkezindedir, ancak bu noktada dikkatle altı çizilmesi gereken Frankfurt Okulu'nun eleştirilerinin gerici ve muhafazakar bir teknoloji eleştirisinden uzak olmasıdır, yani okulun eleştirileri teknoloji öncesi çağa özlem duyan bir nostalji hırsını yansıtmaz. Dolayısıyla onların, diğer bölümlerde de detaylıca ele aldığımız gibi Aydınlanma sonrasında araçsal aklın hakimiyetindeki hesaplanabilir bir dünyaya olan eleştirileri, teknoloji öncesi çağa doğru gerilemeci bir tavra indirgenemez, dahası eleştirel teorinin döneminin düşünce sistemleri arasında oldukça ilerici ve orijinal bir konumda olduğu da söylenebilir. Çünkü teorisyenler kapitalizm ile teknoloji arasındaki su götürmez bağlantıyı kabul etmekle birlikte; teknolojiyi yalnızca kapitalizmin ekonomik boyutu üzerinden bir anlamlandırmaya tabi tutmamış, onun bireysel, toplumsal ve kültürel sonuçlarını da aynı titizlikle sorgulamaya özen göstermiştir.

Özellikle Adorno, Horkheimer ve Marcuse; teknolojiyi şeyleştirme ve tahakküm ilişkisi üzerinden ele almışlardır. Eleştirel rasyonalitenin, teknolojik rasyonalite karşısındaki mağlubiyeti onların eleştirilerinin ana çizgisini oluşturur. Teknolojinin boyunduruğunda amaçların araçlardan ayrılamaz hale gelmesi ve insanın

doğa karşısındaki zaferinin onu yeni bir tahakküm biçimine tutsak etmesine yönelik endişeleri, onların teknolojiye yönelik kaygılarının en önemli sebebidir.

Adorno ve Horkheimer teknolojiyi daha çok kültür endüstrisi ile beraber değerlendirip eleştirirken, Marcuse teknolojinin özgür bir toplumun ve kişisel özerkliklerin karşısında bir tehdit oluşturabileceğini düşünmüştür. Onun endişesi teknolojinin yeni bir tür otoriterlik için uygun bir tahakküm sistemi yaratabilme olasılığından kaynaklıdır. Marcuse'nin kaygıları kendi sözleriyle şu şekilde ifade edilebilir:

“Aşırı gelişmiş ülkelerde, nüfusun giderek artan bir kesimi tutsak edilmiş dev bir dinleyici yığını olmaktadır-- totaliter bir rejim tarafından değil ama yurtdaşların özgürlükleri tarafından, onları eğlendirirken ve yükseltirken Başkasını onların seslerine, görünüşlerine ve kokularına katılmaya zorlayan medyaları tarafından. Bireysel gizliliği birinin dört duvarı içerisinde bile korumaya yeteneksiz bir toplum haklı olarak bireye saygı duyduğunu ve özgür bir toplum olduğunu ileri surebilir mi?”²⁰²

Dolayısıyla teorisyenlerin hedefi teknolojinin kendisi değil, kapitalizmle ilişkisi içinde teknolojinin üretim sistemleri, toplumsal ilişkiler ve kişisel özerklikle ilişkili kontrol ve tahakküm mekanizmalarıdır. Çünkü onlara göre kapitalizmle büyüyen teknoloji, artık tarafsızlığını sürdüremez.²⁰³ Kapitalizmin amaçları uğruna bir araç olmaktan kendini soyutlayamaz. Bu haliyle teknolojik toplum, atomize edici ve şeyleştirilmiş ilişkiler içerisinde maruz bıraktığı standardizasyon ile özerk bir toplum ve birey için yeni bir özgürsüzlük biçimi olarak sosyal bir kontrol mekanizmasını oluşturmaktadır.

Bu bakımdan Frankfurt Okulu'nun teknolojiye yönelik açık eleştirilerine rağmen, onların hedefi teknolojinin kendisi değil, teknolojinin araçsal aklın boyunduruğunda gelişmekte olduğu yönüdür ve bu açıdan tersine çevrilemez değildir.

²⁰² Marcuse, **a.g.e.**, s.202

²⁰³ Marcelo Vieta, "Herbert Marcuse's critique of technological rationality: An exegetical reading." *Draft Paper*(2006). S.2

Örneğin Marcuse Tek Boyutlu İnsan’da birbirine karşıt gibi duran iki tezi birden ileri sürer:

“1) İleri endüstriyel toplum, öngörülebilir bir gelecekteki niteliksel değişimleri kontrol edebilecek bir yapıdadır. 2) Ancak bu durumu tersine çevirebilecek(bu sınırlamayı kırıp kapitalist toplumu yok edebilecek) eğilim ve güçler de mevcuttur.”²⁰⁴

Ayrıca Adorno tüm eleştirilerine rağmen, örneğin radyo hakkında ilerici bir toplum için potansiyeller görmektedir ve Benjamin kapitalizmle beraber oluşan mekanik yeniden üretimin, kültürü ve sanatı geleneğin ve “aura”nın yükünden kurtararak özgürleşmesi için yeni olanaklar ortaya sunduğunu düşünür.

Ebette teknolojiye okulun tespitlerini ortaya attığı 20.yüzyılın başlarından bu yana kadar teorisyenlerin tahmin dahi edemeyeceği kadar büyük ve etkili bir dönüşüm yaşanmıştır. Peki eleştirel teoride ileri sürülen fikirlerin geçerliliğinden söz etmek bugün için mümkün müdür? Bu soruyu sormak ve cevaplarını aramak bugünü doğru değerlendirmek ve geleceğe yönelik doğru bir kılavuz oluşturabilmek için zaruri görünmektedir. Çünkü eleştirel teori mevcut toplumsal bütünlüğü ve ilişkileri, kuramsal bir biçimde analiz etmek için en kapsamlı mercek ve gerekli radikal toplumsal dönüşümleri tespit etmek ve alternatif bir çıkar yolu ortaya koymak için hala elimizde olan en geçerli sistemlerden biridir. Ancak eleştirel teorinin özellikle teknoloji konusunda çok uzun süredir susturulmuş olduğunu ve bu haliyle, eleştirel teoriyi bugünün merceğinden ele alarak onu yeniden söz sahibi yapmak ile bize sunabileceği çok fazla şey olduğunu iddia etmekteyiz.

Eleştirel teorisyenlerin eserlerini sunduğu günlerden bu güne çok fazla şey değişti ve teknoloji onların hayal edemeyeceği şekilde gelişerek her insanın hayatının vazgeçilmez bir parçası haline geldi. Ancak Frankfurt Okulunun kültür endüstrisinin genel yönelimi hakkındaki pek çok tespiti bugünün dünyasına da uyarlanabilir görünmektedir. Özellikle Adorno ve Horkheimer’in tespitlerini gözden geçirmek için onların basın-yayın, radyo, televizyon ve sinema gibi ayrı ayrı değerlendirdikleri pek çok alanı da içine alan yeni bir merkez olarak internet ve dijital kompleks üzerine

²⁰⁴ Kurtul Gülenç; Mete ARITÜRK. "Teknoloji çağında rasyonalite, deneyim ve bilgi: Sorunlar & eleştiriler." Kaygı. **Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi** 22(2014): 113-131, s.115

yoğunlaşmak gerekmektedir. Eleştirel kuramı bugünün merceğinden yeniden değerlendirmek için, onu dijital ile ilişki ağı içerisinde ele almak artık bir zorunluluktur. Çünkü eleştirel teorisyenlerin bahsettiği mekanik teknolojidən dijital teknolojiye geçiş; hesaplamacı ve şeyleştirilmiş bir toplumun çok daha üst düzey bir boyutta yeniden yapılandırılması ile sonuçlanmıştır. Bu haliyle analogdan dijital geçişle birlikte, araçsal akıldaki büyüme eleştirel teori ve kültür endüstrisi bağlamında yapılacak yeni bir değerlendirmeyi gerekli kılar.

DİJİTAL DÜNYA

Post modern teknolojinin yeni merkezi dijital dünyanın gelişmiş kompleks sistemlerinde aranmalıdır. Çünkü analog teknoloji ile karşılaştırıldığında dijital teknoloji insan hayatını çok daha fazla kapsayarak hesaplamacı bir sistemin içine hapseden ve insanın düşünme yeteneğinin dahi üstlenen bir yapıya bürünmüştür. Hesaplamalı aşırı üretim ve tüketimdeki sıçrama ve bilgi işlem teknolojilerindeki artış, bir hesaplama ideolojisi olarak küresel bir yaygınlık kazanmış ve insanın entelektüel yeteneklerinin ve eleştirel yetilerinin yerini almasıyla sonuçlanmıştır. Bu bakımdan, bugün düşünmeyi hesaplamaya ve araçsal rasyonaliteye indirgeyen hesaplama ilkeleri üzerine inşa edilmiş sistemler dikkatli bir çalışmayı hak etmektedir.²⁰⁵

Eleştirel teörinin dijital çağda hala geçerli argümanlar sunma canlılığına sahip olup olmadığının değerlendirilmesi ise; öncelikle dijital teknolojilerin temelini oluşturan en önemli unsurlar olarak veri kullanımı ve gizlilik sözleşmeleri, gerçek zamanlı akış teknolojileri ve gerçek zamanlı sosyal ağların çalışma prensiplerinin anlaşılmasını ve daha sonrasında bu prensiplerin eleştirel teori perspektifinden bir okuma ile bütünleştirilmesini gerekmektedir. Bu bakımdan bir sonraki bölümde bu dijital teknolojilerin iç işleyiş mantıkları ortaya konulmaya çalışılacak, bir sonraki bölümde ise onların Frankfurt Okulu'nun tespitleri ile bugünün dijital teknolojileri arasında tutarlı bir diyalektik ilişki kurulmaya çalışılacaktır.

VERİ KULLANIMI VE GİZLİLİK SÖZLEŞMELERİ

²⁰⁵ David Berry, **Critical Theory and the Digital**. 1st edn, Bloomsbury Publishing, 2014, Available at: <https://www.perlego.com/book/818015/critical-theory-and-the-digital-pdf> s.24

Çerezler veya Web böcekleri(web işaretçileri) olarak bilinen otomatik veri toplama araçları kullanıcı davranışlarını izleyebilme, paylaşabilme ve geri gönderimde bulunabilme fonksiyonlarına sahiptirler. Madrigal'in(2012) açıkladığı gibi:

“Bu sabah tarayıcınızı açıp NYTimes.com'a girdiyseniz, tıklamanız ile Kuzey Kore ve James Murdoch haberlerinin ekranınıza gelmesi arasındaki milisaniyeler içinde inanılmaz bir şey oldu. Bu tek ziyaretten elde edilen veriler, Microsoft ve Google yan kuruluşları, bir grup trafik kaydı sitesi ve diğer daha küçük reklam firmaları da dahil olmak üzere 10 farklı şirkete gönderildi. Neredeyse anında, bu şirketler ziyaretinizi günlüğe kaydedebilir, özellikle gözünüze göre hazırlanmış reklamlar yerleştirebilir ve hakkınızda sürekli büyüyen çevrimiçi dosyaya eklemeler yapabilir... son 36 saatlik standart web gezintisi sırasında internetteki hareketlerinizi izleyen şirketlerin listesi: Acerno. AdaraMedia. Adblade. Adbrite.. ADIFY. AdMeld. Adtech. AlmondNet.. AppNexus.(...) tam listesi 105 şirket içeriyor ve bundan daha onlarcası var.(Madrigal 2012)”²⁰⁶

Özellikle son on yılda bu kişisel verilerin toplanması ve kullanılması ile ilgili çok fazla yeni yasal prosedür hazırlanmış ve uygulanmaya başlanmıştır. Artık internet içeriğinin çok büyük bir bölümünde, web sitelerinin kullanıcıların verilerini işleyebilmesi için bilgilendirici bir mesajla onay almaları gerekmektedir. Lakin bu genellikle web sitesinin 'çerezler' kullandığına dair bir uyarıdır ve bu, halkın çoğu üyesi için anlamsızdır.²⁰⁷ Hatta yalnızca web siteleri değil, uygulamalar da bugün “Gizlilik Politikaları/Sözleşmeleri” adı altında, kullanıcılarından veri toplayacağı, işleyeceği, geri bildirimde bulunacağı, 3. Kişi/kurum/şirketlerle paylaşacağı konusunda onay almak zorundadır. Ancak gizlilik politikalarının zorlayıcı dilleri yanı sıra uzunlukları dikkate alındığında, kullanıcıların “Okudum ve Onaylıyorum” butonuna basmaları saniyelerden az sürmektedir.

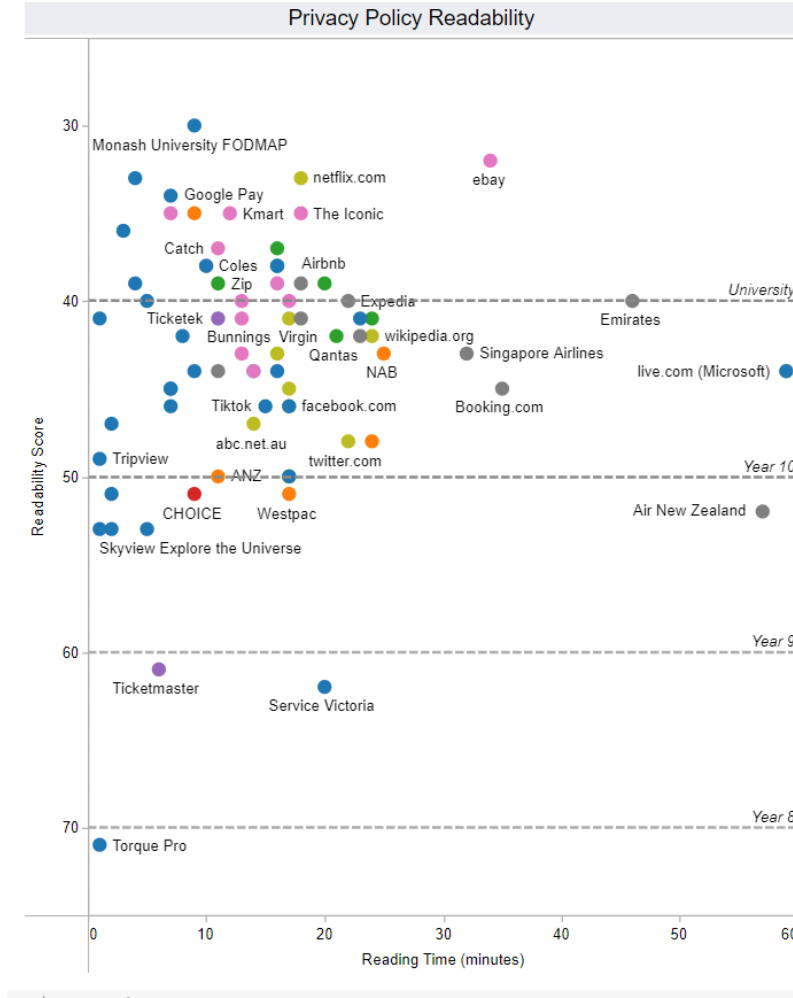
²⁰⁶ Robert Kurz, The culture industry in the 21st century, libcom, Submitted by Alias Recluse on November 15, 2014, <https://libcom.org/article/culture-industry-21st-century-robert-kurz>

²⁰⁷ A.e.

Bugün en çok kullanılan teknoloji ve sosyal medya şirketleri olan Amazon, Apple, Facebook, Google, Instagram, Microsoft, Netflix, Snapchat, TikTok, Twitter'ın gizlilik politikaları üzerine yapılan bir çalışmada²⁰⁸, bu uygulamaların gizlilik sözleşmelerinin okunma süreleri; dünyanın en ünlü tarihi ve edebi eserlerinden Amerikan Bağımsızlık Bildirisi, Magna Carta, Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, Komünist Manifesto ve Savaş Sanatı'nın okuması için gereken ortalama süre ile karşılaştırılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre, örneğin Tiktok'un gizlilik politikasını okumak için gereken süre; Amerikan Bağımsızlık Bildirisi, Magna Carta, Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'ndan çok daha fazla ve Savaş Sanatı ve Komünist Manifesto ile neredeyse aynı sürededir. Dolayısıyla bireyin kullandığı bütün uygulamaların gizlilik politikalarını okuması büyük bir çoğunluk için bir seçenek dahi değildir.

Üstelik gizlilik politikaları okumanın yanında anlamlandırmak konusu da başka bir meseledir. 2022 yılında Jarni Blakkarly ve Daniel Graham tarafından yapılan ve piyasanın önde gelen 75 uygulama ve web sitesinin gizlilik politikalarının anlaşılabilirliğini analiz ettikleri bir çalışmanın sonuçları bu açıdan gerçekten çarpıcıdır.

²⁰⁸ Çalışmanın detayları için bkz: Maddie Roderick, "The Average Social Media Privacy Policy Takes an Hour to Read", **The Real Time Report**, September 2, 2020,(çevrimiçi), <https://therealtimeport.com/2020/09/02/the-average-social-media-privacy-policy-takes-an-hour-to-read/>

Şekil 3.3: Privacy Policy Readability²⁰⁹

Bu sonuçlara göre:

“60-70 aralığının üzerindeki poliçeler çoğu kişi tarafından kolayca anlaşılırdır,(...) ancak karşılaştırılan poliçelerin %80'i 50'nin altında puan almıştır ve yalnızca tek bir poliçenin puanı 70'in üzerindedir.”²¹⁰

Dolayısıyla söylenebilir ki, toplumun büyük bir bölümü böyle bir anlamlandırmayı yapabilecek bir eğitimden yoksundur. Yanı sıra, toplumun yüksek

²⁰⁹ Marianna Longmire, "Drowning in privacy policies: CHOICE calls for reform", CHOICE, 28 January 2022,(çevrimiçi), <https://www.choice.com.au/consumers-and-data/protecting-your-data/data-privacy-and-safety/articles/reform-needed-as-australians-contend-with-hundreds-of-privacy-policies>

²¹⁰ Jarni Blakkarly and Daniel Graham, "Privacy policy comparison reveals half have poor readability", CHOICE, 28 January 2022,(çevrimiçi), <https://www.choice.com.au/consumers-and-data/protecting-your-data/data-laws-and-regulation/articles/privacy-policy-comparison>

öğrenim sahibi kesimlerinin bile bu bildirileri anlamak için farklı bir eğitim sürecinden geçmesi gerekmektedir.

Bu bakımdan, toplumun teknolojinin yoğun kullanımı ile kurduğu pratik bağ oldukça yoğunken; teorik bir bağ ancak azınlık bir kesim tarafından kurulabilmektedir.

Bu anlamda, bugün dünya nüfusunun görece oldukça küçük bir kesimi gizlilik politikalarını anlamlandırabilir, çerezlerin işleyiş biçimini anlayabilir, kod yazabilir ya da okuyabilir. Dolayısıyla insanların kullandığı dijital ürünlerle ve onların kendilerini bir veri yığını haline getiren yapılarını ortaya sunan bildirileri ile olan teorik bağı oldukça zayıftır. Bu bağın zayıf kalmasının nedenleri birkaç farklı şekilde ele alınabilir.

İlk olarak insanların zaten kapitalizmle birlikte farklı türüsünü hayal edemediği hızlı hayatları içinde, bu uzun bildirileri okuması büyük bir çoğunluk için büyük bir zorluktur. İkinci olarak, kullanıcılar bu uzun bilgilendirici metinleri okuma konusunda ısrarcı olsa dahi günlük hayatta her gün kullandığımız tüm dijital uygulamalar ve web sitelerinin sayısı düşünüldüğünde bu oldukça büyük bir zamana tekabül edecektir. Üçüncü olarak kullanıcılar bu metinlerin can sıkıcılığına ve uzunluğuna dayanacak kadar ısrarcı olsalar dahi metinlerden anlayabilecekleri -eğer bu konuda eğitilmiş ya da profesyonel değillerse- oldukça sınırlıdır. Dördüncü olarak bu uygulama ve web adresleri her ne kadar Onayla/Reddet seçeneklerini sunsa da bu pek çok açıdan bu seçenek yalnızca göstermelidir. Çünkü kişisel bilgilerin ve verilerin toplanmasına ve kullanılmasına karşı çıkma yani reddetme seçeneği var olmasıyla birlikte, bu seçeneğin tercih edilmesi durumunda uygulamayı kullanma ya da web sitesine erişim ya kısıtlanır ya da tamamen kesilir. Bu haliyle, kullanıcıların aynı fikirde olmasalar bile ürüne veya hizmete erişmek için, genellikle bunu kabul etmekten başka gerçek bir alternatifleri yoktur.

Dolayısıyla veri toplama ve işleme konusunda her geçen gün daha agresif ve daha yayılcı hale gelen dijital teknolojiler açısından çok yönlü bir istilacılık söz konusudur ve küresel anlamda nüfusun büyük çoğunluğu ne bunu denetleyebilecek ve eleştirebilecek eğitime ne de bu uğurda dayanak oluşturabileceği yasal zemine sahiptir.

GERÇEK ZAMANLI AKIŞ TEKNOLOJİLERİ

Gerçek zamanlı veri akışı, çeşitli veri kaynaklarından bir dizi veri toplayıp almayı ve anlam ve öngörü elde etmek için bu verilerin gerçek zamanlı olarak işlenmesini içerir.²¹¹ Gerçek zamanlı veri işleme(Data Stream Processing - DSP) ile geliştirilen dijital kompleks hem yeni bir endüstri haline gelmiş hem de insan hayatının her anını kapsayacak kadar derin bir gelişim göstermiştir. Öyle ki akıllı telefonlar, navigasyon sistemleri, sosyal medya platformları gibi pek çok farklı algoritma ile insan hayatının her anı kendisi ile eş zamanlı bir akış sistemi içerisinde verileştirilir, izlenir, kontrol edilir ve yönlendirilir. Bu haliyle gerçek zamanlı akış teknolojilerinin fonksiyonları ile insan yaşamının boşluk bırakmayacak bir titizlikle zapt edilmesi amaçlanır.

Örneğin, cep telefonlarının dijitalleşme sürecinde akıllı telefonlara dönüşmesi ile, artık yalnızca iletişim aracı değil; aynı zamanda bir navigasyon, ajanda, eğlence aracı, kütüphane, reklamcılığın kalbi, her cepte bulunan bir doktor ve acil durum butonudur. Bilgisayarlar, tabletler ve hatta akıllı saatler bile artık aynı fonksiyonlara sahiptir. Bugün bir akıllı saat; kullanıcısının kanındaki oksijen seviyesini algılayabilir, EKG çekebilir, yüksek ve düşük kalp atış hızını ve düzensiz ritimleri tespit edebilir, hem ortam sıcaklığını hem de beden sıcaklığını ölçebilir, kadınların yumurtlama dönemini ve döngülerini izleyebilir, acil durumları algılayıp gerekli kurumlara SOS bildirimlerinde bulunabilir. Örneğin Apple; kalp krizi, düşme, trafik kazası gibi acil durumları tespit edebilen ve gerekli kurumlara sinyallerini buna göre gönderen bir algoritmaya sahiptir. Apple'ın son sürümünde kullandığı trafik kazası bildirimleri Resim 3.1'de gösterilmiştir:

²¹¹ "Gerçek Zamanlı Veri Akışı Nedir?", Amazon Web Services,(t.y.),(çevrimiçi), <https://aws.amazon.com/tr/what-is/real-time-data-streaming/#:~:text=Ger%C3%A7ek%20zamanl%C4%B1%20veri%20ak%C4%B1%C5%9F%C4%B1%2C%20%C3%A7e%C5%9Fitli,ger%C3%A7ek%20zamanl%C4%B1%20olarak%20i%C5%9Flenmesini%20i%C3%A7erir.>

Resim 3.1: Apple Trafik Kazası Bildirimi²¹²

Üstelik Apple, kullanıcının tepki veremeyecek durumda olmasına karşın gerekli müdahale ekiplerini aramak için bir onay da beklememektedir. Yani uyarının iptal edilmemesi durumunda kullanıcının bulunduğu konuma en yakın müdahale birimlerini arayarak, ülkenin dilinde hazırlanmış ve aygıtın ciddi bir kaza algıladığını belirten bir mesajı, kullanıcının halihazır durumda bulunduğu enlem ve boylam bilgileriyle birlikte iletmektedir. Böylesi bir teknoloji, insanlık için oldukça kayda değer getirilerine rağmen, insanın her anının bir kontrole tabi olmasının getirdiği bir sonuçtur.

Başka bir teknoloji devi olan Google da pek çok uygulaması ile insanın yaşamını anbean sıkı bir gözetim ve kontrol altında tutmaktadır. Google Chrome web tarayıcısı, Google Earth navigasyon sistemi, Gmail e-posta hizmeti, Google Haberler uygulaması, Google Kitaplar ve Google Çeviri gibi. Üstelik bu uygulamaları ve bunlar gibi pek çok algoritmayı tek bir sistemde denetlemeyi mümkün kılan Google Asistan; insanın yerine düşünebilen, karar verebilen, seçim yapabilen, deneyimleyen ve sonuç çıkaran yapay zekanın en önemli örneklerindendir. Örneğin Google Asistan, kullanıcısı yerine doktor randevularını düzenleyebilir, tatil planını yapabilir, satın almak istediği ürünleri karşılaştırabilir, çeviri yapabilir, kullanıcısına uygun kültür sanat etkinliklerini seçebilir, alışveriş listesini düzenleyebilir, kullanıcısının ilgisini

²¹² "Bir kaza olduğunda yardım istemek için iPhone veya Apple Watch'taki Trafik Kazası Algılama'yı kullanma", APPLE SUPPORT,(çevrimiçi), <https://support.apple.com/tr-tr/104959>

çekebilecek haberleri seçip kendisine iletebilir. Dolayısıyla birey, ihtiyaç duyduğu ya da duyabileceği her şey konusunda kendisini çevreleyen muhteşem bir hazır bulunuşluk hali içerisinde. Google'nin açıkladığı gibi;

“Google Asistan, size tam olarak doğru zamanda doğru bilgiyi sağlar. Güne başlamadan önce bugünün hava durumunu, işe gitmek için yola çıkmadan önce ne kadar trafik olacağını, peronda dururken bir sonraki trenin ne zaman geleceğini veya tuttuğunuz takımın maç skorunu söyler. Ve en iyi kısım? Bütün bunlar otomatik olarak gerçekleşir. Kartlar, gün boyunca ihtiyaç duyduğunuz anda görünür.(Google 2012a)”²¹³

Dolayısıyla asıl şaşırtıcı olan bu algoritmaların yalnızca oldukça büyük veri yığınlarını eş zamanlı olarak toplama, işleme ve kullanma kapasitesine sahip olması değil, bunun yaşam akışının içine senkronize edilmesidir. Başka bir deyişle dijital çağın en fazla üzerinde durulması ve değerlendirilmesi gereken unsuru gerçek zamanlı akış teknolojileridir. Çünkü bu teknoloji, kullanıcı verilerini toplaması ve kullanması açısından yalnızca bir gizlilik veya kişisel hak meselesinden öte, gerçek zamanlı olarak akış içerisine etki edebilmesinden dolayı davranışsal dürtüler ve bilişsel kontrol ve manipülasyon meselesi haline gelmiştir.

GERÇEK ZAMANLI SOSYAL AĞLAR: FACEBOOK/TWITTER/TİKTOK

Kepios analizi, aktif sosyal medya kullanıcı kimliklerinin 5 milyar sınırını aştığını ve en son kullanıcı rakamının dünya nüfusunun yüzde 62,3'üne denk geldiğini göstermektedir. [Not: sosyal medya kullanıcı kimlikleri benzersiz bireyleri(unique individuals) temsil etmeyebilir].²¹⁴

Üstelik yine aynı araştırmanın verilerine göre bir sosyal medya platformu kullanıcısının neredeyse yüzde 99'una en az bir başka platformunda da ulaşabilmektedir.²¹⁵ Bu da sosyal medya ağlarının hem insanlar üzerinde yarattığı

²¹³ Berry, a.g.e., s.212

²¹⁴ SIMON KEMP, “DIGITAL 2024: GLOBAL OVERVIEW REPORT”, DataReportal – Global Digital Insights, 31 JANUARY 2024,(çevrimiçi), <https://datareportal.com/reports/digital-2024-global-overview-report>

²¹⁵ SIMON KEMP, “DIGITAL 2023 APRIL GLOBAL STATSHOT REPORT”, DataReportal – Global Digital Insights, 27 APRIL 2023,(çevrimiçi), <https://datareportal.com/reports/digital-2023-april-global-statshot>

bağımlılığın göstergesi hem de muhteşem bir senkronizasyon başarısıdır. Ancak bu karşı konulamazlığa dayalı başarı ilk bakışta görüldüğü kadar masum olmayabilir.

Steiner'in 2013 yılında Facebook üzerinden anlattığı tablo aslında bugün bütün sosyal medya platformları için geçerlidir:

“[Facebook], her gün her saat Facebook’a akan akıl almaz miktarda veriyi hala izleyen araçları ve algoritmaları oluşturdu. Facebook’un Web sörfçüleri için bu kadar “yapışkan” ve karşı konulamaz olmasının bir nedeni, [Facebook]’un insanların fare tıklamalarını, imleçlerinin nereye saptığını ve hangi sayfa düzenlemelerinin en fazla sayıda insanı en uzun süre meşgul ettiğini izlemek için sistemler oluşturmasıdır.. Tüm bu tıklama, göz küresi ve imleç verileri zorlanır, elenir ve incelenir... Milyarlarca kişilik bir tutsak kitleye sahip olmak, cinsiyet, gelir, coğrafya ve daha fazlasına göre hedeflenebilen reklamları satmayı çok daha kolay ve kazançlı hale getiriyor.”(Steiner2013: 204–5)²¹⁶

Bugün insanların ekranlara bakarak saatlerini geçirmesini sağlayan bu sistemlerin en dikkate değer çalışma prensipleri gerçek zamanlı akışa ve kullanıcılarından oluşturduğu devasa veri yığınlarına dayanır. Başka bir şekilde açıklamak gerekirse, bu algoritmalar kullanıcısının nelerden hoşlandığını veya hoşlanmadığını, ilgisini çeken ya da çekmeyen konuları ve ürünleri, arkadaş çevresini, eğitim seviyesini, gitmeyi tercih ettiği ya da edebileceği mekanları, sosyal ve politik görüşlerini ve eleştirilerini kısacası hayatına ve seçimlerine dair her türlü bilgiyi toplamak, işlemek ve kullanmak için tasarlanmışlardır. Bu yalnızca insan görüşleri ve seçimlerinin verileştirilerek sayısallaştırılması ve hesaplanabilir hale gelmesi bakımından yalnızca insanın şeyleştirilmesi sorunu değil, aynı zamanda bu teknolojilerin gerçek zamanlı akış içerisinde etki edebilmelerinden dolayı bir manipülasyon sorunudur. Yazılım ve algoritmaların hesaplama mantığı içinde yaşamın akışını yönlendirebilme sorunu, pek çok bakımdan tehlikelidir. Çünkü, böyle bir teknoloji insan bilincinin şey hakkındaki algılama ve anlama şeklini değiştirir, bilginin istenildiği yönde manipüle edilmesine neden olur, kullanıcıların bilişsel süreçlerine onlar hiç farkında olmadan çok büyük oranda etki eder. Bu konunun en somut örneği,

²¹⁶ Berry, a.g.e., s.6

yakın tarihte yaşanan Facebook-Cambridge Analytica veri skandalıdır. Veri skandalı, Cambridge Analytica'nın 50 milyondan fazla Facebook kullanıcısının kişisel verilerinin uygunsuz bir şekilde toplandığı veri ihlali ortaya çıkarmıştır. Çalınan verilerin detayları ise korkutucudur:

“Veriler, kişiler hakkında psikografik profiller oluşturmaya yetecek kadar detaylandırılmıştır. Ayrıca veriler, kişilerin konumlarını da içermektedir. Veriler herhangi bir siyasi kampanya da belirli bir kişiyi belirli bir yerdeki bazı siyasi olaylara ikna etmek için en çok hangi reklamın en etkili olacağını öneren bir profil oluşturmak için yeterince detaylandırılmıştır.”²¹⁷

Toplanan verilerin kullanımı ise verilerin detaylarından daha ürkütücüdür. Cambridge Analytica'nın ihlal ettiği verilerin kullanımında Amerikalı senatör Ted Cruz'un ve Donald Trump'ın başkanlık kampanyası ve Brexit gibi çok önemli politik olayların ismi geçmektedir. Örneğin Trump'ın 2016 başkanlık kampanyasında bu verilerin şu şekilde kullanıldığı iddia edilmektedir:

“Toplanan veriler psikografik profiller oluşturmak ve kullanıcıların Facebook etkinliklerine göre kişilik özelliklerini belirlemek için kullanıldı.²¹⁸ Kampanya ekibi bu bilgileri bir mikro hedefleme tekniği olarak kullandı ve çeşitli dijital platformlarda farklı ABD seçmenlerine Trump hakkında özelleştirilmiş mesajlar gösterdi. Reklamlar, esas olarak bireylerin Trump destekçisi mi yoksa potansiyel kararsız oy mu olduğuna göre farklı kategorilere ayrıldı.²¹⁹ Cambridge Analytica CEO'sunun da belirttiği gibi, önemli olan, oy vermeye ikna edilebilecek veya oy verme cesareti kınılabilecek kişileri belirlemektir.²²⁰ Trump'ın destekçileri, onun muzaffer görsellerinin yanı sıra oy verme merkezlerine ilişkin bilgiler aldı ve kararsız

²¹⁷ Rosenberg, Matthew; Confessore, Nicholas; Cadwalladr, Carole "How Trump Consultants Exploited the Facebook Data of Millions", The New York Times, 2018, ISSN 0362-4331..

²¹⁸ ²¹⁸ A.e.

²¹⁹ Paul Lewis ; Paul Hilder, "Leaked: Cambridge Analytica's blueprint for Trump victory". The Guardian. ISSN 0261-3077, 2018, Archived from the original on July 18, 2019.

²²⁰ Jim Isaak, ed. Mina Hanna "User Data Privacy: Facebook, Cambridge Analytica, and Privacy Protection", 2018, *Computer*. 51(8): 56–59. doi:10.1109/MC.2018.3191268. S2CID 52047339.

seçmenlere sıklıkla Trump'ın daha önemli destekçilerinin resimleri ve rakibi Hillary Clinton hakkındaki olumsuz grafikler veya fikirler gösterildi.²²¹”

Dolayısıyla fikirlerin ve davranışların giderek artan hesaplamalı takibi ve gözetimi yoluyla üst düzey kontrol ve manipülasyona tabi tutulması bakımından sosyal medya platformları devasa bir araç ve finansal bir pazar haline gelmiştir. Başka bir deyişle sosyal medya platformlarının yazımları, kullanıcılarını algoritmik bir manipülasyona tabi tutar. Bu haliyle akışlı medya, sürekli bir veri akışı çerçevesinde gerçekleşmesinden dolayı, paradigmatik olarak kullanıcılar üzerindeki etkisini ve kontrolünü maksimize eder. Bu da geçmiş, şimdi ve geleceğin aynı veri akışı içerisinde kişileştirilmiş olarak sürekli bir biçimde bir araya getirilmesi anlamına gelir. Bu bakımdan katmansal olarak tüm zamanın dolaylı bir biçimde deneyim edilmesi ile bireysel ve sosyal anlamda girilen etkileşim önemli bir bağımlılık yaratır; veri akışına dayalı platformların kitlesel bir “sosyal medya” konseptine dönüşmesinin en önemli sebebi budur.

Gerçek zamanlı sosyal ağların böylesi yüksek bir kullanıcı seviyesine ulaşmasının ve pek çok insan için vazgeçilmez bir konuma gelmesinin önemli bir sebebi de bu sosyal etkileşimdir. Sosyal medya platformları, kullanıcılarına “varoluşsal bir onay ve statü veriyor gibi görünen belgesel bir narsisizm sunar.”²²² Sosyal medya fenomenlerine ve ünlülere verilen mavi tık; takipçi, etkileşim ve beğeni sayıları, bireysel kullanıcı sayfaları ve ortak etkileşim sayfalarındaki paylaşımlar, günün her anında insanların telefonuna düşen “Ali fotoğraf paylaştı”, “Ahmet paylaşımınızı beğendi/ paylaşımınıza bir ifade bıraktı”, “Berna size bir video gönderdi”, “Mehtap sizi takip etti” bildirimleri kullanıcılara hem sürekli olarak varoluşsal bir onay sağlar hem de narsistik duygularını sürekli olarak besler.

Varoluşsal bir onay, statü ve narsizm meselesi olarak sosyal medya platformlarının çalışma prensipleri daha kapsamlı bir incelemeyi hak eder. Örneğin görece yeni bir tarihe sahip olan Tiktok, sosyal medya platformları arasında son yılların en yüksek hızda gelişim grafiğine sahip olarak Facebook, Twitter, Instagram

²²¹ Lewis, Paul; Hilder, Paul, **a.g.e.**

²²² Berry, **a.g.e.**, s.144

gibi diğer sosyal ağlarını, büyüme oranlarıyla geride bırakmıştır. Bu başarının en önemli nedenlerinden birinin, kullanıcılar için sağlanan interaktif ve narsistik bağ olduğu tahmin edilmektedir.

Öyle ki Tiktok diğer sosyal ağlara göre kullanıcıların bireysel ve sosyal varoluşunu çok daha fazla onaylayan, hatta onların yeni kimlikler kazanmasını sağlayarak hiçbir kullanıcıyı dışarıda bırakmayacak şekilde kapsayan bir yapıya sahiptir. Tiktok'un bu başarısının altında yatan birkaç farklı sebepten bahsedilebilir.

İlk olarak hem bir canlı yayın platformu hem de bir video oluşturma, keşfetme ve paylaşma programı olarak Tiktok, oldukça basit bir kullanım ve düzenleme içeriğine sahiptir. Bu da kullanıcıların herhangi bir profesyonelliğe ihtiyaç duymadan, diğer sosyal medya ağlarına göre çok daha kolay bir biçimde bir içerik üretebileceği anlamına gelir.

Ayrıca Tiktok, "For You Page(FYP)" / "Sizin İçin" sayfası ve onu dolduran algoritma; kullanıcıları en fazla yakalayan ve bağımlılık yaratan etkileşim sayfasıdır. Kullanıcıların uygulamayı açarken gördüğü varsayılan ekran olarak FYP, başka hiçbir hesap takip edilmese bile, ekranı yukarı kaydırarak sonsuza kadar gösterilebilecek bir içerik algoritmasına sahiptir. Bu başlı başına bir avantajdır, çünkü "Arkadaşı veya takipçisi olmayan bir Facebook veya Twitter hesabı yalnız ve çorak bir yerdir, ancak TikTok ilk günden itibaren etkileşime girer."²²³ Bu haliyle Tiktok, kullanıcılarını asla yalnız bırakmaz, sosyal ağın içinde kalmaya mecbur kılar.

Bir başka önemli unsur olarak Tiktok'un algoritması, yine diğer sosyal medya platformlarına kıyasla kullanıcılarını açık bir biçimde sınıflandırır ve hatta statülerine göre ayırır. Başka bir deyişle; kullanıcıları, diğer kullanıcılarla kurduğu gerçek zamanlı etkileşim içerisinde, bir statü ve mücadele ilişkisi içinde kontrole tabi tutan hiyerarşik bir sosyal ontoloji içerisine yerleştirir. Kullanıcılar; içerik üreticisi, yayıncı, izleyici ve destekçi olarak ayrılırlar. Bir kullanıcı bunlardan biri, birden fazlası ya da hepsine mensup olabilir, ancak en az bir gruba aittir. Bu haliyle kullanıcıların tümü birbiriyle zorunlu bir iletişim halindedir, örneğin Tiktok'un yayıncı kullanıcılarının açtıkları canlı yayınlar bu açıdan en interaktif yapıya sahiptir. Canlı yayıncılar,

²²³ Alex Hern, "How TikTok's algorithm made it a success: 'It pushes the boundaries'", Guardian, 2022,(çevrimiçi), <https://www.theguardian.com/technology/2022/oct/23/tiktok-rise-algorithm-popularity>

yayınlarını tercihlerine bağılı olarak tek kişi olarak ya da diğer kullanıcılarla birlikte açabilirler ve ekranda izleyicilerin yorumları görünür. Ayrıca Tiktok'un kendine özel tasarlanmış, kullanıcıların kredi kartları ile satın alabilecekleri jeton adı verilen hediyeler vardır, izleyiciler bu hediyeleri destekledikleri yayıncı/yayıncılara gönderebilir ve bu durumda ekranda hediyein simgesi ve hediye atan kullanıcının adı görünür. Üstelik Tiktok, 2021 yılında eklediğı "Gifter Level Up Program"(Destekçi Seviye Atlama Programı) ile birlikte; en çok hediye satın alan destekçiler, attıkları hediyelerin sayısına ve değerine göre 1'den 50'ye kadar farklı seviyelerdeki özel bir seviyeleme sistemi ile ödüllendirilir. Böylece yüksek seviyedeki kullanıcılar, hem daha görünür hale gelir hem de kalabalığın arasından sıyrılmalarına yardımcı olacak bir statüye sahip olurlar.

Resim 3.2: Tiktok Yayın Örneği

Yukarıdaki Resim 3.2’de ünlü bir Hollywood yıldızının bir canlı yayınından bir kare verilmiştir. Ekranın en sağ üst köşesindeki rakam yayını izleyen kullanıcı sayısını temsil eder, ekranın ortasındaki kalp ve gül simgeleri kullanıcıların ücret karşılığı satın alarak yayıncıya yolladığı jeton adı verilen hediyelerdir ve attıkları hediyein yanında isimleri görünür; sağ üst köşedeki izleyici sayısının yanındaki simgelere tıklanıldığında ise en “En İyi İzleyiciler” sıralaması görünür, bu sıralamada en yüksek fiyata sahip hediyeleri en çok gönderen kişiler yer alır. En alt kısımda kullanıcıların bu hediyeleri satın alabilecekleri “Gift” bölümü ve yorum yapabilecekleri “Add Comment” bölümü bulunur. Üstelik izleyiciler ücretli hediyeler atmasalar bile ekrana çift tıklayarak -ekranın sol üst kısmında görüldüğü gibi- yayının beğeni sayısını yükseltebilir, ki bu da yayının daha çok Tiktok kullanıcısının anasayfasına daha fazla düşmesini sağlayan bir algoritmaya göre tasarlanmıştır.

Dolayısıyla Tiktok’un ekran tasarımı, etkileşimi en üst düzeye çıkaracak bir tasarıma sahiptir. Ekranın neredeyse tümü hiç boşluk bırakmayacak bir biçimde değerlendirilmiş, kullanıcıların tümü kusursuz işleyen bir senkronizasyon içerisine dahil edilmiştir. Böylesi bir tasarım, her bir kullanıcının tek tek eylem ve söz sahibi olduğu aktif bir katılımı beraberinde getirir. Bu haliyle de kullanıcılar, pasif kaldıkları yok sayılma durumundan çıkarılarak varoluşu sürekli olarak onaylanır, üstelik bu aktif katılım kullanıcıların her birine narsistik bir haz verir.

Facebook, Twitter ve Tiktok örnekleri üzerinden değerlendirdiğimiz gerçek zamanlı sosyal ağlar; davranışsal ve duygusal verileri gözlemleyen, kaydeden ve kullanan kod ve yazılım bütünlüğü içinde insan hayatında oldukça önemli bir yer işgal eder hale gelmiştir. Bu halde sosyal medya platformları, yaşam akışının sadece içinde yer almakla kalmaz, yaşam akışını yönlendirir ve şekillendirir. Gerçek zamanlı sosyal ağlara yönelik gönüllü ve fazlasıyla istekli bu katılım genellikle coşkulu bir entertainment fişi ile etiketlenir; ancak arka planda bu sosyal ağların izleme, aracılık ve müdahale etme ve şekillendirme fonksiyonları ile sağlanan, yaşam yönlendirme gücü gözden kaçırılır. Eleştirel teori ve özellikle kültür endüstrisi eleştirileri ise, dijital dünyanın gözden kaçırılan bu tehditkar yönlerini ele almak ve değerlendirmek için oldukça yerinde bir araçtır.

3.2.1. DİJİTAL DÜNYA VE ELEŞTİREL TEORİ

Bugün, teknolojik ve ekonomik gelişmelerin durmaksızın ilerlemesi ve “her şeyin kendi başına değil, ancak mübadele edildiği ölçüde değerli olduğu” koşullarla bütünleşen bireysel, kültürel ve toplumsal ilişkiler belli başlı biçimlerde etkilenmiş, biçimlenmiş ve hatta çarpıtılmıştır. Bu anlamda başta Adorno ve Horkheimer olmak üzere eleştirel teorisyenlerin metinleri tozlanmış metinler değildirler. Üzerinden geçen yüzyıllara rağmen tekrar tekrar okunabilen ve canlılığını koruyabilen metinlerdir.

Frankfurt Okulu’nun eleştirileri; araç ve amaçların tersyüz edildiği, özellikle seri üretim ve teknoloji ile birlikte üretimden çok tüketimin ön plana çıkmaya başladığı, üretim araçlarının ve ürünlerinin dışında insanın kendisinin de metalaştırıldığı bir dönemin şafağında yazılmıştır. Bu bakımdan onların tespitleri, döneminin ürünleridir, ancak ağırlığını ekonomik ilişkilerden çok kültürel içeriklere kaydıran ve gündelik yaşama bu kadar nüfus eden bir teori geliştirmek onları ayrıcalıklı bir konuma yerleştirir. İnsan hayatını sadece ekonomik ve politik olarak değil; kültürel, sosyal ve bireysel olarak da en ince ayrıntısına kadar ele almaya çalışan eleştirel teoriye eğer bugünün merceğinden bakmak istenirse, bu zaruri olarak dijital dünyanın derinlikli bir incelemesini de içermelidir. Çünkü, dijitalleşme artık çağdaş post kapital toplumların ayrılmaz bir parçası olarak, insan hayatının merkezindedir. Bu açıdan çağdaş bir eleştirel teori kurmak ve detaylandırmak dijital teknolojiyi de içine alan bir çalışma gerektirir.

VERİ KULLANIMI VE GİZLİLİK SÖZLEŞMELERİ

Eleştirel teori açısından, insan toplum ve kültür birbirinden ayrılamaz. Onların herhangi biriyle alakalı bir konudaki sorgulamaları toplumsal bütünlük açısından değerlendirilir. Dolayısıyla bugün, işlev ve işleyiş açısından hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmiş teknolojilerin çalışma prensiplerini anlamak ve onları, toplumun sosyo-kültürel bütününe göre sorgulamak çalışmamız bağlamında ulaşmak istediğimiz noktadır. Çünkü toplum kendini kültürel yaşamı aracılığıyla ifade eder ve kültürel olgu kendi içinde sosyo-ekonomik bütüne göndermeler içerir.²²⁴ Bu bakımdan bütünsel bir okuma, bugünün merceğinden bakıldığında dijital dünyayla yakından ilişkili bir bağlamla karşımıza çıkacaktır.

²²⁴ Berry, a.g.e., s.36

Artık insanların birden fazla cihazla bağlandığı yazılımlar ve uygulamalar, teknolojik rasyonalitenin karakteri ile içselleştirilen bir akılcılık ile insan hayatının her anına ve her fikrine uyum sağlar. Bu bakımdan, bir toplumun normları ve değerleri, algoritmalar ve yazılım yapıları içinde giderek daha fazla kristalleşirken, aynı zamanda potansiyel olarak araçsallaştırılmış ve ayrıca çoğu durumda özelleştirilmiş bir akılcılık biçimi ortaya çıkarır.²²⁵ Başka bir deyişle, Marcuse'nin teknolojik rasyonalite ile ilgili "özel ve ortak çıkar arasında yanıltıcı bir uyumu besleyen özel bir bürokrasi tehlikesi yarattığı"²²⁶ konusundaki endişesi; bugün çok daha yerinde görünmektedir. Öyle ki, düşünmenin kendisinin dahi, belirli kullanım ve yapma biçimleri ile kod ve yazılımlar aracılığıyla araçsal rasyonaliteye devredildiği ilişki ağında, post modern özne dijital aklın saygınlığına itaat eder. Bu haliyle, birey kendi çıkarlarını, dev bir dijital endüstri etrafında şekillenen çıkarlardan ayırt edemez duruma getirilir. Çünkü kendisine çoğunlukla ücretsiz olarak sunulan hizmetler karşısında bireyler, ödenmesi gereken bedeli veri haline dönüştürülmüş benlikleri ile ödediklerinin farkına varamazlar.

Bu, aynı zamanda Adorno ve Horkheimer'in Aydınlanma'nın Diyalektiği'nde de bahsettiği ürün ya da hizmetlerin "gerçek meta karakterini kaybetmesi" ile de ilgilidir. Adorno ve Horkheimer, oldukça öngörülü bir biçimde televizyon ve radyo üzerinden, teknolojinin kültür endüstrisi etkisi altındaki maliyetsiz doğasının anlamı üzerine düşünürler ve bunu sanat üzerinden açıklamaya çalışırlar:

"Kültür endüstrisi sanat yapıtlarını daha şimdiden siyasi sloganlar gibi paketleyip indirimli fiyatlarla o isteksiz izleyici kitlesine yutturuyor ve sanat yapıtlarının keyfini çıkarmak parklar gibi halka açık hale geliyor. Ancak sanat yapıtlarının gerçek meta niteliğinin çözülüp dağılması, özgür bir toplumun yaşamı içinde ortadan kalkıp aşıldıkları anlamına değil; sanat yapıtlarının kültür malı olarak alçaltılması karşısındaki son koruyucu duvarın da düştüğü anlamına gelir."²²⁷

Ürünün ya da hizmetlerin meta karakterlerinin çözülüp dağılmasının ve ücretsiz olarak insanlar arasında serbestçe dağıtılmasının tehlikesini sezebilmek

²²⁵ Berry, **a.g.e.**, s.38

²²⁶ Berry, **a.g.e.**, s.38

²²⁷ Adorno ve Horkheimer, **a.g.e.**, s.213

Adorno ve Horkheimer açısından oldukça öngörülü bir tespittir. Çünkü onlar her ne kadar bu tespitlerini sanat ürünlerinin yozlaşması, TV ve radyonun yayılımı gibi görünümeler üzerinden gerçekleştirse de, bugün için bu saptama son derece tutarlıdır.

Çünkü ücretsiz olarak aktarılan kapitalist kültürün en son noktası, özellikle internetle büyük bir sıçrama gerçekleştiren dijital teknolojilerdir. Artık post modern öznenin bir donanımı haline gelen dijital teknolojilerle birlikte, öznelliği değersizleştirilir. Bir üye, bir kullanıcı haline gelen özne, kendi başına saygı duyulmaz hale gelmiştir. Dolayısıyla yaşanan değer kaybı sadece insana ait ürünlere değil, insanın kendisine de sirayet eder. Artık tüketicinin kendisine hiçbir şeyin pahalı gelmediği endüstri ile,

“parayla dolayımından yaklaşıması yabancılaşmayı tamamlamış ve zafer kazanan şeyleşmenin sancağı altında iki taraf da birbirine benzemeye başlamıştır. Kültür endüstrisinde eleştiriyle birlikte saygı da yok olur.”²²⁸

Yani Adorno ve Horkheimer açısından, kapitalizmde teknolojik ilerleme ile birlikte metaların karakterinde yaşanan değer kaybı, insan hayatının tümünde ve kendisinde yaşanan bir değer kaybını beraberinde getirir. Dijital kültürün ve internetin yaygınlaşması ise, eleştirel teorisyenlerin bahsettiği değer kaybının maksimum seviyesine ulaşması ile sonuçlanmıştır. Çünkü dijital kültürle beraber, maliyetsiz sanallık; ekonomik, politik, toplumsal, bireysel ve kültürel olarak etkileşimin en önemli parçası haline gelir. Herkese sunulan ücretsiz veya çok düşük ücretlerdeki ürünler, hizmetler ve erişim fırsatları ile; bu dijital içerikler sanallaştırılmış bir kültür endüstrisini karşılar. Hayatın her alanına dikte eden bu teknolojik- kültürel kompleks Marcuse, Adorno ve Horkheimer’in bahsini ettiği tehlikelerle giderek daha fazla paralellik göstermektedir.

Dijital dünya da hizmet ve fırsatların ücretsiz hale gelmesi, karşılıksız olması anlamına gelmez. Birey, aldığı ürünün veya hizmetin bedelini veri haline dönüştürülmesi ile öder. Bireylerin hayatlarını kolaylaştırdığı iddia eden sistemleri ile dijital teknolojiler, bir veri madenciliği şeklinde çalışır. Toplanan, kaydedilen, paylaşılan ve kullanılan kişisel veriler; bireylerin kişisel davranışlarının ve

²²⁸A.e., s. 213

düşüncelerinin bir şemasını oluşturur, bu haliyle hem bireylerin benliği kodlanır ve bir yazılım haline getirilir hem de bireylerin üzerinde potansiyel bir yönlendirici ve caydırıcı etki oluşturur. Böylece ileri kapitalist toplumlarda şeyleşen yalnızca insan emeği değil, insanın kendisidir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, günden güne daha hesaplamalı hale gelen dijital teknolojiler, nesneler ve öznel arasındaki ilişkileri de aynı şekilde akıllı ve hesaplamalı hale getirir. Yeni bir endüstri olarak dijital teknolojiler; toplumsal bütünlüğün tek tek parçaları olarak bireyler üzerindeki belirleyici ve yönlendirici etkisini onları verileştirmesi ile gerçekleştirir. Dolayısıyla aslında hiçbir şey ücretsiz değildir, birey kullandığı her hizmetin karşılığını veri haline gelmesi ile öder.

Eleştirel teorisyenlere göre, toplumun gerçekliğinin yalnızca ekonomik düzlemde değerlendirilmesi yeterli değildir, bu sebeple onlar kültürün ve kültürel kurumların fetişleşme ve şeyleşme dinamiklerine olan etkisi ile yakından ilgilenmişlerdir. Bugün kültür endüstrisini değerlendirmek ise, aileden okula dinden işyerlerine kadar her türden kültürel kurumu da kapsayan bir dijital sınamayı gerektirir, çünkü Frankfurt Okulu'na göre şeyleştirme toplumun her anına yayılırken, görece yeni bir endüstri olarak dijital endüstrisi ise bireye, topluma ve kültürel ait her alana nüfuz etmiştir. Bu haliyle eleştirel teorisyenlerin kapitalist süreç içerisinde gerçekliğin çarpıtılması için bir araç olarak gördükleri şeyleştirmeye yönelik temel kaygıları geçerliliğini sürdürse de; artık yeni hesaplama teknolojileri, kod, yazılım ve verileştirme sistemleri ile bugünün dünyası tüm yönleriyle maddeselleştirilmiş kod tabanlı bir dünyadır.

Başka bir deyişle, şeyleştirmenin eleştirel teorisyenlerin temel kaygılarından biri olması haklı görünmektedir. Çünkü;

Gerçekten de “kültür bir kez temele oturduğunda, kendisi belirli bir maddesellik kazanır." Medya nesnelere dönüşür. Üstyapıdan gelen imgeler ve diğer kültürel biçimler, altyapının maddeselliğine çöker. Daha önce üstyapıda ayrılmış olan görüntü şeyleştirilir, madde-imge haline gelir'(Lash ve Lury 2007).²²⁹

Bu anlamda kültür endüstrisi eleştirisinde eleştirel teorisyenlerin şeyleştirmeye kapsamlı bir yer vermesi anlaşılmalıdır. Ancak bugün “şeyleştirme, sadece maddeye

²²⁹ Berry, a.g.e., s.122

değil, aynı zamanda maddeselliğin ikinci dereceden bir biçimi olarak koda da yapılır.”²³⁰ Dolayısıyla dijital endüstrinin kültür endüstrisi ile dolayımlanması sonucunda geline nokta insanın mazur kaldığı şeyleşme artık iki katmanlıdır. Yani ilk katmanda kültür endüstrisi ile ekonomik, siyasal, bireysel ve kültürel belirlenimlerle sarıp sarmalanan ve bir uyum düzeni içerisine sıkıştırılarak özerk değerinden kopartılan birey; diğer katmanda kod nesnelere yerleştiren bir etiketler, tanımlamalar ve veriler dizisine dönüşür. Çünkü doğumundan ölümüne kadar toplanan, izlenen, sınıflandırılan, sıralanan, eşleştirilen, filtrelenen dev bir veri yığını haline getirilen bireyler; deneyimleri, etkinlikleri ve tüm ilişkileri ile kapitalizmin ürünleri olarak işlev görürler. Bu sayede sistem içerisinde davranışsal ve dürtüsel tepkileri kontrol edilir ve yönlendirilir. Başka bir deyişle, sanayicilikle birlikte nesneleştirilen ruhlar, dijitallikle birlikte kodlanmıştır.

Eleştirel teorisyenlerin şeyleştirme ile alakalı kaygıları, tahakküm ve özgürleşme dinamikleri ile ilgilidir ve bu süreçleri bellek kavramı üzerinden anlamlandırmaya çalışırlar. Bellek gerçekten de, Frankfurt Okulu'nun, modern uygarlığın krizini anlamasında önemli bir rol oynar.²³¹ Çünkü onlara göre;

“(…) tahakkümün düşmanı doğanın kendisi değil de doğanın belleğidir.(…) Doğa sadece insana dışsal bir şey olarak anlaşılmamalı, aynı zamanda içsel bir gerçeklik olarak görülmeliydi. "Her şeyleştirme bir unutmama durumudur" diye ifade etmişlerdi bunu.(…) Aslında, 1940'ta Benjamin'e yazılan bir mektupta Adorno ilk defa, "bütün şeyleşme bir unutmama durumudur" ifadesini kullanmıştı. Onu bu ifadeyi kullanmaya teşvik eden şey, Benjamin'in, Erfahrung(bütünleşmiş deneyim) kavramını ve Proustçu memoire involontaire(istemdışı bellek) anlayışını tartıştığı, Zeitschrift'te yer alan Baudelaire üzerine makalesiydi. Özgürleşme süreci, kısmen öz-bilincin gelişmesi ve kısmen de kaybolan geçmişin yeniden canlanması olarak anlaşılıyordu.”²³²

Yani eleştirel teorisyenler açısından bellek, tahakküme karşı güvenli bir liman ve son sığınaktır. Çünkü deneyimi, eleştirel düşünme için kullanmak açısından geçmiş

²³⁰ Berry, a.g.e.,122

²³¹ Jay, a.g.e., s. 411

²³² A.e., s.411

ile geleceği bir araya getirir. İnsanın belleğinden mahrum kalması; özbilincinden mahrum kalması anlamına gelir, bu da ruhlarının nesneleştiği insanlar ve “cansız, değiştirilebilir atomlardan oluşmuş” bir dünya ile sonuçlanır. Bu anlamda insan her şeyleştirme ile, tekrar tekrar unutma durumuna sokulan belleğinden mahrum kalarak, özbilincini kaybeder; özbilincini kaybeden bir toplum ise tahakküme direnemez ve hiçbir zaman gerçek bir özgürleşme sürecine ulaşamaz.

Tüm bu açılardan değerlendirildiğinde, Frankfurt Okulu’nun modern uygarlığın krizleri hakkındaki tespitleri, hem dün hem de bugün için yerindedir. Dijitalleşme ile yaşanan ikinci katmanda bir şeyleşme süreci, dünyanın ve insanların bir veri yığını haline getirilerek düzenlenmesini beraberinde getirir. Kültür endüstrisinin dijital dünyayla adapte olması, teknolojinin kapitalist özne ile sağladığı uyum ile yakından ilişkilidir. Potansiyel müşteri ya da kullanıcı haline getirilen özneler bu haliyle belirli bir hedef kitleye indirgenir. Bu hedef kitlenin doğru bir biçimde sınıflandırılması ve analiz edilmesi ise verileştirme ile gerçekleşir. Bireyin, kapitalist özne olarak kendiliğinden bir değeri yoktur, sistemin işleyen bir parçası olması için hem kültür endüstrisi tarafından hem de dijital endüstri tarafından şeyleştirilir. Bu haliyle post modern özne; kapitalist pazar ve toplum için iş gören bir kod dizisidir.

Hem maddi hem de ideolojik olarak, insan yaşamına ait her değer ve ona ait sosyal olguların ve toplumsal ilişkilerin yeni hesaplama teknolojileri ile kod altında bütünleşen ekolojisi; dolayimli kod nesnesine dönüştürülmüş bir bütünlük içerisinde işlemektedir. Dünyaya ait her şeyin, kod nesnesi olarak sunulması büyük avantajlar sağlamasıyla birlikte, Frankfurt Okulu’nun kaygılarını haklı çıkaracak biçimde insan hayatı boşluk bırakmayacak bir biçimde sarmalayan kontrolsüz bir kontrol ve yönetime tabi olma durumunu da beraberinde getirmiştir.

Horkheimer Akıl Tutulması’nda yaşamın ve insanın bir nesneler yığını haline gelmesi ile; bir zamanlar özerk olduğu varsayılan özne her türlü içerikten arındırılan ve bir noktadan sonra, adlandırarak hiçbir şeyi kalmamış bir ada dönüşür.²³³ Adorno da Minima Moralia’da insan yaşamının şeyleşme ve yabancılaşma ile bütünleşmiş dolayimli yapısını şu şekilde dile getirmiştir:

²³³ Horkheimer, Akıl Tutulması, **a.g.e.**, s.120

"Filozofların bir zamanlar hayat adını verdiği şey, önce bireysel varoluş alanına, şimdi de sadece tüketime indirgenmiştir: herhangi bir özerkliği ve kendine ait bir tözü olmayan, bir ilave olarak maddi üretim sürecinin ardından sürüklenen birşey. Hayatı dolayimsızlığı içinde öğrenmek, doğruluğunu bilmek isteyen kişi, onun yabancılaşmış biçimini, bireysel varoluşu en gizli sahanaklarında bile belirleyen nesnel güçleri incelemek zorundadır. Dolayimsız olandan dolayimsızca söz etmek, kuklalarını ucuz mücevher gibi çoktan kaybolmuş tutkularla süsleyen ve aslında makinenin parçalarından fazla birşey olmayan insanları sanki hâlâ özne olarak davranabilecek insanlar gibi gösteren romancıların yaptığını yapmak olur. Hayat perspektifimiz, artık hayat olmadığı gerçeğini saklayan bir ideolojiye dönüşmüştür."²³⁴

Bugünün belirli kodların birleştirilmesi ile oluşmuş bir veri olarak değerlendirilen insan anlayışı, bu kaygıların tutarlılığını ortaya koyar. Dijitallikle beraber insan öznesine ait bir sır veya özüne dair bir gizem anlayışı yok olmuştur. Doğa üzerindeki denetimle başlayıp insanlar üzerindeki tahakkümle devam eden ve sonunda insanın iç doğasını denetim altına almaya yönelik bir çabanın getirdiği bütünlüktür bu.²³⁵ İnsanların düşünceleri, faaliyetleri, deneyimleri, hazları ve zevkleri, tepkileri ve duyguları, yani insan yaşantısının en özel ve içsel görünümünün bile bugün 0 ve 1'lerle düzenlenen bir kod karşılığı vardır ve bu karşılığa göre kişi analiz edilir, tanımlanır ve yönlendirilir: Böylece post modern kapitalizmin uyumlu bir aktörü olarak tezahür eden özneler gerekli ve/veya istenen reçeteler sunulur. Kültür endüstrisi ve dijitalliğin uyumu, bu haliyle etkisini en yüksek derecede insanın üzerinde göstermiştir. Çünkü onların temel anlayışı bir temsilciliğe dayanır. Asıl olan insanın kendisi değil temsilidir. Kendisinden feragat ederek temsili ile yaşamını sürdürmeyi kabul edecek insan kitleleri yaratmak ise; ancak bahsi geçen şeyleşme ve yabancılaşma süreçleri ile elde edilebilir, bu noktada eleştirel teorisyenlerin bugüne ışık tutan perspektifler sunduğu söylenebilir.

İnsanların dijitalleşme ile kendileri üzerinde gerçekleştirilen verileştirmeyi kabul etmelerinin ve hatta benimsemelerinin de en önemli sebeplerinden biri de budur. Horkheimer'a göre insanın gösterdiği bu uyumun en önemli nedeni, "Herşeyden önce, bugünün insanının bu sürece bir çocuk gibi, otoriteye doğal bir güven duyan bir çocuk

²³⁴ A.e., s.37

²³⁵ A.e., s.37

gibi değil, kazanmış olduğu bireysellikten feragat eden bir yetişkin gibi teslim olmasında yatmaktadır.”²³⁶ Günümüz açısından değerlendirildiğinde de ikinci kısım tamamen tutarlı görünmektedir. Gerçekten de bugünün insanı bireyselliğinden feragat ederek sisteme teslim olmaktadır ve bu kararı konusunda, post modern dönemin hesaplamacılığının ürünü bir tür rasyonellikle bütünleşir. Ancak özellikle dijital teknolojinin gelişmesiyle birlikte ilk kısımda da belirli derecede tutarlı bir ilerleme gözlemlenmektedir. Öyle ki, yazılım, algoritmalar ve kodlarla çevrili dijital bir ortam konusunda oldukça kısıtlı bir bilgiye sahip bireyler; anlayamadığı/anlamlandıramadığı yeni bir tür ekoloji karşısında güven duyan çocuk teslimiyeti gösterir. Bu şekilde işleyen sürecin en önemli örneklerinden biri, hiç kuşkusuz dijital teknolojilerin kurumsal güvencesi olan “veri kullanımı sözleşmeleri”dir.

Veri kullanımı sözleşmeleri ile bireyler, aldıkları ürünün ya da hizmetin karşılığında yalnızca kendisi hakkındaki verilerin kullanılmasını değil, kendisinin de bir veri yığını olarak görülüp değerlendirilmesini de kabul ederler. Ancak, bu haliyle, çıkarları doğrultusunda bir yetişkin gibi karar verdiği iddia edilebilecek birey; aynı zamanda sözleşmelerin içeriğinin uzunluğu ve zor dili nedeniyle tam olarak anlayamadığı bir otoriteye bir çocuk güveni ile teslim olur.

Her iki şekilde de, “O kendini bundan böyle, şey olarak, istatistiksel bir öge olarak tanımlar.”²³⁷ Bir istatistiksel öge ise eleştirel düşünemez, tahakküme karşı koyamaz ve özgürleşme süreci için mücadele edemez. Bu bakımdan eleştirel teorisyenlerin ortaya koyduğu belirli başlı tespitleri ve kaygıları bugün ile hala önemli ölçüde paralellik göstermektedir.

GERÇEK ZAMANLI AKIŞ TEKNOLOJİLERİ

Post modern dönemin durmaksızın ilerleyen teknolojisinin en ayırt edici özelliği, kesintisiz etkileşim tarzıdır. Örneğin bugün telefonun bir ucundan diğer ucuna ses iletişim hızı ışık hızına oldukça yakın bir hızda çalışır, iletişimdeki gecikme oldukça sınırlıdır; hatta yüz yüze yapılan bir görüşme ile telefonun bir ucundan diğer ucuna yapılan bir görüşme arasındaki iletim hızı farkı bir hıçkırıktan fazla değildir. Teknolojik cihazlarla bu iç içe geçmişlik, uyandığı andan itibaren ilk ve uykuya

²³⁶ A.e., s.125

²³⁷ Adorno ve Horkheimer, a.g.e., s. 50

dalmadan son gördüğü şey olarak milyonlarca insanın hayatının neredeyse her anına yayılmıştır. İnsanların günlük planlarını düzenleyen ajanda uygulamaları, saniye saniye kalp atış ritmini izleyen kol saatleri, günlük aktivitelerini takip eden kişisel asistanları ve uyku düzenlerini belirleyen uyku programları ile çok iyi organize edilmiş donanımsal bir bütünlük yansıtır. Yaşam dünyasının dijital sistemlerle bu derece bütünlleştirilmesi, gerçek zamanlı akış teknolojileri sayesinde.

Çünkü gerçek zamanlı akış teknolojileri; dijital donanımlar ile insan yaşamı arasında kesintisiz biçimde gerçekleşen bir etkileşim tarzı ortaya sunar. Veri toplama teknolojileri; açık veya gizli olarak insanların yaşamlarına ve faaliyetlerine dair bilgileri sürekli olarak toplar, sınıflandırır, doğru tanımlama bilgileri ile eşleştirerek belirli kodlar haline getirir ve insan hayatına her an müdahale edebilecek koşulları yaratır. Dolayısıyla insan yaşamı gerçek zamanlı bir akış ekolojisi içerisinde sıkıştırılmış, insani karar ve faaliyetler “veri” halini alarak “akıllı” dijital teknolojiler için nesneleştirilmiştir. İnsanın yaşamının akışına paralellik gösteren akış tabanlı hesaplamalı bir dijital sistem paradigması geliştirmek; hiç kuşkusuz teknolojinin en kayda değer başarılarından. Çünkü bu haliyle insana ait olan her şeyin ve insanın “an”ının bir parçası haline gelmek; son derece karmaşık görünen insan kararlarını, sosyal ilişkilerini, faaliyetlerini öngörebilmek, müdahale edebilmek, yönlendirebilmek anlamına gelir. Bu da insanın ve onun dünyasının sırrının dipsiz veri tabanlarının toplamından başka bir şey olmaması ve insani ve toplumsal tutkuların ve mücadelelerin bastırılabilir, yönlendirilebilir, manipüle edilebilir hale gelmesi bakımından kaygı uyandırıcıdır. Eleştirel teorisyenler ise bu kaygıyı sistematik bir biçimde dile getiren ilk düşünürlerdir. Onlar bahsi geçen kaygılarını kültür endüstrisi üzerinden şekillendirmişlerdir. Örneğin Horkheimer, Akıl Tutulması’nda bu kaygısını şu şekilde dile getirmiştir:

“Kitle kültürünün sunduğu bütün araçlar ve kolaylıklar, bireysellik üzerindeki toplumsal baskıları güçlendirmekte ve bireyin direnme imkânını, modern toplumun atomize edici işleyişi içinde kendini koruma imkânını elinden almaktadır.”²³⁸

²³⁸ Horkheimer, Akıl Tutulması, **a.g.e.**, s. 166

Dolayısıyla Adorno ve Horkheimer'in teknolojinin gelişimi ve kültür endüstrisi üzerindeki endişeleri, bireyin üzerinde yeni bir tahakküm mekanizması oluşturması ve özgürlüğünün sınırlandırılması açısından önemlidir. Çünkü daha önceki bölümlerde detaylıca ifade edildiği gibi, modern toplumun kapitalist bireyleri, tek tipleştirilmiş, silikleştirilmiş, işleyen bir sistemin bir parçası haline gelen, yeri doldurabilen ve uyum sağlayan bir yapıya bürünmüştür. Bireyin emeğinden boş zamanına kadar önceden şematize edilmiş bir belirlenmişliğin içinde yaşamasına sebep olan en önemli belirleyiciler kültür endüstrisi ve teknoloji tarafından verilmiştir. Başka bir deyişle, sağlanan bu uyum kültür endüstrisi paradigması sayesinde. Bireyler, sorgulamadan uzak bir biçimde kendisi için öngörülen hayatı yaşar; belli saatte uyanır, belirli işlerine gider, iş sonrası özel yaşamında ise belirli çevrelerle belirli aktiviteleri yerine getirir. Birey her ne kadar özgür görünse de onun için seçilen verili koşullar altında yaşamaya mahkum edilmiştir. Bu haliyle bireyin kendi yaşamının dahi öznesi olduğundan söz etmek mümkün değildir. Yani, Marx'ın meta fetişizmi kavramıyla kendi emeğine yabancılaştığı iddia edilen bireyin, şeyleşme kavramıyla kendisine ve insani değerlerine de yabancılaştığı öne sürülmüştür. Adorno'nun ifadesiyle, "ilke olarak herkes bir nesne durumunda şimdi."²³⁹ Çünkü, "Kültür endüstrisi kitleleri kendine uyarlamadıkça var olamazdı."²⁴⁰

Üretilen hizmet ve metaların bireye oldukça hızlı bir şekilde yaygınlaştırılması ise teknolojik araçlarla sağlanmış, teknolojinin hızla artan bir biçimde etkisi ile bütünleşen kapitalist sistem içerisinde bireyler; özerkliğini, değerini ve insan olma anlamını yitirerek metaya dönüştürülmüştür. "Birey tüm bu süreçlerden sonra, kültür endüstrisinin nesnesi haline gelir ve özne konumundan düşer."²⁴¹ Bireylerin, özne konumundan düşerek nesne haline gelmesi; düşünme, karar verme, seçim yapma gibi en önemli faaliyetlerini kuşatabilir, yönlendirebilir ve kontrol edilebilir hale getirir. Adorno'nun ifadeleriyle:

"Kültür endüstrisi, müşterileri tarafından yönlendirildiğine ve onlara kendi istedikleri şeyleri sunduğuna yeminle inandırmaya çalışır bizi. Ama(...) Kültür endüstrisinin

²³⁹ T. W Adorno, *Minima Moralia-Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*, Çev. O. Koçak & A. Doğan. Metis, 5. Baskı 2005, s.39

²⁴⁰ W.T Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.110

²⁴¹ A.e., s. 110

yaptığı, müşterilerinin tepkilerine uyarlanmaktan çok, onları kalpazanca imal etmektir.”²⁴²

Yine Adorno’ya göre böylesi bir sistem içerisinde, “her şey son ayrıntısına kadar hesaplanır”²⁴³ ve “Konumu sağlamlaştıkça kültür endüstrisi tüketici gereksinimleriyle istediğini yapar hale gelebilir; bu gereksinimleri üretebilir, yönlendirebilir, denetim altına alabilir.”²⁴⁴

Gerçekten de bugünün dijital katmanları, “Hesaplamalı aşırı üretim, öngörülü bilgi işlem teknolojileri ve "artırılmış insanlık" gibi kavramlar aracılığıyla”²⁴⁵ insanların yalnızca tüketimini değil; bilgisini, düşüncesini, norm ve değerlerini benzeri görülmemiş bir düzeyde kapsamlı bir biçimde kontrol eder, sınırlandırır ve yönlendirir. Bu haliyle sürekli olarak izlenen, analiz, tahmin ve kontrol edilen, bu bakımdan da veri haline getirilen insan toplumu dünyanın hesaplamalı kapitalist dünya görüşünün geldiği son noktadır. Çünkü akış tabanlı hesaplama teknolojileri; görüntü, video ve metin akışlarını bir araya getirerek yaşam içerisinde sürekli olarak kendisine yer bulur. Bilgisayarlar, mobil aygıtlar, internet, uydu ve sabit hatlar hizmetleri gibi pek çok veri merkezi ile bindiği otobüsten uçağa, kiraladığı arabadan seyahat güzergahına, e-postalarından evine söylediği yemeğine, tıkladığı reklamlardan satın aldığı ürünlere kadar her anı veri tabanlarında saklıdır. Dijital öğrenme programları ile eğitim seviyesi, online üniversiteler ile girdiği dersler ve içerikleri, kullandığı ilaçlar ve sağlık durumu, boş zamanlarını geçirmeyi ve eğlenmeyi sevdiği mekanlar bilinir. Toplanan, işlenen ve paylaşılan bu bilgilere göre bireylere ilgi duyduğu ya da duyabileceği ürünlere, hizmetlere, alanlara göre reklamlar gösterilir, düşünceleri ve arzuları yönlendirilir ve hatta manipüle edilir. Böylece insan aklı eleştirel kimliğinden sıyrılarak, işlevselleştirilir, insan olma niteliği tamamen gözden çıkartılarak, işlenmesi gereken bir koddan başka anlam ifade etmeyen bir yapıya bürünür. Bugün post-kapitalizmin dijital teknoloji ile bütünleşen yapısı hakkında eleştirel teorisyenlerin yapıtlarında öngörülmüş pek çok esin verici öngörü bulanabilir. Her şeyin hesaplanabilir kılındığı ideoloji ve araçsal rasyonalitenin tehlike verici boyutları

²⁴² T. W Adorno, *Minima Moralia*, **a.g.e.**, s. 207

²⁴³ W.T Adorno, *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*, s.57

²⁴⁴ **A.e.**, s. 78

²⁴⁵ Berry, **a.g.e.**, s.5

hakkında önemli ikazlarını daha 1947’de yayınlanan Akıl Tutulması isimli eserinde Horkheimer’in düşüncelerinde bulmak mümkündür:

“Özerkliği kalmayan akıl bir araç haline gelmiştir. Öznel aklın pozitivism tarafından öne çıkarılan biçimselci cephesinde, nesnel içerikle bağıntısızlığı vurgulanır; pragmatizmin öne çıkardığı araçsal cephesinde ise, kendi dışında belirlenmiş içeriklere teslim oluşu belirginleşir. Akıl bütünüyle toplumsal sürece boyun eğmiştir. Aklın araçsal değeri, doğa ve insan üzerinde egemenlik kurulmasında oynadığı rol, tek ölçüt durumundadır. Kavramlar, birkaç örnekte birden bulunan ortak özelliklerin özeti durumuna düşürülmüştür. Bir benzerliği adlandırmakla kavramlar, nitelikleri ayırt etmek zahmetinden kurtulmuş olur ve böylece bilgi malzemesini örgütlemeye daha iyi hizmet ederler. Kavramların, gönderme yaptıkları maddelerin kısaltılmış adından başka birşey olmadığı düşünülmektedir. Olgusal verilerin teknik özetlenmesini aşan herhangi bir kullanım, hurafenin son kalıntılarından biri olarak elenmektedir. Kavramlar, kullanışlı, rasyonelleştirilmiş, emek azaltıcı aletler haline gelmiştir. Düşünmenin kendisi de sınai süreçlerden biri durumuna düşürülmüş gibidir; çok kesin bir programa tabidir, üretimin bir parçasıdır. Toynbee tarih yazımı açısından bu sürecin bazı sonuçlarına değinmiştir. "Çömlekçinin, kullandığı kilin kölesi olma eğilimi"nden söz etmektedir: "... Eylemler dünyasında hayvanları ya da insanları inşaat malzemesi gibi görmenin hep ters teptiğini ve felaketlere yol açtığını biliyoruz. Öyleyse bu yaklaşım düşünceler dünyasında da aynı ölçüde yanlış değil midir?"²⁴⁶

İnsanın ve aklının gitgide hesaplamalı bir toplumun kontrol edilebilir şeyleşmiş nesneleri haline gelmesi gerçekliği içindeki dijital dünya açısından, eleştirel teorisyenlerin eserleri bu anlamda gerçekten yol göstericidir. Gerçek zamanlı akış teknolojileri ile insan yaşamının neredeyse her anının, insanın duygu, karar ve yargılarının bilinebilir, denetlenebilir ve istenilen pozisyona sokulabilir hale getirilmesi; insan aklının sönmelenmesi anlamını taşır. Bu açıdan insanın mahiyeti, gerçekten de “bulunan ortak özelliklerin özeti durumuna düşürülmüştür.”²⁴⁷ İnsanın hesaplamalı post kapitalizm ile birlikte düşürüldüğü bu konumdan çıkartılması için

²⁴⁶ Horkheimer, Akıl tutulması, **a.g.e.**, s.67-68

²⁴⁷ **A.e.**

Frankfurt Okulu'nun düşünceleri önemli bir yol göstericidir. Çünkü aydınlanmayla beraber eşsizliğine ve özgürlüğüne muhteşem bir güven duyulan aklın önce kültür endüstrisi ve sonrasında onunla bütünleşen dijital endüstri bağlamında uğradığı yıkımın ortaya konulması; ancak post kapitalizmin yöntem ve araçlarının dünden bugüne araştırılması ve diyalektik bir perspektifle yeniden değerlendirilmesi ile mümkün olabilir.

Günümüz dijital teknolojileri hakkında yapılacak kapsamlı bir araştırma ve bugüne ışık tutmak için bizlere yardımcı olabilecek eleştirel metinlerin ve yöntemlerin ivedilikle bir araya getirilmesi; mevcut koşulların bireysel, toplumsal, politik, ekonomik ve sosyal olarak haritalandırılması ve doğru bir yol haritasının bu doğrultusunda çizilmesi için elzemdir.

GERÇEK ZAMANLI SOSYAL AĞLAR: FACEBOOK/TWITTER/TİKTOK

Nispeten yeni dijital teknolojiler olan gerçek zamanlı akış teknolojilerinin, insan yaşamının içinde kendine edindiği yerin önemli bir kısmını da gerçek zamanlı sosyal ağlar oluşturur. Çünkü insana ait zevklerin, hobilerin, boş zaman ve eğlence aktivitelerinin ve sosyal temasların içine entegre olan sosyal ağlar, bu haliyle yaşamın her anına yayılmıştır. Bu kavramların hayatın içine olan entegrasyonu ve bunun olası sonuçları eleştirel teorisyenlerin merceğindeki önemli konulardan biridir.

Adorno ve Horkheimer'a göre boş zaman ve eğlence konseptleri, oldukça kıymetlidir. Çünkü boş zaman aktiviteleri ve eğlence, çalışmanın uzantısıdır. Mekanikleştirilmiş emek süreciyle yeniden baş edebilmek için ondan kaçmak isteyen kimselerin aradığı bir şeydir.²⁴⁸ Böylesi bir sığınma, işleyen kapitalist sistemin çarklarından bir dişlisi haline gelmiş mekanikleştirilmiş ve sıkıştırılmış insan gerçekleştiğinde bir anlam arayışını ortaya koymuştur. Eleştirel teorisyenlere göre insanın, kapitalist sistem içerisinde erimesi ve kendi aklının ve değerinin günden güne bulanıklaşması ile ortaya çıkan bu anlam arayışının insan yaşamına herhangi bir anlam katması mümkün değildir. Günden güne büyüyen “ıflah olmaz bir hastalığa” dönüşür ve “Eğlence sonunda can sıkıntısına dönüşüp donuklaşır, çünkü eğlence eğlence olarak kalacaksa hiç çaba harcanmamalıdır ve bu yüzden eğlence çağrışımının aşınmış

²⁴⁸ Adorno ve Horkheimer, **a.g.e.**, s. 183

raylarına sıkıca bağlı kalarak hareket eder.”²⁴⁹ Bu haliyle, bugünün insanının artık hiçbir şeye ayıracak zamanı yoktur ve yine de boş zamanı olduğunda çok uzun olur.²⁵⁰

Bu anlamda can sıkıntısına dayalı eğlence ve boş zaman konsepti, modernite ile birlikte kavramlaşır. İngilizcede can sıkıntısı anlamına gelen “boredom” kavramının 18.yüzyılın sonlarına doğru kullanılmaya başlamış olması tesadüf değildir. Çünkü “Sanayi Devrimi ile birlikte, kitlesel üretimin ve tüketicinin genişlemesiyle, sıkıntı, boş zamanlarının bolluğu yüzünden –veya sayesinde– sıkılabilen zenginlere özgü olmaktan çıkarak herkesin deneyimleyebileceği bir duygu olmuştur.”²⁵¹ Filozofların can sıkıntısı üzerine yapılan ilham verici pek çok çalışmasına rağmen, eleştirel teorisyenleri en önemli kılan nokta, onların “sıkıntıyı bir lanet olarak görenlerin aksine, onun diyalektik yapısını anlamakta ısrar etmeleridir.”²⁵² Teorisyenlerin bu çabası oldukça değerlidir, çünkü sanayi devrimi ve modernite ile birlikte, zenginlere has bir melankoli olarak görülme durumundan çıkan ve toplumun bütün sınıflarına yayılan bir hal olarak can sıkıntısı; toplum içerisinde belirli bir dinamiği beraberinde getirir. Bireylerin can sıkıntısı, onları boş zamanlarını dolduracakları aktivitelere, eğlenceye, farklı zevklere ve sosyal temasların içine girmeye teşvik eder. Bu da kapitalizm tarafından üretilen ve hayatın içerisine yerleştirilen yeni ürünleri ve hizmetleri ortaya çıkarır. Kültür endüstrisi bu şekilde insan hayatının her anına yaygınlaşır ve bireyler, bu ürün ve hizmetler için potansiyel kullanıcı ve tüketici haline getirilerek şekleştirilir.

Teorisyenlerin dikkatle üzerinde durduğu bu konu bugün için de hala geçerliliğini korumaya devam eder. Hatta bugünün de eğlence ve can sıkıntısı kavramları insan hayatında çok daha büyük bir yer teşkil eder:

“Bernstein, "eski Endişe Çağı'nın yerini Sıkıntı Çağı'na bıraktığını" yazıyor(Spacks 1995: 3). Bugün, can sıkıntısı deneyiminden kaçmamızı sağlayan teknolojileri arayarak can sıkıntısını engellemeye veya bundan kaçınmaya çalışıyoruz. İster eğlence yoluyla, ister sürekli bir dikkat dağıtma akışı, internet memleri, fotoğraflar ve

²⁴⁹ A.e., 183

²⁵⁰ Berry, a.g.e., s.198

²⁵¹ Aylin Kuryel, "Sıkıntı Var: Sıkıntı Üzerine Denemeler." *Bugünün Kitapları* 249, 2020,. s.15

²⁵² A.e., s.16

bağlantılar sağlayan Twitter gibi yeni gerçek zamanlı akış teknolojileri yoluyla olsun, bugün can sıkıntısından kaçınma ile tanımlanan bir dünya da yaşıyoruz.”²⁵³

Dolayısıyla bugünün teknolojisi içerisinde can sıkıntısı sürekli olarak kaçınılması gereken bir veba haline gelmiştir. İnsan, yaşamının hiçbir anında tek başında bırakılmamalı, sıkılmamalıdır. Gerçek zamanlı akış teknolojileri ile birlikte de her anı zevkle, alışverişle, aktivite ile, sosyal temaslarla doldurulur. Yalnızlığı ve sessizliği ürkütücü ve kaçınılması gereken bir durum olarak kabul eden bireyler, sürekli olarak meşgul edilir. Çünkü insanların kusurlu yaşamlarının farkına varması ve eleştirebilmesi, belirli derecede bir huzursuzluğu, rahatsızlığı ve sıklıklığı gerektirir ve gerçek zamanlı akış ağları ile birlikte bireylere sürekli olarak sıkıntıya düşmemeleri ve rahatlamları dikte edilir.

Hesaplamalı dijital ağlar akıllı bildirimleri ile sürekli kendisini hatırlatır, geri bildirimle duyarlı yazılımları ile kullanıcıların tepkilerine göre onu memnun etmek, kullanıma devamını sağlamak için en uygun içeriği çıkartmayı devam eder. Kullanıcı/Tüketici için yeni arzular, ürünler, hizmetler; reklam ve pazarlama sisteminin bir parçası olarak sunulur. Kullanıcıların sosyal ağlarda gezinme, tıklama, beğenme, paylaşım yapma, diğerleriyle iletişim kurma, satın alma davranışları dijital ağların algoritmaları tarafından bir bütün olarak işlenir, değerlendirilir, paylaşılır ve yönlendirilir. Dolayısıyla yazılım, algoritmalar ve kodlarla çevrili bu dinamizm, bireylere bilişsel, dürtüsel ve davranışsal yönlendirmeler sunar ve bu haliyle sosyal medya olarak adlandırılan dijital ortam içerisinde birey için anlamlı bir dünya inşa edilir. Sosyal ağlarda inşa edilen bu dünya da bireylere yeni ve sanal bir benlik de yaratılır. Bu benlik, dijital teknolojiler için akış içerisinde birer veri noktalarıdır, ancak bireyin kendisi için aynı zamanda belirli bir “kendi kendini izleme yaklaşımını”²⁵⁴ oluşturur. Facebook, Instagram, Tiktok gibi sosyal medya ağları, kullanıcıları hayat içeriklerini sürekli olarak yansıtmaya teşvik eder. Kullanıcılar da bu içerikleri açıkça ortaya koyarak kendi hayatını paylaşır. Ancak bu paylaşımlar, her ne kadar hayatın en mahrem alanlarını dahi içerse de, aslında yaşamın kendisini değil, üzerinde oynanmış

²⁵³ Berry, a.g.e, 197-198

²⁵⁴ A.e., s.143

ve tercih ederek oluşturulmuş bir hikayeyi yansıtır. Bugün sosyal medya ağlarının hemen hemen hepsinde yer alan, oldukça popüler olan ve insanların günlük hayatlarından parça parça anlarını paylaştığı Story(Hikaye) algoritmasının ismi de bu açıdan tesadüf değildir. Kullanıcı sayfası, zaman tüneli, profil gibi pek çok isimle adlandırılmış bu algoritma ile; kullanıcının yansıtmak istediği haliyle bir etkinlik akışını ortaya koyduğu bir benlik yaratılır. Oluşturulan bu benlikle, sosyal ağlarda onay almaya ve statü sahibi olmaya çalışır. Sosyal bir kimliğin, dijital ağlarda beklenen standartlara göre şekillendirilerek ortaya koyulması narsistik bir bağı da ortaya koyar. Bu dolayimli ilişki ile oluşturulan kimlik düşüncesi, kontrol ve müdahale edilmesi kolaylaşan kitlesel bir bilinci meydana getirir.

Dolayısıyla gerçek zamanlı ağlara bireylerin katılımı, onların algoritmalara ve veri tabanlarına göre kodlanmayı bilinçli ve istekli olarak kabul etmesi, hatta kendisine bu dijital ortam içerisinde bir kimlik oluşturarak, “burada ve şimdi” biçiminde sürekli bir bağ kurması; eleştirel teorisyenlerin kültür endüstrisinin insan yaşamının her anını zapt edecek biçimde gerçekleştirdiği söyleşmeye dayalı sosyal şematizm ile oldukça benzer bir tablo ortaya sunar. Böylesi bir kitlesel bilincin bu tarz bir dijital tabanda bir ilişkiyle gelişmesinin tahmin edilmesi her ne kadar eleştirel teorisyenler açısından mümkün olmasa da, onların ortaya koyduğu pek çok tartışma konusu ve tespit; “toplum, ekonomi, kültür ve bilincin yeniden üretimini ve dönüşümünü mümkün kılan karşılıklı bağlantılar(dolayimler) dizisini açıklamak için”²⁵⁵ önemli ipuçları sunar.

3.3. DİJİTAL TEKNOLOJİLER ELEŞTİREL TEORİNİN NESNESİ OLABİLİR Mİ?

Eleştirel teorinin ortaya çıkışının üzerinden geçen on yıllardan sonra, bugün hala bu fikirlerin geçerliliğinden söz etmek mümkün müdür? Bugünün ışığında yapılabilecek bir okuma, eleştirel teorinin hala ilgi duyulabilecek yanlarını gün ışığına serebilir mi? Post modern dönemin ve dijital teknolojilerin gölgesinde, yine de parlayabilecek bir eleştirel teori mümkün müdür? Daha da önemlisi böylesi bir başarı bize ne kazandırır?

²⁵⁵ A.e., s.29

Eleştirel teori, politikadan sosyolojiye, sanattan psikolojiye, kültürel incelemelerden, toplumsal cinsiyet ayrımı teorilerine kadar pek çok alanda benzersiz bir temel sunar. Ortaya konulan sayısız çalışma, bunu göstermek için yeterlidir. Ancak bugünün, bireysel ve toplumsal bütünlüğümüzün bir parçası haline gelen hesaplamalı, başka bir deyişle “akıllı” teknolojiler ile harmanlanan dijital akış ve ağ teknolojileri, eleştirel teoriyi yeniden okumak ve değerlendirmek için uygun bir zemin olabilir mi? Başka bir deyişle dijital teknolojiler, eleştirel teorinin nesnesi olabilir mi?

Sürekli olarak hesaplanan, izlenen, kontrol edilen ve düzenlenen işlem akışlarına dayalı dijital teknolojilerin oluşturduğu paradigma, her ne kadar modernizmin ve sanayileşmenin bulunduğu noktadan çok farklı olsa da, hesaplamalı bilginin ve araçsal aklın geldiği en son nokta olması bakımından, bir kesinti olmaktan çok bir ilerleme olarak değerlendirilebilir. Böyle bir değerlendirme ise son derece karmaşık bir biçimde de olsa, eleştirel teorinin araçsal akıl analizi, şeyleşme ve kültür endüstrisi eleştirileri ile bugünün dijital teknolojileri arasında istikrarlı bir bütünsellik oluşturur. Çünkü teknolojinin süreçsel gelişimi ve bugün ulaştığı nokta, hem insan bilincine hem de sosyal hayatın tüm yönlerine olan etkisi dolayısıyla, Frankfurt Okulu’nun yörüngesindeki yerini pek çok anlamda koruyabilir.

Stratejik bir araçsal aklın, aydınlanmadan beri yaşadığı yükseliş; dijitalleşme ile birlikte egemenliğini arttırmış, rasyonelleşme süreçleri endüstriyel, ekonomik, politik ve sosyal olarak hayatın her alanına yayılan bir akıl biçimi haline gelmiştir. Üstelik bu akıl biçiminin dijitallikle birleşmesi, insanın kendisini anlamlandırma, düşünme ve ortaya koyma süreçlerini de etkilemiştir. Özellikle bilgisayarlar, tabletler ve akıllı cep telefonları ile insan hayatının her anını kayıt ve denetim altında tutan mobil cihazlar ile; şeyleşme süreci çok daha hızlı ve üst bir katmanda gerçekleştirilmektedir. Çünkü insana ve topluma ait olanın veri olarak oluşturulması, işlenmesi ve kullanması ve buna bağlı olarak endüstrinin yazılımlaştırılarak dönüştürülmesi; insanın dünyayı anlama, onun hakkında düşünme ve onu dönüştürme eğilimlerinde dijital teknolojilerin rolünü belirginleştirir. Üretim ve tüketimden, toplumsal süreçlere ve bilişsel kapasiteye kadar her türlü eğilim, dijital teknolojiler tarafından uyarılır ve yönlendirilir. “Akıllı” cihazlar, internet ve medya, veri merkezli yazılım hizmetleri ile günden güne daha fazla içselleştirilen dijital teknolojiler; Frankfurt Okulu açısından hem araçsal aklın yeni bir temsil biçimi olması bakımından,

hem de insan düşünce, eylem ve davranışlarının uyarılması ve yönlendirilmesini onu verileştirerek kontrol altına alması bakımından şeyleştirme ve kültür endüstrisi sorunun bir uzantısı niteliğindedir. Çünkü onlara göre, insanın şeyleştirilerek, işleyen üretim ve tüketim pazarının işleyen bir parçası haline gelmesi her bakımdan tehlikeli bir süreçtir. Ancak dijital endüstrileşme ile birlikte gerçekleşen verileştirme sıçraması, onların tahmin dahi edemeyeceği bir derecede kontrol ve manipülasyonu beraberinde getirmiştir. Teorisyenlerin, kültür endüstrisi kavramı ile ilişkilendirdiği reklamcılık ve pazarlama, ekonomi ve siyaset gibi pek çok tartışma konusu ve toplumsal ve bireysel etkilerini tespit etmeye çalıştığı bilgi ve kontrol yükü; dijitallikle beraber insan ve yapay zeka arasındaki sınırların gevşediği bu noktada çok daha tehlikelidir.

Hesaplamalı analize dayalı etkileşimlerin insan hayatının her alanına yerleşmesi; ekonomi, politik, üretim, tüketim, iletişim, bilişsel, davranışsal ve yaşama tarzındaki paralel değişimleri de beraberinde getirmiştir. Gerçek zamanlı dijital teknolojileri; insanların evlerindeki güvenlik sistemlerinden, telefonlarındaki online bankacılık uygulamalarına kadar her bakımdan çevrelenen bir sistemdir. Örneğin Türkiye’de resmi olarak tüm vatandaşlık bilgilerini ve aynı zamanda da kamu kurumlarının dijital kamu hizmet uygulamalarını barındıran portal e-Devlet ve Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı tarafından vatandaşların kullanımına sunulan ve bireylerin hastane, rapor, hastalık, tanı gibi her türlü verisine sahip olan bir hizmet olarak e-Nabız; bu teknolojilerin ülkemizde kullanılan en önemli örneklerindendir. Bu tarz algoritmalara dayanan yazılımlar ile birlikte, insanın vatandaşlığı, sağlığı, alışveriş zevki, hobileri, yeme içme alışkanlıkları, seyahat tercihleri, siyasi görüşü ve ekonomik durumu gibi kendisine ait olan her duygu-düşünce durumu, faaliyetleri ve etkileşimi; çok yönlü dijital bir sistemin içerisinde kayıt ve kontrol altındadır.

İnsan düşünce ve davranışlarının standartlar ve kümeler altına yerleştirilerek işlenebilir hale gelmesi, hem insanın bir araya getirilebilen veriler bütününe dönüştürülmesi bakımından şeyleştirilmesi, hem de bu verilerin doğru analizi sonucunda yönlendirmeye ve müdahaleye açık hale getirilmesi açısından Frankfurt Okulu’nun eleştirileri ile eş merkezli bir ana hat çizer. Teorisyenlerin “kayıt altına almayı, kataloglamayı ve sınıflandırmayı içeren”²⁵⁶ ve “bütün dünyanın bir süzgeçten

²⁵⁶ Adorno ve Horkheimer, **a.g.e**, s.176

geçirildiği” kültür endüstrisi eleştirileri de; insanın ve çevresindeki herşeyin dijital kontrole tabi kılınması ve müdahaleye açık hale getirilmesi bakımından tarihsel süreç ile bugün arasında anlamlı ve istikrarlı bir bütünlük oluşturur. Morozov, "İnternet-merkezcilik" ve "çözümçülük" diye adlandırdığı ideolojilerle bu dijital altyapının izini sürmeye çalışır. Berry'in Morozov'dan aktardığı şu pasaj bu noktada aydınlatıcıdır:

“Bilginin özgürleştirici gücüne yönelik Aydınlanma dönemi tutumlarından beslenilir. Daha fazla bilginin her zaman daha azdan daha iyi olduğu varsayılır; aynı bilgi parçasını analiz etmek için daha fazla yola sahip olmak, daha az yola sahip olmaktan her zaman tercih edilir. Hukuk bilgini Julie Cohen, bu tutum kümesini "bilgi işleme zorunluluğu" olarak adlandırıyor ve bunun bilgi toplamayı "ileriye doğru ilerlemenin tek, kaçınılmaz yörüngesi" ile eş tutan bir zihniyete yol açtığını savunuyor.(Morozov 2013: 86)”²⁵⁷

Eleştirel teorinin, aydınlanmadan itibaren ortaya çıkan bilgi temelli toplumların üzerine yoğunlaşarak, onun dinamiklerini ve eleştirel yanlarını ortaya çıkarma çabası bu bakımdan önemlidir. Eleştirel teorinin araçsal akıl ve Morozov’un “çözümçülük” olarak ortaya attığı ideolojiler, aslında pek çok açıdan kesişen ideolojileri temsil eder. Her şeyin belirli bir hesaplamalılık düzeni çerçevesinde, analiz edilebilir düzeye indirilmesi aynı zamanda sürekli bir şeyleştirme süreci ile iç içe olmasını gerektirir. İnsana ve ona ait olan her şeye çözülmesi gereken bir problem veya işlevini beklenen maksimum düzeye çıkarması için analiz edilmesi gereken bir data olarak yaklaşmak iki ideolojinin de ana temasıdır. Yani Morozov’un internet üzerinden açıklamaya çalıştığı bu ideoloji, aslında Frankfurt Okulu’nun da eleştirilerinde ortaya koyduğu gibi aydınlanmadan itibaren etkisini sürdüren araçsal akıl ve şeyleşme eleştirisiyle paraleldir; bu bakımdan da dijital çağ da aynı ideolojinin, potansiyeli dolayısıyla daha da yüksek bir etkiyle sürdürülmesini içerir. Dijital dünya, farklı hesaplamalı alanlarını birbirine eklemlemesi dolayısıyla, hayatının her alanına yayılabilen çok daha geniş bir yelpazede etkisini gösterir. Bu haliyle nesne odaklı ve

²⁵⁷ Berry, a.g.e., s.15

maksimum işlev ve kazanca dayalı bu ideoloji, hesaplamalı kapitalizm altındaki dijital dünya üzerinde çok daha efektif bir uyum sağlar.

Gerçek zamanlı akış teknolojileri ise bu noktada devasa hesaplamalılığın, veri toplama, işleme ve kullanma kapasitesinin; gerçek dünya deneyiminin içerisine yerleşmesi ile hayatın akışını kapsayan bir yapı oluşturur. Dijital teknolojilerin, gerçek zamanlı akış teknolojileri ile bütünleştirilmesi ile birlikte yalnızca üretim ve ekonomi ile ilgili değil hayatın her alanını kapsayan bir sosyal yazılımlaştırma oluşturulmuştur. İnsanın ve ona ait olanın verileştirildiği ve yaşamın bir veri tabanı haline getirildiği böyle bir sistem, eleştirel teorinin kapitalizm ve kültür endüstrisinin altında yatan yapılarla ilgili tespitlerinde önemli oranda bir tutarlılık oluşturur. Hesaplamalı ‘şeyler’ ile oluşturulmuş bu dijital bütünlük içerisinde hem araçsal akıl hem de şeyleştirme eleştirileri kendisine önemli bir yer bulur. Çünkü araçsal akıl ve şeyleştirme eğilimleri yalnızca makineleşme süreci bakımından maddi olarak değil, sosyal hayatın tüm yönlerini dikte eden ve insan fikir ve davranışlarını manipüle edebilen yapısı dolayısıyla Frankfurt Okulu’nu başından itibaren yönlendiren sorunlara yeni bir mercek oluşturur. Horkheimer, okulun uğraşacağı konuları daha açılış konuşmasından şu şekilde açıklamıştı:

“Toplumun ekonomik hayatı ile bireyin psikolojik gelişimi ve dar anlamıyla kültürel değişimler arasındaki karşılıklı ilişkiler(burada kültürden anlaşılan, sadece bilimin tinsel içeriği, sanat ve din değil, hukuk, adetler, moda, kamuoyu, spor, eğlenme-dinlenme biçimleri, yaşam tarzı v.b. olgulardır)”²⁵⁸

Bugün bu ilişkileri ele almak ve değerlendirmek, dijital dünyayı anlayabilecek ölçütlere sahip tarzda bir kültür endüstrisi eleştirisini ve bütünsel bir eleştirel teoriyi zorunlu kılar. 20.yyın ilk yarısındaki toplumsal ve kültürel değişimleri anlamak için ortaya çıkan eleştirel teori; bu konuda yalnızca felsefeyi değil sosyoloji ve ekonomi gibi pek çok alanı derinden etkileyecek çıkarımlar yapmıştır. Onların kullandığı ölçütler, metotlar ve kavramlar, her ne kadar bahsi geçen ilişkileri bugün açısından değerlendirmek için de son derece önemli bir dayanak olsa da, yeni şeyleştirme teknolojileri ve kontrolsüz yabancılaşmanın burada ve şimdisini anlamak ve geleceği

²⁵⁸ Dick Howard, **The Marxian Legacy**, 3rd edn. Springer International Publishing.(çevirimiçi) <https://www.perlego.com/book/3493750/the-marxian-legacy-the-search-for-the-new-left-pdf>., 2019, s. 98.

belirsizliğin karanlığından kurtarmak yenilenmiş bir eleştirel teoriyi gerekli kılar. Bu bakımdan tezimiz boyunca ele adlığimiz veri kullanımı ve gizlilik sözleşmeleri, gerçek zamanlı akış teknolojileri ve sosyal ağlar, dijital dünyanın en önemli bileşenleri olarak yalnızca yenilenmiş bir eleştirel teorinin en önemli nesneleri değil, aynı zamanda ihtiyaç duyulan dijital anlamda yenilenmiş bir eleştirel teorinin oluşturulmasının temelidir.

SONUÇ

Frankfurt Okulu'nun çalışmaları, döneminin kültürel ve toplumsal sorunlarının bütünsel bir biçimde ortaya koyulması ve çözümlenmesi için önemli bir miras bırakmıştır. Kendilerinden önceki felsefi geleneğin tam anlamıyla üstünü çizmek yerine, onu kapsayarak aşmaya yönelen okul, bu tavrıyla felsefe tarihi içerisinde kendisine önemli bir yer açmış ve aynı zamanda kendisinden sonraki düşünürler için de önemli bir felsefi zemin inşa etmiştir. Bu anlamda, modern felsefe ile post modern felsefe arasında bir köprü olma görevini üstlenen eleştirel teori, felsefe geleneğinin gidişatını değiştirecek kadar önemli bir etki bırakmıştır.

Çalışma alanları ve yöntemleri ile kendisine has bir kimlik edinen Frankfurt Okulu, hem miras aldığı felsefi birikimin kendisine ilham oluşturacak yönlerini üstlenmiş, hem de onlarla kıyasıya bir mücadele içine girerek, yeni bir düşün yönelime kapı açacak cesareti göstermiştir. Frankfurt Okulu'nun felsefe yapma biçimi bu haliyle kör bir reddediş değil bilinçli bir karşı çıkıştır.

Frankfurt Okulu'na göre Aydınlanma ile ortaya çıkan ve pozitivist dünya görüşü ile bütünleşen bilim ve teknoloji ve buna uygun bir ekonomik sistem olarak kapitalizm ve insan hayatının her anına etki ederek yeni bir tahakküm biçimi olarak ortaya çıkan kültür endüstrisi; insanlığı yeni bir tür barbarlığa sürüklemektedir. Buna karşı durabilmek ise, dönemin ekonomik, politik, toplumsal, kültürel gelişmelerini ve bu gelişmelere eşlik eden felsefi literatürü anlamak ve eleştirmekten geçer. Karl Marx, Immanuel Kant, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Friedrich Nietzsche, Marquis de Sade; Frankfurt Okulu'nun devraldığı felsefi mirasın en önemli isimleridir.

Karl Marx ve Marksizm, eleştirel teorinin temel çıkış noktasıdır, ancak okula Marksist etiketi koymak ancak bir sınırları kısıtlanmış kullanımla mümkündür. Toplumsal problemlere bir çözüm önerisi olarak hala alternatif üretilmeyecek kadar önemli bir dünya görüşü sunan Marksist felsefe; Frankfurt Okulu için oldukça önemli bir hareket noktası oluşturmuştur. Ancak gerçekliğin bir yazgı gibi etki edilemez olduğu ve insanın hareket alanını sınırlayan keskin bir belirleniş, bitimli ve tamamlanmış bir sistemi gerektirir. Frankfurt Okulu açısından bu, kabul edilemez bir

yenilgidir. Dolayısıyla, Frankfurt Okulu'nun eleştirileri direkt olarak Marx ve onun çalışmalarına yönelik değildir; hatta Marx'ın çalışmaları toplumsal sorunları anlamak ve eleştirmek için onlara çok değerli bir birikim sağlamıştır. Onların eleştirileri, Marksizmin radikalleşmeye uygun bir zemin sağlayan; Lenin, Stalin ve Ortodoks Marksizm revizyonlarıyla beraber, göklerden gelen ilahi bir karar gibi kabul edilmiş, diyalektiğe ve dönüşüme kapalı, tamamlanmış ve içerisine hiçbir update kabul etmeyen sisteme yöneliktir.

Bu nokta, çalışmamız için yaptığımız literatür taramasında Türkiye'de Frankfurt Okulu'nun Marksizm anlayışı hakkında çokça yanlış anlaşıldığının farkına vardığımız bir ayrımdır. Bu ayrımın doğru bir biçimde yapılabilmesi için tezimizin ilk bölümünün büyük bir çoğunluğunu Frankfurt Okulu'nun Marksist kökenlerinin doğru anlaşılmasına ve okulun, Marx'ın toplum felsefesindeki kudretini eleştirel bir yakınlıkla benimsemeye ve kullanmaya devam ederken o dönem Marx ve Marksizmin teorik ve pratik anlamda en güçlü temsilcisi haline gelmiş Ortodoks Marksizmi gibi tamamlanmış revizyonlarına olan keskin karşı duruşu arasındaki farkı ortaya koymaya ayırdık.

Eleştirel teorinin Marx felsefesine daha eleştirel bakabilmesinin en önemli motivasyon kaynaklarından biri de Kant'tır. Kant'ın aydınlanma ile birlikte insan aklına duyduğu güven ve verdiği önem; eleştirel teorinin merkezine insanı koyan bir düşün yönelim gerçekleştirmesinin en önemli sebeplerinden. Kant'ın insanın kendi aklını kullanmaya cesaret etmesiyle otorite ve baskıdan kurtulması neticesinde ilerlemesi, aynı zamanda tahakküm ve özgürlük gibi kavramları da beraberinde getirir. Bu bakımdan aydınlanmanın düşünsel geleneğinin en önemli temsilci olarak Kant, Frankfurt Okulu'nun eleştirel teori yöneliminde önemli bir yere sahiptir. Kant'ın akıl anlayışı ve insanın ve onun özgürlüğünün konumlandırılışı okul için merkezi bir öneme sahipken; onun özellikle ahlak anlayışı ile bireyleri evrensele kurban etmesi insanın özgürlüğünün kısıtlanması ile sonuçlanır. Frankfurt Okulu'na göre Kant'ın ortaya koyduğu bu çelişki tesadüfi değildir, bu çelişki dönemin çelişkisidir. Dolayısıyla Kant'ın düştüğü tüm bu ikirciklik aslında onun yaşadığı dönemin koşullarının özgürlük vaatleriyle dolu ancak bir o kadar da baskıcı seyreden döneminin yansımasıdır. Bu gerçekten önemli ve iddialı bir tespittir. Bu bakımdan,

çalışmamızda Frankfurt Okulu'nun Kant üzerinden şekillendirdiği eleştirilerini dikkatle ele almaya çalıştık.

Kant gibi aydınlanmanın önemli filozoflarından olan Hegel de eleştirel teorinin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Hegel'in bilinç ve akılsallık açısından özneyi konumlandığı merkezi konum, bireyin süreç üzerinde oynadığı aktif rol bakımından; eleştirel teori açısından esinlendirici bir yaklaşımdır. Teorisyenlerin, Hegel'in tüm evrenin iç işleyiş mantığını çözmek için kullandığı diyalektiğe eleştirel yaklaşımları ile ortaya çıkan Adorno'nun Negatif Diyalektiği ve Horkheimer'ın Açık Uçlu Diyalektiği de eleştirel teorinin yapıtaşlarının oluşmasını sağlayan yöntem olması bakımından oldukça önemlidir.

Aydınlanmanın bir diğer yönünü temsil eden düşünürler olarak Nietzsche ve Sade ise; insan aklına, modern topluma, bilime ve kapitalizme olan güvensizlikleri ve saldırıları ile toplumsal yaşamın ve insanın mevcut problemlerinin ortaya konulması konusunda Frankfurt Okulu'nun en çok etkilendiği isimlerdir. Teorisyenler her ne kadar bu düşünürlerin bazı görüşlerini gaddar ve karamsar bulsa da; onlar, aydınlık tarafı olarak Kant-Hegel ve karanlık tarafı olarak Nietzsche - Sade arasında yaşanan bu ikircilik içinde taraf tutmaktan çok, diyalektik yapısı gereği, iki tarafın da özümsenebilecek ve eleştirebilecek yönlerini ortaya çıkaran bir okuma gerçekleştirmişlerdir. Bu tavır eleştirel teoriyi naif bir iyimserlikten ya da kaba bir kötümserlikten kurtararak, gerçeğin olduğu gibi ortaya sunulması ve eleştirilmesi hakkındaki düşünme biçimlerinin zeminini hazırlamıştır.

Frankfurt Okulu'nun kendisinden önceki felsefi gelenekle ve düşünürlerle girdiği bu hesaplaşma; onun Batı uygarlığı, modernizm, kapitalizm, aydınlanma, pozitivizm, araçsal akıl, bilim, rasyonalizasyon, faşizm ve Nazizm, bireyin baskılanması, tahakküm ve şeyleşme gibi eleştirel teorinin ele aldığı pek çok kavram ve konunun ana hatlarını oluşturması bakımından oldukça önemlidir. Tezimizin ikinci bölümünün temel tartışmalarını oluşturan bu kavramlar, bu bakımdan ilk bölümle bağlantılı olarak ele alınmaya ve Frankfurt Okulu'nun temel yaklaşımları ve eleştirileri bakımından bütüncül bir biçimde işlenmeye çalışılmıştır.

Frankfurt Okulu'na göre, Aydınlanma sonrası ortaya çıkan rasyonalite, biçimselleştirici bir rasyonalitedir, insan da dahil olmak üzere doğaya ve topluma ait olan her şey, sistemin bu mevcut düzeninin korunmasını sağlamak üzere görev sahibi bir 'şey'e dönüşür. Bu standartizasyon içinde insan, onun için çizilmiş sınırlar dışındaki arzularını ve eylemlerini unuttur, bu sürecin sonunda ise, geleneksel teorinin bu şeyleşmiş ve araçsallaşmış rasyonalitesi, insana ve ona ait her şeye yayılarak evrensel bir yanlış bilinç haline gelir.

Üstelik, bilim ve teknolojinin, insana verdiği rahatlık ve konfor alanı, çelişkilerin gittikçe daha az görülmesine yol açar; bu konfor alanının içinde insan, verili olanın güvenli hapisanesinde kalmayı, bilinmez olanın güvensiz özgürlüğüne tercih eder. Bu da aslında, aydınlanmanın getirdiği, insan akli ve özgürlüğü söylemlerine tam anlamıyla ters düşer ve baskıcılığını önceki dönemlerin aksine şiddetten değil rasyonellikten alan bir tahakkümün içine insanı hapseder. Dolayısıyla Aydınlanma'nın Logos'u hem insanı bir tahakküm içine koyar hem de şeyleşmesi ve bir araca indirgenmesi nedeniyle kendisine ve topluma yabancılaştırır. Kendisine ve toplumuna böylesine yabancılaşmış bir özne de, bu yanlış bilinç içerisinde çıkamaz, hatta bu bilincin yanlış yapısının bile farkına varamaz. Bu bakımdan; dönemin baskın paradigması olarak aydınlanma ve pozitivizm eleştirileri, ekonomik bağlamda kapitalizm eleştirisi, politik anlamda ise teori ve pratik arasındaki bağlantı ve sosyal olarak kültür endüstrisi tarafından insanın içinde kaldığı tahakkümü anlatan bireyin konumu ikinci bölümde üzerinde durduğumuz temel konulardır.

Frankfurt Okulu; aydınlanmadan araçsal akla, kapitalizmden şeyleşmeye kadar neredeyse bütün eleştirileri birbirleri ile bütünlük gösteren bir sistemin parçalarını birlikte analiz etmektedir. Bu nokta, bu bütüncül sistemin son büyük parçası olan "kültür" kavramını analiz etmek, diyalektik bir eleştirel okuma için zorunludur. Bu açıdan, son bölüme kültür endüstrisi ile başlamayı tercih ettik.

Genel anlamda eleştirel teorinin ve özel olarak kültür endüstrisinin, insana ve onun hayatına uyguladığı tahakküm ve kontrolün bağlantısını ortaya koymak, eleştirel teorinin tespitlerinin bugün için hala geçerli olup olmadığına dair bir sorguya yönelmemizi gerekli kıldı. Bu bakımdan çalışmamızın son bölümü, bugünün baskın paradigması olan dijital teknolojilerle eleştirel teori arasında anlamlı bir bağ kurmak

üzerine değerlendirildi. Bugünün dijital teknolojileri ve özellikle gerçek zamanlı akış teknolojileri; gözetleme, kontrol ve manipülasyon açısından muhteşem bir başarıya ulaşmıştır. Bu, aynı zamanda bir bilinç endüstrisi oluşturur, yani insanın en mahrem düşüncelerinin ve faaliyetlerinin dahi üzerinde oluşturulan istilacı bir denetleme ve tahakküm mekanizması. Bugünün dijital teknolojilerini tahayyül etmeleri mümkün olmasa da, eleştirel teorisyenlerin tespitleri, teknolojinin oluşturduğu yeni tahakküm sisteminin mahiyetinin ulaşabileceği boyutlar hakkındaki endişeleri ile, bizlere bugün hakkında oldukça önemli ipuçları vermektedir. Bu nedenle çalışmamızın son bölümünün bugünün sorunlarına cevap verebilecek bir eleştirel teori ortaya koymak konusunda bir yol haritası oluşturacağını düşünüyoruz. Çünkü eleştirel teorinin dünü ile bugünü arasında var olan kesintisiz bağ, durdurulamaz bir akışın yansımasıdır ve akış asla durdurulamaz.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor W.; Horkheimer, Max: **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul, Kabalıcı Yayıncılık, 2014.
- Adorno, Theodor W: **Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi**, Çev: Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen). İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Adorno, T. W : **Minima Moralia-Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar**, Çev. O. Koçak & A. Doğukan). Metis, 5. Baskı 2005.
- Theodor, Adorno : **Otoriteryen kişilik üstüne: Niteliksel ideoloji incelemeleri**, SAY Yayınları, Çev. Doğan Şahiner, 2011.
- Ender Şiar, Arın : "Adorno ve Horkheimer bağlamında Eleştirel Teorinin eleştirisi.",(Çevrimiçi), <https://teoriveeylem.net/>
- Avyüzen Zobar, Jale : ,“ Kültür endüstrisi ve tüketim bağlamında Frankfurt Okulu’ndan günümüze birey, taahhüm ve özgürlük ilişkisi”, 2019, Master's Thesis, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bernstein, Jay M : **Theodor W. Adorno the culture industry: Selected essays on mass culture**, 1991.
- David, Berry: **Critical Theory and the Digital**. 1st edn, Bloomsbury Publishing, 2014, Available at: <https://www.perlego.com/book/818015/critical-theory-and-the-digital-pdf>
- Bottomore, Thomas B: **Frankfurt okulu**, Vadi Yayınları, 1994.
- ÇINAR, ANIL: "1968'in asıl sırrı neydi?", **GELENEK**, Ekim 2020, Sayı 149,(Çevrimiçi), <https://gelenek.org/14911/>
- Dişli, Kaan: "Avusturya İktisat Ekolü'nün Diğer Ekollerden Farkı", **Öncül Analitik Felsefe**, Aralık 2020,(Çevrimiçi), <https://onculanalitikfelsefe.com/avusturya-iktisat-ekolunun-diger-ekollerden-farki-kaan-disli/>
- Douzinias Costas : **İnsan Haklarının Sonu**, Çev.: Kasım Akbaş-Umre Deniz Tuna, Dipnot Yay, 1., 2018.

- Feenberg, Andrew : , "Mayıs Olayları "Tam Gaz Hayal Gücü"", **May Events Archive**,(t.y.),(Çevrimiçi) <https://artsandculture.google.com/story/GwXRACIyLBUA8A?hl=tr>
- Ferrarotti, Franco : "Max Horkheimer: The struggle against total Bureaucratization.", 2014, s. 87,(Çevrimiçi), <https://core.ac.uk/download/pdf/152489956.pdf>.
- Firincioğullari, Sevrâ : "Modernizme Çok Yönlü Bir Eleştiri ve Frankfurt Okulu.", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi** 37, 2018, : 49-59.
- Foucault, Michel : **The order of things**. Routledge, 2018.
- Giladi, Paul : "Introduction: From "Rescuing" and "Reanimating" Hegel to Taking Stock of Things." **Hegel and the Frankfurt School**. Routledge, 2020. 1-30.
- Gur, Tal: "The more successful the villain, the more successful the picture. Alfred Hitchcock.", **ELEVATE SOCIETY**,(çevrimiçi), <https://elevatesociety.com/the-more-successful-the-villain/>
- Gülenç, Kurtul : "Eleştiri, toplum ve bilim: Frankfurt okulu üzerine bir inceleme." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Gülenç, Kurtul, ARITÜRK Mete : "Teknoloji çağında rasyonalite, deneyim ve bilgi: Sorunlar & eleştiriler." Kaygı. **Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi** 22(2014): 113-131.
- Haber, Stéphane: "Pathologies of Authority: Some Aspects of the Frankfurt School Notion of "Authoritarian Personality". " *Cites* 6.2(2001): 49-66. s. IX.
- Hern, Alex : "How TikTok's algorithm made it a success: 'It pushes the boundaries'", Guardian, 2022,(çevrimiçi), <https://www.theguardian.com/technology/2022/oct/23/tiktok-rise-algorithm-popularity>.
- Holz, Hans Heinz : **Frankfurt okulu eleştirisi**. Evrensel Basım Yayın, 2012.
- Horkheimer, Max : **Akıl Tutulması**, çev. *Orhan Koçak*, İstanbul: Metis Yayınevi, ISBN 975-342-189-31998.

- Horkheimer, Max : **Dawn & decline: notes 1926-1931 and 1950-1969**, 1978, Translated by Michael Shaw, A Continuum Book THE SEABURY PRESS : NEW YORK.
- Horkheimer, Max : **Geleneksel ve Eleştirel Kuram**, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Howard, Dick : , **The Marxian Legacy**, 3rd edn. Springer International Publishing., 2019 (çevirimiçi) <https://www.perlego.com/book/3493750/the-marxian-legacy-the-search-for-the-new-left-pdf>,
- Isaak, Jim : ed. Mina Hanna "User Data Privacy: Facebook, Cambridge Analytica, and Privacy Protection", 2018 *Computer*. 51(8): 56–59. [doi:10.1109/MC.2018.3191268](https://doi.org/10.1109/MC.2018.3191268). [S2CID 52047339](https://doi.org/10.1109/MC.2018.3191268).
- James, Beverly A. : "The Frankfurt School: Critical theory as the negation of culture." (Çevrimiçi). (<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED232163.pdf>).
- JAY, Martin : . Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları., Çev. Sevgi Doğan, İstanbul: Ayrıntı, 2014.
- Karslı, Ömer : Akıl-kültür ilişkisi bağlamında aydınlanmacı akıl ve eleştirisi. *Erdem*, (75), (2018), 149-166.
- KARTAL, Gözde : "Kültür endüstrisinde birey, otorite ve tahakküm ilişkisi, Master's Thesis, 2012.
- Kautzer, Chad : "Marx's influence on the early Frankfurt School." **The Palgrave Handbook of Critical Theory**, 43-65, 2017.
- KEMP, SIMON : "DIGITAL 2023 APRIL GLOBAL STATSHOT REPORT", DataReportal – Global Digital Insights, 27 APRIL 2023, (çevrimiçi), <https://datareportal.com/reports/digital-2023-april-global-statshot>
- KEMP, SIMON: "DIGITAL 2024: GLOBAL OVERVIEW REPORT", DataReportal – Global Digital Insights, 31 JANUARY 2024, (çevrimiçi), <https://datareportal.com/reports/digital-2024-global-overview-report>
- Keskin, Yeşim : "İçine Ulaşılan, Otede Birakılan Sato: Tanimaya Arzusu Bağlamında Hegel ve Lacan." In Celebi, V. (Ed.), Monokl, **Uluslararası Hegel Özel Sayısı** (pp. 340-355). İstanbul, Turkey: Monokl, 2008.

- KOCA, Mehmet: "68 ÖĞRENCİ OLAYLARI VE ÜNİVERSİTELERDE POLİTİK ŞİDDET." **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi** 8.1(68): 87-109.
- Komusińska, Jagoda : "**Economics as a Discipline of Instrumental Reason. Looking at Economics as a Science from the Perspective of the Frankfurt School of Philosophy.**", *Annales. Etyka w życiu gospodarczym / Annales. Ethics in Economic Life* 2015Vol. 18, No. 4, December 2015, 73 – 83doi: <http://dx.doi.org/10.18778/1899-2226.18.4.05> 2015,
- Köse, Önder: "MODERNLİĞİN İKİ YÜZÜ: BAUMANN VE FRANKFURT OKULU".
- Kuryel, Aylin : "Sıkıntı Var: Sıkıntı Üzerine Denemeler." **Bugünün Kitapları** 249, 2020.
- Kulak Önder, Gülenç Kurtul : "Marksizm ve Frankfurt Okulu ilişkisi", **Ayrıntı Dergisi**, 15 Mayıs 2018,(Çevrimiçi), <https://ayrintidergi.com.tr/marksizm-ve-frankfurt-okulu-iliskisi/>
- Kurz Robert : "The culture industry in the 21st century", libcom, Submitted by Alias Recluse on November 15, 2014, <https://libcom.org/article/culture-industry-21st-century-robert-kurz>
- Lewis, Paul, Hilder, Paul : (March 23, 2018). "Leaked: Cambridge Analytica's blueprint for Trump victory". The Guardian. ISSN 0261-3077, 2018, Archived from the original on July 18, 2019.
- Longmire Marianna : "Drowning in privacy policies: CHOICE calls for reform", CHIOCE, 28 January 2022,(çevrimiçi), <https://www.choice.com.au/consumers-and-data/protecting-your-data/data-privacy-and-safety/articles/reform-needed-as-australians-contend-with-hundreds-of-privacy-policies>
- Lotz, Christian. "The culture industry." **The Sage handbook of Frankfurt School critical theory** 2, 2018,: 973-87.
- MacLean, Davie: "The Influence of Hegel on Western Marxism", **Legacy of Hegel Seminar**, 20 November 1998,(Çevrimiçi), <https://www.ethicalpolitics.org/seminars/western.htm>

- Marcuse, Herbert : **Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, Çev. Aziz Yardımlı, İDEA, 1990, ISBN 975 - 397 - 013 – 7.
- Marks Karl: 1845 Feuerbach Üzerine Tezler,(çevrimiçi) <https://www.marxists.org/turkce/m-e/1845/tezler.htm>,(Çevrimiçi), <https://www.marxists.org/turkce/m-e/1845/tezler.htm>,
- Marx, Karl, Engels, Friedrich. **Alman İdeolojisi**, çev.Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel Yayınları, 2. Basım, 2013.
- McManus, Matt: "The Frankfurt School and the Allure of Submission," 2019,(Çevrimiçi), <https://quillette.com/2019/09/04/the-frankfurt-school-and-the-allure-of-submission/>, Çev. Mert Sayın, Frankfurt Okulu ve Teslimiyetin Cazibesi, Kualia Analitik Felsefe, Ed. Aliberk Akbulut, Nisan 2021,(Çevrimiçi), <https://kualiafelsefedergisi.com/2021/04/frankfurt-okulu-ve-teslimiyetin-cazibesi-matt-mcmanus/>
- Odabaş, Uğur Köksal : "Frankfurt Okulu ya da eleştirel teori üzerine.", **Dört Öge 14**,: 211-233., 2018.
- Oskay, Ünsal : "Kitle iletişimi açısından toplumsal egemenlik ve kültürel donanımları.", **Kurgu Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Uluslararası Hakemli İletişim Dergisi**, 1980.
- Özdemir, Defne: "Hegel'in Diyalektiği Üzerine Bir Derleme". DÜŞÜN-Ü-YORUM, 2019,(Çevrimiçi), <http://www.dusunuyorumdergisi.com/hegelin-diyalektigi-uzerine-bir-derleme/>
- Öztürk Armağan: "Kültür ne işe yarar? Bourdieu Frankfurt Okulu'na karşı", gazeteduvar, Şubat 2022,(Çevrimiçi). <https://www.gazeteduvar.com.tr/kultur-ne-ise-yarar-bourdieu-frankfurt-okuluna-karsi-haber-1554636>.
- Postone, Moishe : "Critique, state, and economy.", **The Cambridge companion to critical theory(2004)**: 165-193.
- Purinton, Malcolm F. : World History Project - 1750 to the Present, Unit 4: Labor and Society Part 1: Class Structure.

- Roderick, Maddie: "The Average Social Media Privacy Policy Takes an Hour to Read", **The Real Time Report**, September 2, 2020,(çevrimiçi), <https://therealtime.com/2020/09/02/the-average-social-media-privacy-policy-takes-an-hour-to-read/>
- Rosenberg, Matthew; Confessore, Nicholas; Cadwalladr, Carole: "How Trump Consultants Exploited the Facebook Data of Millions", The New York Times, 2018, ISSN 0362-4331..
- Rutli, Evren Erman : "T. Adorno ve M. Horkheimer Felsefeleri Bağlamında Eleştirel Teorinin Felsefi Kökenleri." **KARE 6**,: 16-35., 2019.
- Slater, Phil : **Frankfurt Okulu**, Çev. Ahmet Özden, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1998.
- Smith P.: "Most important means of expression Generation Z fashion consumers wish to convey through their clothing in the United States in 2022", Sep 9, 2022, [Infographic]. Statista. <https://www.statista.com/statistics/1331578/fashion-means-of-expression-gen-z-us/>
- Stalin Josef : **J. Stalin: Son Yazılar 1950-1953**, Sol Yayınları, Aralık 1977, Birinci Baskı: Kasım 1970; İkinci Baskı: Mayıs 1976 ve Derleme elektronik düzenleme: Doğrudan Demokrasi(Komünist) Partisi, 2009,(Çevrimiçi), <https://docplayer.biz.tr/20255293-J-stalin-in-sscb-de-sosyalizmin-ekonomik-problemleri-nden-derlemeler.html>,
- ŞİMŞEK, Mehmet Emin : **"Moderniteden postmoderniteye uzanan bir köprü: Zygmunt Bauman"**(Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2014.
- Thompson, Peter : "The Frankfurt school, part 2: Negative dialectics." The Guardian, 2013,(Çevrimiçi), <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/apr/01/negative-dialectics-frankfurt-school-adorno>
- Vieta, Marcelo: "Herbert Marcuse's critique of technological rationality: An exegetical reading." *Draft Paper*(2006).

- VOLKOV, Andrei;
HICKS, Stephen : "The Frankfurt School's Criticism of Capitalism: Right or Wrong?", 2018.
- Whitehead, Jason E. : "From criticism to critique: preserving the radical potential of critical legal studies through a reexamination of Frankfurt school critical theory." Fla. St. UL Rev. 26, 701, Issue 3, Article 2,(1999),(Çevrimiçi),
<https://ir.law.fsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1379&context=lr>
- Yaman, Burcu : "Critiques of Adorno and Horkheimer on Modern Society: A Pessimistic Approach.", *TOJSAT* 1.2(2011): 16-21.
- Yaman Kurt, Ayşegül : "Adorno ve Horkheimerin kültür endüstrisi eleştirisi üzerine bir inceleme", MS thesis. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Yelken, Ramazan : "Marx'ın Üniversitedeki Kürsüsü Frankfurt Okulu: Eleştirel Kuram Olarak Ortodoks Marksizmden Kopuş ve Modern Düşüncenin Marksist Eleştirisine Giriş", **Hece Dergisi Karl Marx Özel Sayı: 38**, I.Cilt, SAYI: 270/271/272, ISSN 1301 - 210X,(475-487), 2019.
- YURDIGÜL, Yusuf;
YURDIGÜL, Aslı; BATUR, Mevlüde : "Frankfurt Okulu'nda birey ve toplum: insanın şeyleşmesi ve kültürün metalaşması üzerine eleştirel okumalar", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2015, 19.2: 97-110.
- 1894 "Townswoman and fisherwoman", 1894, Public domain.
<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PUK1894p341.jpg>
- 2018 "Marksizmin Update'i Basit Bir Marksizm Eleştirisi", Meydan Gazetesi, **Anarşist Kütüphane**, 26.04.2018, s.50.,(Çevrimiçi), <https://anarcho-copy.org/book/meydan-gazetesi-basit-bir-marksizm-elestirisi-marksizmin-updatei/>,
- 2018 OECD, "A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility", **OECD Publishing**, Paris,(çevrimiçi), <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>.
- 2023 "Bir kaza olduğunda yardım istemek için iPhone veya Apple Watch'taki Trafik Kazası Algılama'yı kullanma", APPLE SUPPORT,(çevrimiçi), <https://support.apple.com/tr-tr/104959>